

Furmaziun professiunala superiura

Las pussaivladads da furmaziun dal stgalim terziar

■ **Suenter la scola populara obligatoria (stgalim primar e secundar I) ab-solva la gronda part dals giuvenils ina furmaziun fundamentala professiunala (empredissadi). Tgi che sa decida bain per la furmaziun professiunala, ma vul metter in accent pli ferm sin ils roms da scola, po absolver la maturitad professiunala ubain frequentar ina scola media commerciala.** L'autra via frequenta è quella da la scola da maturitad gimnasiala che porscha pli tard l'access a las scolas autas universitaras. In'ulteriura pussaivladad da furmaziun represchentan las scolas medias spezialisadas. Ellas porschan in'alternativa tar la maturitad professiunala e tar la maturitad gimnasiala cun preparar per ina furmaziun professiunala superiura (surtut sin ils champs pedagogia e sanadad / lavur sociala).

Tut las vias da furmaziun menziunadas appartegnan al stgalim secundar II, il qual vegn frequentà suenter avair terminà la scola populara (pia en la vegliadetgna da ca. 16 fin 19/20 onns). En il center da la preschentanziun dad oz stattan però las pussaivladads da furmaziun superiura dal stgalim terziar, pia las scolaziuns che pon vegnir absolvidas suenter avair terminà il stgalim secundar II. Abstrahà da las scolas autas universitaras

(ch'èn gia vegnidas tractadas en in'atgna preschentanziun) cumpiglia il stgalim terziar las suandantas purschidas: furmaziun supplementara individuala, preparaziun per examens professiunals superiurs, scolas spezialisadas superiuras, scolas autas spezialisadas (sco er las scolas autas pedagogicas).

Furmaziun supplementara

La furmaziun supplementara serva a meglierar ed ad actualisar competenzas, abilitads ed enconuschientschas existentas sco er a las orientar vers secturs e vers incumbensas novas ed a las amplifitgar il medem mument. Activitads da furmaziun supplementara han lieu ordaifer il sistem da furmaziun formal. Da quai fan part activitads da la furmaziun generala u da la furmaziun orientada a la professiun ch'han lieu en in rom organisà e che na mainan betg a diploms renconuschids dal stadi (tranter auter curs da furmaziun supplementara, seminaris) ubain process d'emprender ordaifer ina relaziun d'instruir e d'emprender u d'ina pussaivladad d'emprender (tranter auter leger litteratura spezialisada, emprender a la piazza da lavur).

La gronda part da la populaziun svizra fa en x-ina furma ina furmaziun supplementara (p.ex. tecnicas da lavur, competenzas d'agir e da manar, curs da lingua). Sch'ina persuna absolve ina furmaziun supplementara, dependa tranter auter da sia motivaziun generala, da las resursas da temp e finanzialas u da la purschida da furmaziuns supplementaras.

Suenter la furmaziun fundamentala professiunala datti numerusas pussaivladads da sa scolar vinavant.

FOTO SEBASTIAN BERNHARD PIXELIO

Il mund da la furmaziun supplementara svizzer sa distingua tras ina gronda diversitad che pertutga la competen-za, la regulaziun, las purschidas e la finanziaziun. La furmaziun supplementara s'orientescha per gronda part a l'economia da martgà. Persunas privatas èn savens las purtadras e las purschidas da furmaziuns supplementaras. La furmaziun supplementara fa en emprima lingua part da l'atgna responsabladad da l'individi e vegn purtada per gronda part dals participants sezs. La Confederaziun ed ils chantuns ageschan mo subsidiarmain en il sectur da la furmaziun

Examens professiunals superiurs ed examens professiunals federals

Ils examens professiunals federals ed ils examens professiunals superiurs sa drizzan a persunas cun experientschas professiunals da plirs onns che vulan approfondar lur enconuschientschas u che vulan sa preparar per ina funcziun directiva. Tut en tut vegnan purschids circa 410 examens professiunals federals ed examens professiunals superiurs renconuschids. La part la pli gronda pertutga d'entant in dumber limità da professiuns. Els examens professiunals federals superiurs – en il champ artisanal-industrial numnads tradiziunalmain er examens da maister – fan pli grondas pretensiuns ch'els examens professiunals.

Als examens professiunals federals vegn per regla admiss tgi ch'ha absolvì almain ina furmaziun fundamentala professiunala da 3 u da 4 onns e tgi che po cumprovar ina pratica professiunala da plirs onns. Il medem vala per ils examens professiunals federals superiurs. Mintgant sto dentant vegnir fatg ordavant in examen professiunal.

Perquai ch'ìls curs n'èn betg reglamentads dal stadi na sutstattan els betg ad ina surveglianza statala. Els cuntengs ed il program sa drizzan tenor las prescripziuns dals urdens d'examen. Els curs vegnan absolvids en moda complementara a la professiun e duran 3 fin 4 semesters. La preparaziun po er avair lieu en moda autodidactica.

Scolas spezialisadas superiuras

Las scolas spezialisadas superiuras intermediesschan a las absolventas ed als absolvents la competen-za da surpigliar indipendentmain la responsabladad professiunala e directiva en lur sectur. Las furmaziuns ed ils studis da diplom supplementar èn orientads a la pratica e promovon spezialmain in pensar metodich e cumbinatoric. Ultra da quai porschan els qualificaziuns da continuaziun che permettan d'analisar incumbensas che sa refereschan a la professiun e da realisar en la pratica las enconuschientschas ch'ins ha obtegni.

Las scolas spezialisadas superiuras porschan scolaziuns ch'èn renconuschidas sin plaun federal per ils suandants secturs: tecnica; hotellaria, turissem ed economia da chasa; economia; agricultura e selvicultura; sanadad; fatgs socials e furmaziun da persunas creschidas; art, art applitgà e design; traffic e transport. Scolaziuns vegnan purschidas d'instituziuns da scolaziun chantunalas u privatas.

Supplementarmain a la clusien dal stgalim secundar II (attestat federal da qualificaziun, scola media spezialisada terminada, attestat da maturitad gimnasiala) pon vegnir pretendidas experientscha professiunala ed in'examinaziun da la qualificaziun per vegnir admiss ad ina scola spezialisada superiura.

Mintga furmaziun sa basa sin il plan d'instrucziun general che vala en tut la Svizra e che las purschidas ed ils purschiders da furmaziun sviluppan en collavuraziun cun las organisaziuns dal mund da lavur. Els plans d'instrucziun generals determineschan tranter auter il profil professiunal e las competenzas che duain vegnir cuntanschidas, ils champs da furmaziun e lur procentualas temporalas, sco er ils cuntengs da la procedura da qualificaziun. La lingua d'instrucziun è mintgamai la lingua naziunala. Ina instrucziun bilingua ed englais sco lingua d'instrucziun èn pussaivels.

La furmaziun a temp cumplain dura – cumprais ils praticums – almain 2 onns, la furmaziun complementara a la professiun almain 3 onns. En cas da la scolaziun complementara a la professiun è prescritta in'activitad professiunala sin il champ respectiv d'almain 50%. Per las scolaziuns valan dumber minimal d'uras d'emprender. La procedura da qualificaziun per il diplom consista almain d'ina lavur da diplom u d'ina lavur da project pratica e d'examen a bucca u en scrit.

Ils titels da scolas spezialisadas superiuras renconuschidas èn protegids tras la lescha: En il diplom vegnan la scolaziun ed il titel respectiv menziunads cun «dipl.» (diplomada u diplomà) e cun las cumplettaziuns «SSS» (scola spezialisada superiura; per exempel tecnicista dipl. SSS construcziun en lain/tecnicist dipl. SSS construcziun en lain). In diplom d'ina scola spezialisada superiura avra l'access ad in studi ad ina scola auta spezialisada en il medem sectur spezial u en in sectur spezial parentà.

Scolas autas spezialisadas

Ultra da las scolas autas universitaras ha la Svizra anc in segund tip da scola auta, las scolas autas spezialisadas. Ellas èn vegnidas creadas a partir da la mesadad dals onns 1990 cun reorganisar e cun fusiunar scolas spezialisadas superiuras. Las scolas autas spezialisadas porschan scolaziuns e studis orientads a la pratica ed a l'applicaziun cun diploms che cuntengnan qualificaziuns professiunals. Tar lur purschida tutgan scolaziuns e studis da bachelor e da master sco er ina vasta palletta da furmaziuns supplementaras. Las scolas autas spezialisadas porschan in access ad in studi ad ina scola auta en spezial a gliedud da professiun ch'ha fatg ina furmaziun fundamentala professiunala e supplementarmain ina maturitad professiunala.

L'incarica da prestaziun da las scolas autas spezialisadas cumpiglia la teoria (scolaziun e furmaziun supplementara), la perscrutaziun ed il svilup orientads a

l'applicaziun, il servetsch a favur da terzas persunas sco er la collavuraziun cun las scolas autas e cun ils instituts da perscrutaziun en Svizra ed a l'exteriur. Pervia da lur studis orientads a la pratica e pervia da lur perscrutaziun orientada al champ da professiun tutgan las scolas autas da pedagogia (SAP) tar il tip da scola auta «scola auta spezialisada».

I dat en Svizra set scolas autas spezialisadas regiunalas da dretg public e duas scolas autas spezialisadas renconuschidas da dretg privat. En total vegnan purschids passa 200 studis che s'orienteschan a la pratica en ils suandants secturs spezial: tecnica e tecnologia d'infurmaziun; architectura, construcziun e planisaziun; chemia e ciencias da la vita; agricultura e selvicultura; economia e servetschs; design; sanadad; lavur sociala; musica, teater ed auters arts; linguistica applitgada; psicologia applitgada. Vitiers vegnan las scolaziuns da la furmaziun da persunas d'instrucziun che vegnan purschidas per gronda part da las scolas autas da pedagogia. A tschertas scolas autas spezialisadas vegnan er furmadas persunas d'instrucziun.

La scolaziun a las scolas autas spezialisadas vegn fatga dapli l'atun 2005 tenor il model da dus stgalims cun studis da bachelor e da master tenor la Decleraziun da Bologna. Studis da bachelor (180 puncts ECTS) qualifigeschan per regla per ina professiun. Els permettan d'entrar directamain en la pratica professiunala. Il studi a temp cumplain dura 3 onns, in studi complementar a la professiun dura per regla 4 onns. Els studis da master intermediesschan supplementarmain enconuschientschas pli profundas, spezialisadas e che sa basan sin la perscrutaziun e preparan las studentas ed ils students per in diplom supplementar che cuntegna qualificaziuns professiunals. In studi dura 1,5 fin 2 onns. La purschida da studis da master resta limitada, perquai ch'il diplom da bachelor che cuntegna qualificaziuns professiunals è da princip la regla a las scolas autas spezialisadas. Cuntrari a las scolas autas universitaras na porschan las scolas autas spezialisadas nagin studi da doctorat.

Scola auta da tecnica ed economia a Cuira (STE)

Il 1964 è vegnì avert a Cuira la Scola tecnica superiura (STS), in Tecnicum da saira cun la finamira d'offrir a gliedud giuvna da la region ina scolaziun complementara sco chemichers, architects u inschigners. Els emprims diploms èn vegnids surdads il 1968. Il 1972 è la STS vegnida renconuschida sco scola d'inschigners ed ha offert il 1990 (per l'emprima giada en Svizra) in curs dal di en la sparta telecomunicaziun. Il 1991 èn sa separadas las spartas d'inschigners (STS) e la Scola superiura d'economia ed administraziun (SEA, averta il 1988). Dapi il 1993 disponan questas scolas d'in nov center da furmaziun. Cun la transformaziun en ina scola auta professiunala, renconuschida tenor il dretg federal, ha la STS obtegni il 1998 il titel da Scola auta da tecnica ed architectura STA Cuira; a la fin dal 2000 ha ella dentant stuì fusiunar cun la SEA. Dapi alura sa numna ella Scola auta da tecnica ed economia (STE resp. tudestg HTW). Ella offrescha sper studis da diplom e curs supplementars cun diplom (dapi il 1991) era prelecziuns e curs spezial sco era curs per la maturitad professiunala tecnica (dapi il 1994). Studentas e students total: 1999 791; 2002 1113; 2009 1506.

La preschentanziun:

Dossier «Furmaziun professiunala superiura».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4003
www.chatta.ch

La Scola auta da tecnica ed economia a Cuira porscha studis da bachelor e da master. FOTO TH. GSTÖHL

Lexicon da teater svizzer

In'ovra cumplessiva che resguarda tut las quatter regiuns linguisticas

■ Otg onns lavur, in preventiv da passa dus milliuns francs, 400 collavuraturas e collavuratur, 2168 paginas, quatter linguas ed in pais da 6,3 kilos: quai en las coordinatas da l'emprim Lexicon da teater svizzer (LTS), in'ovra cumplessiva ch'è cumparida il 2005 en trais toms e ch'è er accessibla dapi il 2012 en versiun online. «Chattà» preschenta l'ovra a basa dals texts explicativs cuntegnids en la versiun stampada ed en la Vichipedia rumantscha e dat in insatg dal cuntegn.

Punct da partenza e finamira

«Lexicons da teater datti en tut ils pajais vischins da la Svizra, en mintga pajais schizunt plirs e savens en pliras ediziuns extendidas. En quel pajais da l'Europa che mussa probablamain la pli gronda activitad da teater n'existiva dentant nagin'ovra ch'ins avess pudì surlavurar e curreger. Ins ha l'emprim stuì fundar l'Institut per la scienza da teater l'onn 1992 per iniziar la perscrutaziun che pusibilescha uss in tal cumenzament.» Uschia scrivan ils editurs en la prefaziun da la versiun stampada. Ed els vulan propi avoir chapì quest'ediziun sco punct da partenza d'in project a lunga durada: «Bleras lecturas e blers lecturs critics vegnan a sa participar a l'ovra, sch'els accumpognan quella durant pliras ediziuns dal debut a la perfecziun.» A quest intent serva segirmain er la versiun digitala ch'è concepida sco wiki e che pussibilescha tut tenor en avegnir l'actualisaziun participativa da l'ovra.

Concept e cuntegn

Il Lexicon da teater svizzer – Theaterlexikon der Schweiz – Dictionnaire du théâtre en Suisse – Dizionario Teatrale Svizzero è da l'entschatta ennà stà in project ambizius. La plurilinguitad e la dimensiun nunusitada resultan da l'istorgia da teater svizra e da la vasta noziun dal teater propagada a l'Institut per la scienza da teater Berna. Las differentas furmas da teater èn sa sviluppadas independentamain en las quatter regiuns linguisticas,

en general en la tensiun tranter l'identitad regiunala e la relaziun cun ils pajais vischins da la medema lingua. Per quest motiv serva il territori odiern da la Svizra sco punct da partenza da l'ovra, ma er la lavur da Svizras e Svizzers a l'exteriur e dad estras ed esters en Svizra vegn resguardada.

Il Lexicon da teater svizzer resguarda l'istorgia dal teater svizzer a partir da l'entschatta en il temp medieval enfin oz cun in accent sin il 20avel tschientaner. A la basa da l'ovra stat ina noziun dal teater che na sa restrenscha betg mo al teater convenziunal ed al teater da saut e da musica, ma cumpiglia era il cabaret ed il teater da figuras, da giuvenils e da laics. Er la drammatica, la musica da teater, il decor, la critica da teater ed ulteriurs secturs dal teater vegnan resguardads.

Var 3000 artitgels èn deditgads a persunas, per exempel a dramatichers, actors, reschissurs, cumponists, chantadurs, dirigents, decoratur da tribuna, comichers e critichers.

Passa 500 artitgels tractan teaters e gruppas libras. Il rest è deditgà a temas specifics sco il teater dad impedids e la Street Parade a Turitg. Era furmas localas, regiunalas e localas dal teater en Svizra vegnan descrittas.

Svilup dal project ed ediziuns

Il Lexicon da teater svizzer è vegnì elavurà tranter il 1997 ed il 2005 a l'Institut per ciencias da teater da l'Universitad da Berna. Quest institut è vegnì fundà il 1992 sco emprima instituziun ch'è deditgada a la perscrutaziun dal teater en Svizra.

Il 2005 è il Lexicon cumparì tar la chasa editura Chronos a Turitg. Ils var 3600 artitgels èn repartids sin trais toms cun 2168 paginas en total e vegnan accumpagnads da 800 illustraziuns.

Il 2012, cura che la digitalisaziun dals artitgels è stada cumplettada, han ins lantschà uffizialmain la versiun online. Per il mument sa tracti d'ina digitalisaziun da l'ediziun stampada e betg d'ina reediziun surlavurada ed amplifitgada. Sco tar projects sumegliantas, per exempel il Lexicon istoric retic, na cuntegna la versiun digitala naginas illustraziuns.

Tar il Lexicon da teater svizzer online sa tracti d'in wiki ch'utilisescha la mede-

En trais toms voluminus preschenta il lexicon tut las fassetas da l'art dramaturgic en Svizra.

ma software sco la Vichipedia, numnadamain MediaWiki. La registraziun sco utilisader e la modificaziun dals artitgels è restrenschida sin participants dal project.

Elavuraziun dals artitgels rumantschs

Il Lexicon da teater svizzer cumpiglia en tut 68 artitgels rumantschs: 58 artitgels biografics e 10 artitgels tematics. Quels èn vegnids selecziunads d'ina gruppa d'evaluaziun sut la direcziun da Clà Riatsch. Ils artitgels sco tals derivan per gronda part dad Esther Krättli (21), Gion Deplazes (16), Annetta Ganzoni (9), Giusep Decurtins (5) ed Ursina Guldemonnd-Netzer (5). Ulteriurs artitgels han contribuì: Ingrid Bigler-Marschall, Imelda Coray-Monn, Nina Debrunner, Jacques Guidon, Ricarda Liver, Jon Nuotclà, Mevina Puorger, Violanta Spinass Bonifazi, Dirk Strohmman e Claudio Vincenz.

Malgrà che bunamain tut las auturas ed ils auturs dals artitgels rumantschs èn oriunds da la Rumantschia, èn ils artitgels vegnids redigids en in'emprim pass per tudestg, «um die redaktionelle Bearbeitung durch die deutschsprachige Redaktion zu gewährleisten». La Lia Rumantscha ha silsuerter translàt las versiuns finalas en rumantsch grischun. Avant che stampar ils artitgels èn quels danovamain vegnids controllads dals auturs, da Clà Riatsch e d'in correctur. En il product final stat sco emprim la versiun rumantscha e sutvi l'original tudestg.

Artitgels d'auturas e d'auturs

Da B sco Bardill fin a W sco Wiezel chat-tan ils lecturs interessads infurmaziuns detagliadas davart exponentas ed exponentes dal moviment da teater rumantsch

(cf. la chascha cun la survista cumplessiva).

Ins intervegn tranter auter che Linard Bardill, surtut enconuscent sco chantatur e raquintader d'istorgias, n'ha betg mo scrit programs da tribuna per uffants, ma era tocs sco «Der Sprung im Traum» davart l'anarchist e psicoanalist Otto Gross u l'elavuraziun scenica dal toc «Typhoid Mary» da Jürg Federspiel.

Main enconuscent vegn ad esser Fadrich Wiesel ch'è naschì enturn il 1630 a Zuoz. El ha principalmain scrit dramas barocs plain acziun davart l'amur e la mort cun numerusas scenas comicas e parodisticas. In fatg remartgabel: tut las rollas en quests dramas vegniván giugadas dad umens.

Artitgels tematics

Sper ils artitgels biografics cumpiglia il Lexicon da teater svizzer diesch artitgels tematics scrits en lingua rumantscha. Quels sa laschan sutdivider en duas grup-pas:

L'emprima preschenta furmas da teater istoricas. Quellas tanschan dals «Gieus biblics» e dal «Saut dals morts» (16avel/17avel tschientaner) sur las «Passiuns rumantschas» dal temp baroc e la «Dretgira nauscha / gieu da tschaiver» fin al «Gieu da pelegrinadi da Ziteil» (emprima mesadad dal 20avel tschientaner).

La segunda gruppa d'artitgels tematics rumantschs preschenta lieus, institu-ziuns e gruppas ch'èn sa deditgadas u sa deditgeschan spezialmain al teater. Igl èn quai la «Scola claustrala da Mustér», «La Culissa, Scuol», il «Post da teater da la Lia Rumantscha» ed il «Festival da Teater Tu-saun». Sco exempel suonda l'artitgel da-vart la gruppa da teater «La Culissa» ch'è vegnì redigì dad Annetta Ganzoni.

«La Culissa»

La gruppa da teater La Culissa vegn fun-dada sco uniun il 1944 ad Ardez. Sia fi-namira è da promover il teater popular rumantsch en Engiadina e da crear novs tocs e novas translaziuns da teater en lin-gua rumantscha. L'emprim reschissur è Ludwig Hatecke dad Ardez, ina vi-schnanca cun ina remartgabla tradiziun da teater. Suerter tschintg onns surpiglia Jon Semadeni la reschia. Ils auters com-members da la gruppa da teater vegnan da las vischnancas da la regiun. Cun il temp sa furma ina pitschna gruppa schel-ta che represchenta tocs da teater en las vischnancas da l'Engiadina e da la Val Müstair, a Cuira e pli tard er a Berna e Turitg. La forza centrala da La Culissa è Semadeni che scriva ina gronda part dals tocs represchentads e fa er d'actur e da re-schissur. Da la lavur administrativa ed or-ganisatoria s'occupa Mengia Semadeni-Demarmels, l'artista Madlaina Demar-mels concipescha las culissas, Cla Biert e Men Rauch contribueschan tranter auter lur enconuschientschas musicalas e scri-van texts da cabaret, il scrinari Jon Carl è responsabel per las lavurs praticas. Sco actors vegnan engaschadas differentas persunas sper Biert, Rauch, Semadeni-Demarmels e pli tard Jacques Guidon ed Angelica Biert. L'entir project vegn fi-nanzia da persunas privatas senza sustegn dal maun public; la famiglia Demarmels fa la fautura; las spesas da las acturas, dals actors e da la reschia vegnan indemnisa-das.

Sco premiera tscherna La Culissa il 1945 l'emprima represchentaziun da «Chispar Rentsch» da Semadeni. La re-nunzia a patos e romantica, la lingua pro-saica contemporanea, la concepziun dra-matica e l'avertura vers temas politics ac-tuals èn elements caracteristics da La Cu-lissa e daventan directivs per la lavur da teater en l'Engiadina e la Val Müstair. I suondan las emprimas represchentaziuns dad «Il pövel cumanda» (1946) e «La s-chürdüm dal sulai» (1950) da Semade-ni e dal gieu festiv «La chanzun da la li-bertà» (1952) da Rauch e la represchen-taziun da «Lavar» da Molière (1947, translaziun da Semadeni). Grond success han ils dus programs da cabaret «La Pa-naglia» (1951) e «La travaglia dal docter Panaglia» (1954) cun texts e chanzuns da Rauch, Semadeni e Biert. I vegnan repre-schentads «La Cruschada» (tenor «Hans Berner und seine Söhne» da Jeremias Gotthelf, 1957, Scuol), «Ün quader chi nu quadra» (1960) e «Battacour e batta-porta» da Semadeni (1971, Samedan) sco er «La dumanda» (tenor Tschchow, 1974, Sent). Gia durant ils emprims diesch onns dapi la fundaziun produce-scha La Culissa bunamain mintg'onn in gieu auditiv per il Radio Rumantsch. Suerter la midada da la famiglia Semade-ni a Samedan il 1960 sa furma ina nova truppa da La Culissa che creescha, ultra da singulas represchentaziuns, oravant tut gieus auditivs per il Radio Ru-mantsch. Il davos gieu auditiv è «Tarablas da la not» (1979), ina reelavuraziun da Semadeni da ses raquint «Il giat co-tschen» cun el en la rolla principala (1980 emprim'emissiun, 1982 emprim'emis-sion da la versiun tudestga «Nachtge-schichten» dad Iso Camartin, Radio da la Svizra tudestga e retorumantscha DRS). L'intenziun da Semadeni da fun-dar in teater popular rumantsch a Zernez na po betg vegnir realisada.

La preschentaziun:

Andreas Kotte (ed.). Lexicon da tea-ter svizzer. Turitg 2005. Versiun on-line: <http://tls.theaterwissenschaft.ch>.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=164
www.chattà.ch

Artitgels d'auturas e d'auturs dal territori rumantsch

Surselva/Val dal Rain:

- Gion Theodor de Castelberg (1748–1818)
- Peder Anton de Latour (1778–1864)
- P. Maurus Carnot (1865–1935)
- Alfons Eduard Tuor (1871–1904)
- Flurin Camathias (1871–1946)
- Gieri Vincenz (1897–1982)
- Carli Fry (1897–1956)
- Guglielm Gadola (1902–1961)
- Benedetg Caminada (1905–1974)
- Giusep Durschei (1911–1983)
- Toni Halter (1914–1986)
- Alfons Vinzens (1915–1991)
- Gion Deplazes (1918–2015)
- Felici Hendry (1919–2006)
- Donat Cadruvi (1923–1998)
- Hendri Spescha (1928–1982)
- Theo Candinas (*1929)
- Ursicin Gion Geli Derungs (*1935)
- Gion Antoni Derungs (1935–2012)
- Martin Derungs (*1943)
- Silvio Camenisch (*1953)
- Flurin Spescha (1958–2000)

Sutselva e Surmeir:

- P. Alexander Lozza (1880–1953)
- Giatgen Mitgel Uffer (1883–1965)
- Gion Not Spegnas (1888–1971)
- Steafan Loringett (1891–1970)
- Giuseppe Gangale (1898–1978)
- Bonifaci Plaz (1906–1961)
- Gieri Ragaz (1907–1988)

- Giorg Dolf (1911–1955)
- Tani Dolf (1913–1999)
- Curo Mani (1918–1997)
- Gion Peder Thöni (1921–2014)
- Giovanni Netzer (*1967)

Engiadina:

- Gian Travers (1483/84–1563)
- Durich Chiampel (1510–1582)
- Fadrich Wiesel (ca. 1630–1690)
- Giovannes Mathis (1824–1912)
- Chasper Bardola (1831–1919)
- Clementina Gilly (1858–1942)
- Annetta Klainguti-Ganzoni (1875–1936)
- Lina Liun (1875–1943)
- Eduard Bezzola (1875–1948)
- Jachen Luzzi (1880–1949)
- Men Rauch (1888–1958)
- Artur Caffisch (1893–1971)
- Men Gaudenz (1899–1982)
- Jon Semadeni (1910–1981)
- Gian Belsch (1913–2002)
- Tista Murk (1915–1992)
- Cla Biert (1920–1981)
- Andri Peer (1921–1985)
- Angelica Biert (*1928)
- Jacques Guidon (*1931)
- Jon Nuotclà (*1934)
- Pol Clo Nicolay (*1942)
- Clo Duri Bezzola (1945–2004)
- Linard Bardill (*1956)

Passiuns rumantschas: gieus biblics scrits en lingua rumantscha che preschentan la passiun da Jesus

■ Il «Lexicon da teater svizzer», cumpari il 2005 en trais toms, furma l'ovra da referenza da la scena da teater svizra (cf. LQ dals 2-12-2016). Ils 68 artitgels rumantschs sa cumponan da 58 artitgels d'autur(a)s e da 10 artitgels tematics. Dus da quests ultims, scrits da Gion Deplazes, èn deditgads a las Passiuns rumantschas. L'invista profunda en quest chapitel fascinant da l'istorgia da la litteratura rumantscha concluda la preschentaziun dal «Lexicon da teater svizzer».

Passiuns rumantschas

En l'iconografia cristiana è la passiun da Cristus in motiv che sa repeta savens. Picturas muralas correspondentas existan er en il territori linguistic rumantsch en bleras baselgias dal temp medieval, per exempel a Vuorz, Breil, Razén, Puntraschigna e Ziràn. Represchentaziuns da Passiuns sco era da gieus biblics èn documentadas per il territori rumantsch, en spezial per l'Engiadina, dapi il 16avel tschientaner. Il pli vegl rapport tradi da la represchentaziun d'ina Passiun deriva dal refurmatur ed istoriograf Durich Chiampel. A l'entschatta èn las Passiuns

La tradiziun da represchentaziun

Per regla vegn ina tscherta passiun represchentada en intervals da diesch fin ventg onns. Las represchentaziuns han lieu sut tschiel avert durant il temp da curaisma avant Pasca. L'entira cuminanza dal vitg sa participescha activamain, entant ch'il spiritual surpiglia la direenziun dal giu. Las represchentaziuns cumenzan la damaun e van pliras uras. Il public vegn dals vitgs vischins u da las vals vischinas; ils aspectaturs ston savens far viadis lungs e partir schizunt il di avant per vesair ina Passiun. Assister ad ina represchentaziun survegn uschia il caracter d'in pelegrinadi. Il punct culminant da la Passiun è la processiun che represchenta la via da la crusch da Cristus e maina sin in crest sur il vitg. Là va il giu a fin cun la scena da la crucificaziun. Ils pli vegls manuscrits che tradeschan Passiuns, derivan dal 18avel tschientaner. Mo da trais Passiuns dal temp baroc existan texts u parts da texts: in fragment da la Passiun da Savognin e versiuns cumpletas da las Passiuns da Lumbrein e da Sumvitg.

La Passiun da Savognin

Ella è trasmessa a moda fragmentara en in manuscrit da quatter paginas. Sin la davosa pagina sa chatta la menziun «Anno 1741». Tenor quella vala quest manuscrit sco il pli vegl text original tranter las Passiuns transmessas. Quel è vegnì scuvert pir vers la fin dal 20avel tschientaner ed edi da Felix Giger il 1983. Il fragment è scrit en surmiran e para dad esser creà independentamain da las Passiuns da Sumvitg e Lumbrein. Davart l'autur na datti nagina indicaziun evidenta. Sper la menziun «Anno 1741» sa chatta sin la quarta pagina dal manuscrit la notizia «Do 1756»; las emprimas duas cifras n'èn però betg identitifizablas cun tutta segirtad. Il 1741 ed il 1756 è in chaputschin plevon a Savognin. I n'è dentant betg fitg probabel ch'in da quels dus saja l'autur.

Il fragment descriva parts da duas scenas: l'interrogaziun da Jesus tras l'autacerdot Caifas e la preschentaziun da Jesus al pievel che pretenda da Pilatus sia sentenza. Sch'ins suonda l'istorgia biblica, mancan tranteren insaquantas scenas, uschia ch'ins po concluder ch'i sa tracta d'ina copia da rolla, probablamain per l'interpret dal Caifas, ma forse era per

l'interpret da Jesus. Malgrà ch'il manuscrit è probablamain in agid per exercitar il giu, n'existan per l'entir Surmeir nagins mussaments d'ina represchentaziun.

La Passiun da Lumbrein

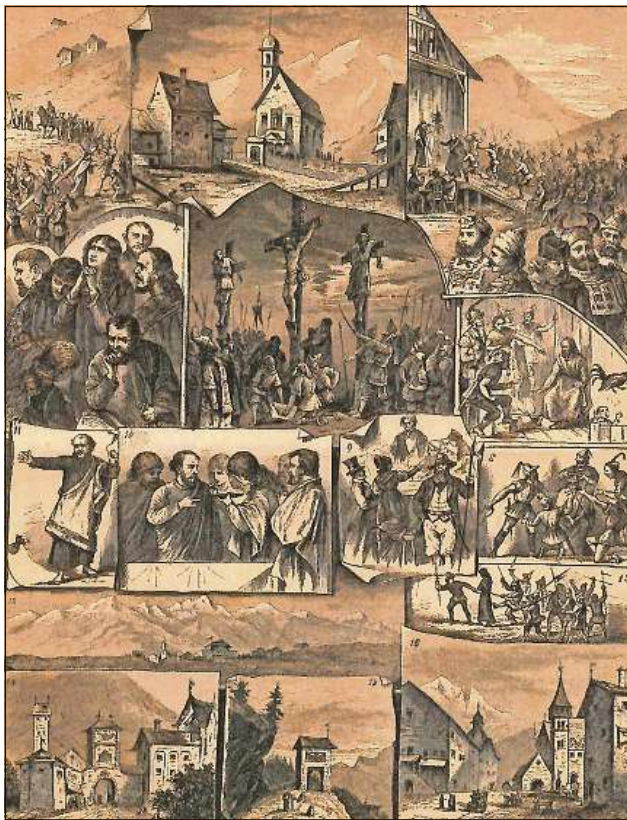
Caspar Decurtins publitgescha quest giu en sia collecziun da texts «Rätoromanische Chrestomathie»; sia ediziun sa basa sin in manuscrit da la represchentaziun dal 1862 ch'el survegn il 1877 da Caspar Anton Collenberg, in dals mainagius da lez temp. Quest manuscrit è oz spari. La perscrutaziun presuma ch'il text saja vegnì scrit gia avant il 19avel tschientaner, davart l'autur pon ins dentant mo specular. En dumonda vegn il plevon Balzer Alig (1625–77) da Vrin, in vitg vischin da Lumbrein. Quel scriva ina collecziun da chanzuns spiritualas e translatiescha en rumantsch in extract da la Passiun da Jesus or dals evangelis. Linguisticamain divergescha questa translaziun dentant fermamain dal text da la Passiun. Decurtins deducescha da las represchentaziuns documentadas dal 1862 e dal 1882 in turnus da ventg onns, quinta analogamain enavos e suppona in'emprima represchentaziun per l'onn 1722. Da lezzas uras vegn fundada canonicamain a Lumbrein la Confraternità da las set dolurs da Maria; cun questa chaschun pudess la Passiun esser naschida. Sco autur vegniss alur en dumonda il plevon da Lumbrein da lez temp, Conradin Muschaun, che studegia a Dillingen al Danubi en Germania, nua ch'el emprenda d'enconuscher il teater dals gesuits.

L'emprima represchentaziun da la Passiun da Lumbrein na po betg vegnir datada. Documentadas èn las represchentaziuns dal 1862 e dal 1882 che sa basan sin differentas versiuns. La represchentaziun da Venderdi sontg, ils 4 d'avrigl 1862, è documentada tras recensius en la «Gasetta Romontscha» ed en il «Grischun». Ultra da quai stampa Decurtins en l'introducziun da sia ediziun il rapport dal plevon Balthasar Arpagaus, in mainagieu da lezza represchentaziun. Quests rapports na descrivan betg mo l'andament da la Passiun ed ils lieus da las differentas scenas, ma er ils vestgids e las armas dals 130-150 acturs. In dals recensents relata da 4000 fin 5000 persunas.

Il titel cumplet da la versiun dal 1862 – «Representatiun de la passiuin a mort de nies spindrader Jessus Christus traig ora dilgs quatter evangelists ed ord auturs cudisch spirituals tudeschs a ramonschs» – mussa ch'il giu suonda per gronda part la tradiziun biblica e ch'el surpiglia a medem temp, probablamain per augmentar l'effect dramatic, motifs ed ulteriuras figuras or da legendas. Il text è bain dividì en sis scenas, ma questa structuraziun na sa lascha motivar ni cun midadas dal lieu ni cun in auter princip logic. Las instrucziuns da reschia («seramonias») detagliadas e scrites en latin cumpiglian in quart dal text e localiseschan ils lieus da giugar en il vitg da Lumbrein: la Passiun cumenza cun la scena al Culm da las ulivas amez il vitg, nua che vegnan represchentadas era las ulteriuras scenas fin a la sentenza da Cristus. Cun la represchentaziun da la via da la crusch sa metta er il public en moviment e suonda ils acturs sin in crest sur il vitg; là va la Passiun a fin cun la scena da la crucificaziun.

Era las represchentaziuns dals 3, 4 e 23 d'avrigl 1882 descrivan ils cronists detagliadamain: per la represchentaziun erigian ils vischins sur Lumbrein ina gronda tribuna da trais parts, sin la quala vegnan giugadas tut las scenas. Mo la via da la crusch vegn represchentada dals acturs en furma d'ina processiun. Suenenter sa radunan els puspè sin la tribuna e la scena da la crucificaziun cumenza. Tenor stimaziuns guardan 3000 fin 5000 aspectaturs questa Passiun.

La versiun per la represchentaziun dal 1882 deriva da Leonhard Casanova, da lez

Passiun da Lumbrein dal 1882

JEAN RENGLI

temp plevon a Lumbrein: el s'orientescha a la Passiun dad Oberammergau ch'el visita in pau avant e divida la Passiun tenor novas reglas dramaticas en diesch acts subdividids en singulas scenas. El agiunta dentant ulteriuras scenas a sia versiun, inclusa la resurrecziun, sco en il giu da Pasca. Per l'onn 1902 planisescha la vischnanca da Lumbrein segund il turnus da ventg onns puspè ina represchentaziun a basa d'ina nova versiun sut la reschia da Casanova. Pervi da differenzas tranter Casanova e la curia renunzia la vischnanca dentant a quest project.

La Passiun da Sumvitg

Igl è fitg probabel che la Passiun da Sumvitg è in'imitaziun da quella da Lumbrein; en scadin cas èn tut las scenas da quella cuntegnidas er en tschella. En la Passiun da Sumvitg existan en pli anc ulteriuras scenas novas. Aifer las Passiuns rumantschas ha quest giu ina posiziun speziala: el è il pli vast e vala sco il pli impurtant ed il pli original represchentan da quest gener.

Las passiuns en il 20avel e 21avel tschientaner

La tradiziun da las Passiuns cuntinuescha fin al di dad oz: il 1933 represchentan uniuns localas en ina sala a Domat per l'emprima giada la passiun «Spiel von Jesu Leid und Herrlichkeit» da Maurus Carnot (scritta en tudestg), ed ils onns 1979 e 1989 realisescha il Theaterverein Domat-Ems la passiun sco giu sut tschiel avert en la crappera Tuma Padrusa. Il 1956 scriva Giusep Durschei la passiun moderna «Golgata» che vegn represchentada ils onns 1960 a Mustér. Il 1963 cumpara il roman «Passiun» da Gion Deplazes (translaziun tudestga: «Passion in Somvix», 1964). L'autur sa lascha inspirar d'ina istorgia trasmessa a bucca che colportescha in incident durant la davosa represchentaziun da la Passiun da Sumvitg, la quala ha lieu presumtivamain il 1834: ils interprets dals gidieus duain avair maltractà l'interpret da Cristus suenter dispitats pervi da la distribuziun da las rollas en maniera talmain maligna che lez mora curt suenter. Var tschient onns suenter la davosa represchentaziun da la Passiun da Lumbrein scriva il teolog ed autur Ursicin Gion Geli Derungs ina versiun moderna dal giu, per la quala Gion Antoni Derungs cumpona la musica. La represchentaziun ha lieu sut tschiel avert la stad 2003 a Vella cun var 200 acturas ed acturs da la Val Lumnezia.

La Passiun da Sumvitg

Quest giu spiritual represchentà a Sumvitg è scrit per quest lieu tracta la passiun da Jesus.

La Passiun da Sumvitg è la pli vasta da tut las Passiuns rumantschas e vala sco la represchentan la pli impurtanta da quest gener. Il 1873 vegnan chattads dus manuscrits e pliras rollas cun il text da la Passiun da Sumvitg. Il material vegn surdà a Caspar Decurtins, l'iniziant da las retschertgas. Decurtins edescha il text pliras giadas, il davos l'onn 1912 en sia collecziun «Rätoromanische Chrestomathie». L'autur da la Passiun da Sumvitg n'è betg enconuscent. En dumonda vegn Augustin Tgetgel, dal 1767–90 plevon a Sumvitg. Tgetgel, naschì e creschì si a Sumvitg, studegia a Dillingen sper il Danubi en Germania ed emprenda là ad enconuscher il teater dals gesuits. Cun gronda probabilitad assista el il 1741 er a la represchentaziun da la Passiun da Savognin, damai ch'el è da lez temp activ sco spiritual en questa regiun. Sch'el fiss l'autur da la Passiun da Sumvitg, fiss quella pia vegnida scritta pir en la segunda mesadad dal 18avel tschientaner.

Davart l'istorgia da represchentaziun

L'unica represchentaziun documentada a scrit da la Passiun da Sumvitg ha lieu ils 31 da mars 1801 a Sumvitg: damai che la regenza grischuna (installada dals Franzos) tema ina nova revolta cunter l'occupaziun franzosa, vul ella impedir la reuniun d'ina fulla pli gronda e lascha scumandar la represchentaziun tras l'administraziun episcopala a Cuira cun ina brev dals 16 da mars. Michael Anton Henni, da lez temp plevon a Sumvitg, accentuescha en sia risposta l'urgenza da represchentar la Passiun da Sumvitg: ch'ils abitants da sia vischnanca al sforzian dapi tredesch onns da represchentar puspè il giu, sco quai che ses antecessur Tgetgel haja fatg trais giadas. Vinavant è Henni da l'avis ch'il scumond da Cuira pudess plitost promover che impedir ina revolta. Finalmain arriva la lubientscha ed il giu dastga vegnir represchentà. Las represchentaziuns dal 18avel tschientaner che vegnan menziunadas en la correspundenza n'èn betg documentadas. Probablamain datti suenter l'onn 1801 anc ulteriuras represchentaziuns. Ma er quellas n'èn betg documentadas a moda segira.

Davart il text

Il text da la Passiun da Sumvitg è dividì en duas parts, il drama sco tal en 25 scenas e la processiun al lieu, nua che vegn represchentan la crucificaziun. Il text è per part scrit en prosa, per part en ina lingua fermamain ritmisada ed en rimas. Ils titels da las scenas sco era las curtas indicaziuns per la reschia èn scrits en latin. Areguard il cuntegn suonda la Passiun da Sumvitg l'istorgia da la passiun biblica. Probablamain sa basa l'autur sin la Pas-

siun da Lumbrein, damai che tut las scenas da quella cumparan er en la Passiun da Sumvitg. L'autur metta dentant novs accents ed agiunta differentas scenas, surtut las scenas d'interrogaziun, da consultaziun e da dretgira vegnan fermamain extendidas: ellas cumpiglian set otgavels da l'entir text e cumprovan cun quai che la tradiziun locala da la dretgira sut tschiel avert è vegnida integrada en il giu (quai ch'è dal reminent er il cas tar la Dretgira nauscha). Il giu daventa in vair process criminal, enramà d'in prolog che cuntegna ils eveniments avant l'arrestaziun da Jesus ed in epilog, en il qual vegn executada la sentenza. Ils gronds contractants en la Passiun da Sumvitg èn Caifas sco accusader e Pilatus sco protectur e derschader. Jesus, la figura principala da l'istorgia, di mo pauc; el na sa defensa betg, el supporta ses destin. Ils plets da Caifas – «Meglier ei sei, cha in solet omm mieri per il Pievel, che tut il pievel momi apiarder» – van sco in fil cotschen tras il drama.

Davart la pratica da represchentaziun

La Passiun da Sumvitg è concepida per Sumvitg, la topografia dal vitg è inscrista en l'andament da l'acziun: gia en l'emprima part, pia avant la processiun sco tala, la via da la crusch, mida il lieu dal giu pliras giadas. Ils aspectaturs che chantan ed uran suondan ils acturs durant quests midaments da las scenas. La represchentaziun da la Passiun da Sumvitg n'è nagin teater ordinari, mabain in act religius. Las emprimas trais scenas, pia il cumià da Jesus da sia mamma Maria, l'emprima reuniun da l'Aut Cussegl, durant la quala vegn pretendida la mort da Jesus, e la Sontga Tschaina, han lieu dador il vitg en ina pitschna foppa sper la via veglia en direcziun da Rabiun. Sco l'iert Gethsemane per la quarta scena, Jesus al Culm da las ulivas e sia arrestaziun, serve ina plazza circumdata da plantas in pau sur questa foppa. Là vegn Cristus arrestà e manà davent, ils acturs ed ils aspectaturs suondan la gruppa en il vitg. Las scenas tschintg fin quindesch cun l'accusaziun e l'interrogaziun da Jesus han lieu sin la piazza cadruvi amez il vitg (tranter auter las scenas: interrogaziun da Jesus tras Anas, ils plants da l'Aut Cussegl, preschentaziun da Jesus a l'Aut Cussegl, segund tradiment da Jesus tras Petrus, preschentaziun da Jesus a Pilatus); cun travs vegn construida ina tribuna sin la gronda funtauna dal vitg. La scena sedesch gioga en il palast da Herodes; quel beneventa la delegaziun da l'Aut Cussegl ed interroghescha Jesus. Per questa scena suondan ils aspectaturs ils acturs a la fin dal vitg en la direcziun da Mustér e turnan suenter la scena puspè enavos sin la piazza cadruvi, nua che vegnan dadas las scenas 17 fin 25, pia il process da Jesus, sia sentenza, sia flagellaziun e sia disfamaziun. La fin finala, durant la represchentaziun da la via da la crusch da Jesus, bandunan ils acturs ed ils aspectaturs il vitg en in til da processiun e sa rendan si vers Tresch, nua ch'il giu va a fin cun la scena da la crucificaziun e nua che stat fin oz ina gronda crusch. En confrunt cun autras passiuns demussa quella da Sumvitg ina gronda originalitad formala e tematica. Decurtins valitescha la Passiun da Sumvitg sco il giu «il pli impurtant ed il pli naziunal» da quels gieus conservads, in che stettia «dal tutfatg sin il fund da l'atgna istorgia ed en il mez da l'agen pievel».

La preschentaziun:
Dossier «Passiuns rumantschas».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=4052
www.chattà.ch

Istorgia e svilup da l'Uniu europeica

■ L'Uniu europeica (UE) è ina federa-ziun da stadis europeics che dumbra actualmain 28 stadis commembers. La populaziun da l'entira UE munta a bundant ina mesa milliarda abitants. Tar il martgà europeic che vegn furmà da tut ils stadis commembers sa tracti – mesirà vi dal product naziunal brut – dal pli grond martgà communabel en tut il mund. Suentar las experientschas or da las duas guerras mundialas èn ils fundaturs dal process europeic d'integraziun vegnids manads da la voluntad d'impe- dir la guerra sco med politic. Per quest in- tent duevan ils stadis europeics collavu- rar adina pli stretgmain – l'emprim sin plaun economic e pli tard er sin plaun politic – e laschar vegnir lur entretschaments vicendaivels uschè stretgs, ch'i da- ventia nunpussaiel da far guerra per schliar conflicts. Da quai è resortida en ils onns 1950 l'emprima alianza da sta- dis europeics. En il decurs dals proxims decennis èn adina dapli pajais s'associads a quest'emprima communad.

En il decurs da si'istorgia ha l'Uniu europeica odierna purtà differents num- bers: Il pass da fundaziun decisiv è succedi il 1957 cun ils Contracts da Roma ch'han mess ad ir la Communad economica europeica. Dapi il Contract da Maas- tricht (1992) sa numna quella Commu- nidad europeica e s'occupa er da champs politics che na concernan betg en empri- ma lingia du- mondas eco- nomicas. E cun il Con- tract da Lissabon (2007) èn las singulas pitgas da la collavuraziun europeica vegnidas reuni- das a l'Uniu europeica odierna. Quai è però be la vart giuridica e formala – en la pratica politica ed en la lingua da min- tgadi èn ils num- bers respectivs gia sa fatgs valair pli baud: il num «Communad eu- ropeica» successivmain a partir dal Con- tract da fusiun dal 1965/67 (ch'ha uni las organisaziuns dals Contract da Roma sut la noziun superiura «Communitads eu- ropeicas») ed il num «Uniu europeica» dapi il Contract da Maastricht dal 1992 (ch'ha defini las «trais pitgas da l'Uniu europeica»).

Dals sis stadis fundaturs a las Communitads europeicas da duresch commembers

L'onn 1950 ha Robert Schuman, mini- ster dals affars externs da la Frantscha, proponì la creaziun d'ina communad da las industri- as europeicas da charvun e d'atschal. A l'origin da questa proposta è stà il quità d'impe- dir l'industria d'arma- ment naziunala. L'onn 1951, pia be sis

Ils sis stadis fundaturs da la Communad europeica da charvun ed atschal (1951).

Sedia principala dal Parlament europeic a Strassburg.

RAINER STURM / PIXELIO

onns suenter la fin da la Segunda Guerra mundiala, han la Belgia, la Republica Fede- rala Tudestga, la Frantscha, l'Italia, il Luxemburg ed ils Pajais Bass segnà il con- tract da Paris e fundà uschia la Commu- nidad europeica da charvun ed atschal.

Sis onns pli tard, il 1957, han ils dus contracts da Roma dà l'entschatta a duas ulteriuras communitads, la Communi- tad economica europeica (CEE) e la Communad europeica da l'energia atomara (Euratom). La CEE è vegnida creada cun la finamira da stgaffir in mar- tgà communabel, entaifer il qual dueva esser garantida la libra circulaziun da rau- bas, servetschs, chapital e forzas da lavur. L'Euratom dueva garantir in svilup com- munabel a favur d'ina utilisaziun pas- chaivla da l'energia atomara.

L'onn 1959 han ins cumenzà a redu- cir successivmain ils dazis entaifer la CEE. Stgars diesch onns pli tard, il prim da fanadur 1967, èn las tra- is organisazi- ons d'enfin qua (Communad eu- ropeica da charvun ed atschal, CEE ed Euratom) vegnidas reunidas sut il term general da las tra- is Communitads eu- ropeicas. In onn pli tard è entrada en vigur l'uniu da duana. Quella ha dismess ils dazis per il traffic commerzial a l'in- tern da la CEE e fixà ina tariffa da dazi communabla per il commerzi cun stadis terz.

Il december 1969 è vegnì decedì d'in- stradar in'uniu economica e monetara. Cun limitar la fluctuaziun dal curs da sgomi è suandà il 1972 in emprim pass en direcziun d'ina valuta communabla.

Il 1973 èn s'associads il Danemarc, l'Irlanda e la Gronda Bretagna als sis sta- dis fundaturs. L'onn precedent aveva il pievel norvegiais percenter refusà d'ade- rir a las Communitads europeicas.

L'ulterior svilup fin il 1990

Il 1978 è crudada la decisiun areguard il sistem da valutas europeic ch'ha manà ad in'ulteriura unificaziun en direcziun da l'uniu monetara. Ed il 1979 ha gi lieu in pass da democratizaziun cun laschar eleger il Parlament europeic directamain dal pievel.

Il 1981 è la Grezia daventada il 10avel commember; il 1986 èn vegnids vitiers la Spagna ed il Portugal. Quests stadis ave- van per part gia empruvà dapli lung temp da s'avischar a las Communitads eu- ropeicas. Pervi da lur regenzas autoritaras n'eran els però betg vegnids admess; quai è pir stà pussaiel suenter avair instradà vasts process da democratizaziun. Ils du- desch stadis dal 1986 dumbra- van ensemen gia 340 milliuns abitants (en cum- paregliaziun cun radund 240 milliuns dals Stadis Unids da l'America).

Sper las singulas staziuns d'integra- ziun han las Communitads europeicas però adina puspè er stuì vegnir a frida cun fasas da stagnaziun. Gia ils onns 1950/60 aveva tranter auter il plan d'ina communad da defensiu europeica fatg naufragi pervi dal veto da la Frantscha sut Charles de Gaulle. E durant ils onns 1980 èsi surtut stà la Gronda Britannia sut Margaret Thatcher ch'ha franà ul- terius pass d'integraziun.

In'impurtanta etappa en l'istorgia da l'integraziun europeica ha furmà l'Acta unica europeica ch'è entrada en vigur il prim da fanadur 1987. Questa acta ha rinforzà las incumbensas da las Commu- nidads europeicas ed accelerà la realisa- ziun da la fiera interna dals 12 pajais da la CEE. Dapi lura vegnan las tra- is Commu- nidads europeicas administradas d'in- stituziuns comunablas – Cumissiu, Cussegl dals ministars, Parlament eu- ropeic, Curt da giustia e Curt da quint – ed ins discurreva gia da quel temp, per sim- plifitgar e per disa, sulettamain da la «Communad europeica» (che dueva purtar quest num uffizialmain pir dapi il 1992).

L'onn 1990 han gi lieu emprimas con- tractivas tranter la Communad econo- mica europeica e l'Associaziun europeica da commerzi liber per furmar in spazi economic communabel. Anc il medem onn è vegnì inizià l'emprim stgalim vers il Spazi economic europeic (SEE).

Dal Contract da Maastricht a l'introducziun da l'euro

La fin da la confruntaziun vest-ost l'onn 1990 ha puspè da nov schlantsch al pro- cess d'integraziun: il december 1990, suen- ter la reuniun tudestga, è l'anteriura Re-

publica democratica tudestga daventada automaticamain ina part da la Commu- nidad europeica.

Ils 7 da favrer 1992 han ins segnà a Maastricht il contract davart la funda- ziun da l'uniu economica e monetara. La Communad economica europeica è vegnida renumnada Communad eu- ropeica (CE). A medem temp èn la Com- munitad europeica, la collavuraziun sin ils champs da la giustia e dal dretg penal sco er la politica da l'exteriur e da segirez- za communabla vegnidas definidas sco las tra- is pitgas da l'Uniu europeica.

A partir dal 1993 è sa furmà il martgà naziunal europeic. Entaifer quel vala il princip da la libra circulaziun da persu- nas, rauba, servetschs e chapital.

Il 1995 èn l'Austria, la Finlanda e la Svezia daventads commembers da l'U- niu europeica. La Norvegia ha danova- main votà cunter l'adesiun.

Il mars 1995 è entrada en vigur la Cunvegna da Schengen. Quai ha muntà che las controllas da cunfin entaifer ils stadis da l'UE – cun excepziun da l'Irlan- da e da la Gronda Britannia – èn cruda- das davent.

L'onn 1998 ha la Banca centrala eu- ropeica cumenzà cun sia lavur. Il 1999 è l'euro vegnì duvrà l'emprima giada a la bursa sco valuta virtuala; il 2002 è l'euro lura daventà il daner contant en indes- ch stadis da l'Uniu europeica.

L'engrondiment vers ost

Per l'integraziun dals anteriurs stadis dal bloc da l'ost han ils stadis commembers da l'Uniu europeica fixà il 1993 ils uschenumnads criteris d'adesiun da Co- penhagen. Cun quels èn vegnids decla- rads la libertad, la democrazia, il stadi da dretg, ils dretgs umans e las libertads fun- damentalas dals burgais sco valurs da ba- sa da l'Uniu e sco premissas centralas per aderir a quella.

Il prim da matg 2004 hai dà l'engron- diment il pli grond en l'istorgia da l'Uniu europeica: Otg pajais da l'Europa Centra- la e da l'Europa da l'Ost sco er Malta e Ci- pra (facticamain: la part greca situada en il sid da l'insla) èn daventads commem- bers da la UE. Tgi avess pensà avant il 1990 che l'Estonia, la Lettonia, la Litu- nia, la Pologna, la Republica slova- ca, la Slovenia, la Republica tsche- ca e l'Ungaria daventassan in di commembers da l'UE? Questa extensiun ha signifitgà definitiv- main la fin da la divisiun da l'Europa e da la Guerra freida. Grazia a l'extensiun vers l'ost è l'UE s'augmentada per 75 milliuns abitants e 740 000 kilometers quadrat ed ha cumpiglià en tut 25 stadis.

L'october 2004 han ils schefs da stadi e da la regenza segnà a Roma in'emprima proposta per ina constituziun europeica. Il 2005 è questa constituziun però vegni- da refusada en rom da referendums en Frantscha ed en ils Pajais Bass.

Il prim da schaner 2007 èn suandads la Rumenia e la Bulgaria sco 26avel e 27avel stadi commember. Ed il prim da fanadur 2013 è la Croazia daventada il 28avel stadi commember da l'Uniu eu- ropeica.

Lissabon 2007 – la via a l'Uniu europeica odierna

En la lingua da mintgadi discurren- ins gia dapi il Contract da Maastricht dal 1992 da l'«Uniu europeica». Il 1992 è num- nadamain vegnì segnà il «Contract da- vart l'Uniu europeica». Quel ha furmà il pli grond pass d'integraziun europeica dapi la fundaziun da las Communitads europeicas ils onns 1950/60 ed ha defini l'Uniu europeica sco furma da collavu- razion surordinada che collia – sco gia menziunà survart – la Communad eu- ropeica, la collavuraziun sin ils champs da la giustia e dal dretg penal sco er la po- litica da l'exteriur e da segirezza commu- nabla.

En rom d'ulteriurs contracts da refur- ma èn vegnidas schlargiadas las cumpe- tenzas supranaziunalas da l'UE (Amster- dam 1997, Nizza 2001). A medem temp han ins inizià il process da democratisar las instituziuns comunablas. Damai ch'igl aveva dà il 2005 referendums en Frantscha ed en ils Pajais Bass cunter ina constituziun europeica, han ins alura fatg il Contract da Lissabon. En quel èn bain vegnids integrads ils elements constitu- zionals centralis, però cun reverer il Con- tract dal 1992 e betg cun remplazzar quel dal tutfatg tras ina constituziun, sco che quai era previs oriundamain. En rom dal Contract da Lissabon èn er vegnidas fusiunadas la Cuminanza europeica e l'Uniu europeica ed integradas en quest'ultima la collavuraziun sin ils champs da giustia e da politica da l'ex- teriur. Dapi lura sa numna la Cuminanza europeica pia er de jure «Uniu europeic- a».

La Cunvegna da Schengen (1995) ha dis- mess a l'intern da l'UE ina gronda part da las controllas da cunfin.

FOTO: PD

Dapi il Contract da Lissabon dispona l'Uniu europeica ultra da quai d'ina atgna personalitat giuridica e posseda uschia il dretg da discurre e d'avair in- vista en las Naziuns unidas.

Sfidas actualas

L'Uniu europeica è sa furmada cun l'in- tent d'impe- dir ch'ils stadis europeics mettian ad ir in cunter l'auter acziun da guerra per cuntanscher intents politics. Questa obligaziun central ha l'Uniu eu- ropeica adempli fin oz. Ma en l'ulteriur svilup da l'Uniu èn dumondas econo- micas e socialas, sco er la participaziun politica a l'intern e la dumonda d'ina po- litica exteriura cuminaivla daventadas adina pli centralas. La crisa da l'euro dal 2010, la decisiun da la Gronda Britannia d'extrar da l'Uniu europeica (zercladur 2016) e la sfida da l'emigraziun actuala mussan che l'Uniu europeica vegn ad- ina puspè a stuair sa definir da nov te- gend quint dals svilups actuals.

La preschentaziun: Dossier «Uniu europeica».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=794
www.chatta.ch

Da la fundaziun da la Lia Rumantscha a l'emprima istanza al Cussegl grond (1919/1920)

■ Ils 26 d'october 1919 è vegnida fundada a Cuira la Lia Rumantscha sco organisaziun da tetg da tut las societads linguisticas e culturalas rumantschas. Ils 27 da november 1919 è quella sa drizzada al Cussegl pitschen, per mauns dal Cussegl grond, cun in'istanza per retschaiver sustegn finanziel da vart dal Chantun. Ils 30 da schaner 1920 ha il Cussegl grond tractà la dumonda che n'era tuttavia betg incontestada. Quest curt cumpendi istoric, cumpari il 1989 a chaschun dal giubileum da 70 onns, dat in sguard als onns da fundaziun da la Lia Rumantscha.

Il clog da la Cassandra

Per dar in maletg cumplet e detaglià da la fundaziun e da l'istorgia da la Lia Rumantscha stuess il cronist sfegliar lunsch enavos en las annalas da la Rumantschia; el stuess skizzar il svilup demographic, menziunar facturs economics, perder insaquants plets davart la germanisaziun progredinta a l'intern dal territori rumantsch, ed el na dastgass betg embliar la fasa filologica ed irredentistica. Tut quests facturs en stads decisivs per in nov sentiment da solidaritad ch'ha manà a la fundaziun da la Lia Rumantscha.

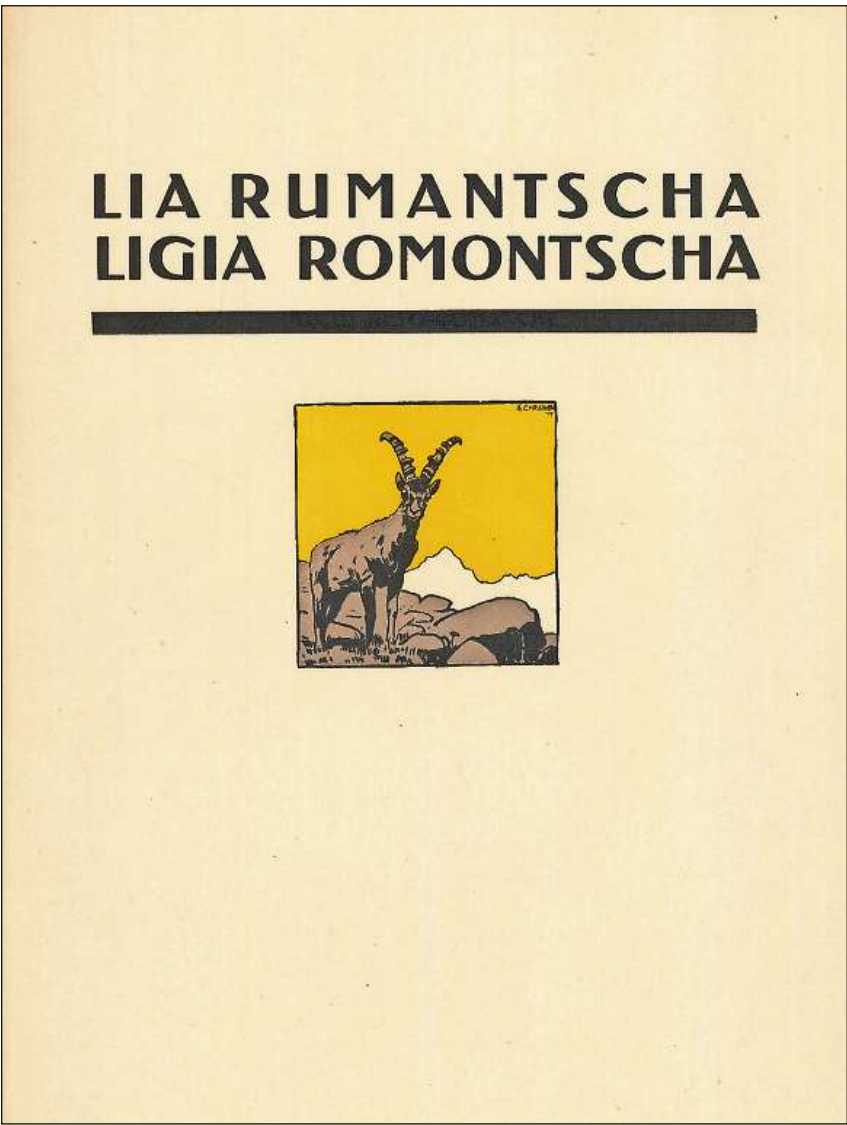
I vala en mintga cas da clamar en memoria in quest connex ils 27 da fanadur

1919, quel di ch'ìls represchentants da las societads rumantschas regiunalas eran sa radunads en l'hotel «Crusch Alba» a Tusaun per discutir e sa cussegljar areguard il bainstar e malesser da la «veglia lingua retica». Ins aveva convocà questa sentupada a Tusaun suenter la publicaziun d'in artitgel da gasetta cun il titel «Kassandrastimmen vom Hinterrhein» dal sutsilvan Giachen Conrad, commemorer da l'Uniun rumantscha da Schons, en il qual l'autur preschenta ils privels da germanisaziun, pretendend cuntresiras energicas e radicalas ed in agir metodic e planisà; en ses appel intimescha Conrad ils Rumantschs da star ensemen e da guardar en fatscha a la situaziun deplorabla da la lingua materna en la vita da mintgadi. La finamira da Conrad: substituir l'ideologia passiva tras in'ideologia da defensiuon averta. Si'idea: rimnar tut ils Rumantschs en ina societad generala interlinguistica ed interconfessionala, fusiunar las uniuns existentas e crear in apparat central cun in secretariat stabel.

Tgi prenda l'iniziativa?

Sper las incumbensas generalas da la nov'uniun postulada preschenta Conrad

Frontispizi da l'istanza chantunala dal 1919.

gia cleras finamiras. A la fin da ses artitgel dumonda el: «Tgi prenda l'iniziativa?» Quels da Schons, pertutgads il pli ferm dals problems descrits da Conrad, l'han finalmain premdi, ed han envidà ils 27 da fanadur 1919 a la seduta surmenziunada a Tusaun. Giachen Conrad ha suttemess als delegads in program da lavur bain elavurà ed ha postulà danovamain la fundaziun d'ina organisaziun che reuniss tut las forzas rumantschas, d'ina «Lia Rumantscha». La radunanza ha decis en ina resoluziun da realisar il postulat da Conrad. Ils 26 d'october 1919 en sa scuntrads 24 delegads en l'hotel «Capricorn» a Cuira ed han fundà la Lia Rumantscha.

L'intent direct da la Lia Rumantscha, formulà en ils tschentaments dals 26 d'october 1919, era «d'unir las societads romantschas existentas e chi naschan nel seguaint, ma chi restan tuottras autonomas in lur propis affars, ... da sustgnair e promover lur interess comüns, mantgnair e creschentar la lingua rumantscha, seis spiert e seis svilup, sia influenza in famiglia, in scoula e baselgia e nella vita publica, ... [e da] s'occupar princi-

palmaing con domandas ed aspiraziuns, chi presupponan la lavur comüna da tuots ils Romantschs».

La basa finanziaria

Per pudair realisar il program da lavur ha la Lia Rumantscha stuì procurar en emprima lingia per la basa finanziaria. Cun duas instanzas è ella sa drizzada gia ils 27 da november 1919 al Cussegl pitschen e la stad 1920 al Cussegl federal cun la dumonda per contribuziuns annualas da mintgamai 10 000 francs. Ils parlaments a Cuira e Berna han aderi suenter grondas discussiuns al giavisch da la Lia Rumantscha ed han approvà il credit. Il 1931 ha la Lia Rumantscha inoltrà ina segunda dumonda al Cussegl federal per in augment da las subvenziuns federalas da 10 000 a 20 000 francs; questa dumonda n'ha betg gi il success giavischà. Igl è dentant reussi il 1942 da cuntanscher ina duplicaziun da las subvenziuns. Dapi là en las contribuziuns chantunalas e federalas vegnidas augmentadas pliras giadas sin fundament d'instanzas respectivas.

Las prestaziuns da la Lia Rumantscha

Ils rapports annuals e las numerusas instanzas da la Lia Rumantscha al chantun Grischun ed a la Confederaziun dattan in maletg da las lavurs ch'en vegnidas prestadas dapi la fundaziun il 1919; ins ha cuntanschi bler sin ils pli differents champs d'activitad: sin il champ da la normaziun linguistica (vocabulary e grammaticas dals idioms, program da neologismes etc.), da la lectura e litteratura (cudeschs per uffants e giuvnils, publicaziun dals ovras litteraras etc.), da la scola (scolinas, meds d'instrucziun, curs per mussadras e scolasts, introducziun ed intensificaziun da l'instrucziun da rumantsch en las scolas primaras, secundaras, realas, professiunalas e medias etc.), da la vita publica (inscripziuns, scolaziun da creschids, teater, chant, emissiuns da radio etc.), da la renconuschientscha dal rumantsch (votaziun federala 1938, exposiziun naziunala 1939, midament dals nums locals 1943, represchentaziuns e propaganda etc.), da la politica e planisaziun da lingua (rumantsch grischun, propostas e recumandaziuns d'ina

gruppa d'experts federala per ina revisiun da l'art. 116 da la Constituziun federala, gruppa da lavur «Regiuns linguisticas dal Grischun») e dals meds da massa (sustegn finanziel a la pressa, project per ina gasetta rumantscha dal di etc.).

La fundaziun da la Lia Rumantscha e sias societads affiliadas, las numerusas e grondas lavurs scientificas e la perscrutaziun impurtanta dal dretg da linguas han envià in moviment linguistic e cultural rumantsch cun prestaziuns considerablas. La loialtad e la conscienza linguistica dals Rumantschs en senza dubi creschidas ils davos decennis, ed ins ha pudì far plirs pass decisivs en direcziun d'ina normalitad da la situaziun linguistica en terra rumantscha. Grazia a las contribuziuns da Confederaziun, Chantun e vischnancas ha la Lia Rumantscha pudì realisar concepts ch'entschaivan oz a purtar fritgs. Las novas circumstanzas socio-economicas pretendan però ulteriurs sforzs per mantegnair e promover la lingua e cultura rumantscha.

In conclus decisiv

En il text che suonda – ch'è medemamain cumpari il 1989 – dat il confundatur da la Lia Rumantscha Gian Caduff (1899–1994) in'invista en la debatta spinusa dal 1920 en il Cussegl grond:

La radunanza constitutiva ch'ha fundà ils 26 d'october 1919 la Lia Rumantscha ha sa chapescha era stuì discussiunar la dumonda, co che las aspiraziuns ed interpresas da la Lia sa laschian finanziar. La tractanda areguard la finanziaziun ha provocà ella sesida constitutiva ina debatta extendida, mintgatant passionada – ma che pareva da giustitfigar il vegl proverb latin: il daner saja il gnerv e l'olma dal mund.

Paucas emnas suenter la fundaziun da la Lia, ils 27 da november 1919, ha la supprastanza adressà al Cussegl pitschen – per mauns dal Cussegl grond – in'istanza, supplitgond per ina subvenziun annuala da 10 000 francs. La Regenza ha «correspondi» a la petiziun cun il conclus da conceder ina contribuziun da 2000 francs ad onn. La cumissiun predeliberanta dal Cussegl grond è – suenter lung vi e nà – arrivada a la decisiun da proponer al parlament ina subvenziun annuala da 6000 francs.

Viva debatta en il Cussegl grond

Igl è stà il suentermezdi dals 30 da schaner 1920 ch'il Cussegl grond ha tractà l'istanza da la Lia Rumantscha. Per ils Rumantschs da Cuira – ed oravant tut per nus scolars rumantschs da la Scola chantunala – è quai stà in eveniment da muntada extraordinaria. En rotschas essan nus ans piazzads sin la tribuna dal Cussegl grond ch'era fullanada ditg avant l'entschatta da las tractativas.

La cumissiun ch'aveva da preschentar al Cussegl l'istanza da la Lia vegniva presidiada d'in deputà dal cumin da Cuira ch'era stà da clamada commerziant. Ses referat ha era tunà lasuenter. El ha discuri da maniera indifferenta, apatica, senza la minima attaschadadad a la chausa. Ma lura ha Giachen Michel Nay, l'eloquent deputà da la Cadi, dumandà il pled. El era in oratur che fascinava gia grazia a si'imponanta cumparsa exteriura. Il poet da Lumneins ha palesà la muntada da l'ierta retoromantscha da maniera uschè commovent e uschè tschiffanta che si'allocuziun è vegnida quitteda cun viv applaus, tant da vart dals auditurs sin la tribuna sco er dals cussegliers giun sala.

Per la gronda surpraisa dal di ha però procurà landamma Branger, il deputà da Tavau. Cun schlantsch è dr. Erhard Branger, il posteriur directur da la Viafier retica, s'engaschà per la chausa rumantscha. E betg mo en quel senn ch'el fiss sa contentà cun sustegnair la proposta da 6000 francs ch'era vegnida fatga da vart

da la cumissiun parlamentara. Anzi ha dr. Branger taxà quella proposiziun per stretga, strebla e meskina. Cura ch'i sa tractia da spendrar la venerabla cultura retica, ha il mistral da Tavau averti ses collegas, dastgia il parlament grischun betg sa depurtar da ranver e fendablutzters. Cun plets entusiasmands ha l'oratur appellà al Cussegl grond da conceder a la Lia Rumantscha ina subvenziun en quel import ch'era vegnì petiziunà da la supprastanza – numnadamain en la summa da 10 000 francs. – Sa chapescha ch'era quella allocuziun parlamentara è vegnida quitteda cun viv applaus.

Ma al referent da la cumissiun, ch'aveva proponi in subsidi da mo 6000 francs, n'è la proposta dal deputà da Tavau tuttavia betg stada d'engrà. Jau hai, avant che metter en scrit questas reminiscenzas, anc gi en buna memoria ch'il referent da la cumissiun aveva replitgà a l'idealissem da dr. Branger da maniera vaira groppa e polemica. Ma per pudair render infurmaziuns dal tutfatg autenticas davart ils singuls schabets, hai jau consultà las gasettas grischunas da lez temp. Ed entaifer quellas retschertgas hai jau tranter auter era chattà adagur il rapport che la gasetta quotidiana «Der Freie Rätier» ha publitgà davart las tractativas dal Cussegl grond. Quest rapport finescha cun il sequent passadi:

«Der Kommissionsreferent erhielt das Schlusswort. Er findet es nicht angebracht, für derlei Sport so grosse Summen auszugeben. 6000 Franken sind genug. Es hat Mühe gekostet, die Kommission für diesen Betrag zu gewinnen. Man soll eine Bewegung nicht durch künstliche Mittel entfachen und unterstützen.»

Uschè lunsch il rapport da la gasetta «Der Freie Rätier». En realitad ha il referent fatg diever d'ina retorica ch'era bundant pli agressiva e pli malvulida che quai ch'il rapport lascha sminar. Ma tar ils deputads han ils tuns aggressivs e sprezzants evidentamain fallà la noda.

Ina clera decisiun

Immediat suenter il votum final dal referent ha il parsura dal Cussegl grond laschà votar sur da las proposiziuns divergentas. Resultat da la votaziun: la proposiziun Branger da conceder a la Lia Rumantscha ina subvenziun annuala da 10 000 francs ha cuntanschi 35 vuschs; quella da la cumissiun parlamentara ha fatg 23 vuschs e la proposta da la Regenza grischuna da sustegnair las interpresas culturalas da la Lia cun in'almosna da 2000 francs ad onn ha rabitschà ensemen entiras trais vuschs.

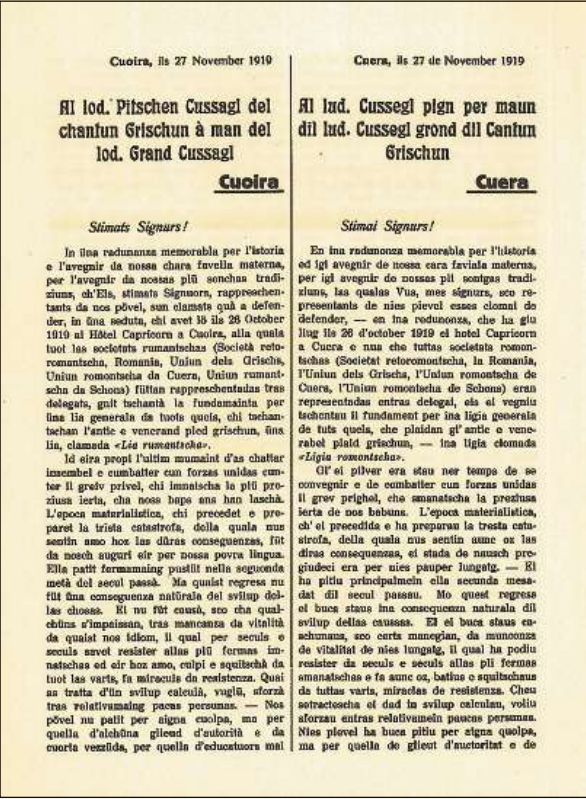
I regia allegria

Quai ch'è daventà suenter ch'il president dal Cussegl ha prelegi il resultat da la votaziun dastgass esser senza paregi en l'istorgia dal parlament grischun. La comunicaziun presidiala ha levantà sin la tribuna in veritabel orcan d'applauss e givels da legria ch'ha entant era tschiffà ils commembers dal Cussegl. Igl è stà bundant dapli che mo 35 deputads ch'han – cun bucca rienta – sblatschà ils mauns.

En vista ad in tal success dastg'ins bain constatar che l'emprima acziun programmatica da la giuvna Lia è reussida surpassond tuttas spetgas ed aspectativas. Il conclus parlamentar ch'il Cussegl grond ha premdi ils 30 da schaner 1920 è stà da gronda muntada. El è stà decisiv per l'existenza da la Lia Rumantscha.

La preschentaziun:
Dossier «Lia Rumantscha»

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=521
www.chattà.ch

«La Svizzera multifara» – la nova seria da bancnotas svizras

■ La primavera 2016 ha la Banca nazionala svizra preschentà la nova bancnota da 50 francs. Igl è quai l'emprima da la nova seria che vegn a remplazzar fin il 2019 successivamain la seria dals onns 1990. En ina brochura cumparida en tut las linguas naziunals infurmescha la Banca nazionala davart la concepziun e la tematica da la nova seria e dat invista en sias caracteristicas da segirezza multifaras.

Novas bancnotas per la Svizzera

Dapli che 20 onns en passads dapi l'ultima emissiun da bancnotas – entaifer quest temp ha la tecnologia fatg in pass enorm. Per pudair garantir er vinavant l'aut standard da segirezza da las bancnotas e per proteger la publicitad da falsificaziuns dovri damai bancnotas novas. Cun la novavla seria survegn la Svizzera bancnotas novas ch'en pli modernas ed anc pli segiras.

Areguard la concepziun va la Banca nazionala novas vias – i na vegnan rappresentadas pli naginas personalitads. Anzi, mintga bancnota preschenta ina vart tipica da la Svizzera che vegn illustrada concepziunalmain cun differents elements. Il tema da la nova seria da bancnotas è perquai er: «La Svizzera multifara».

Il concept tematic

Mintga bancnota mussa ina vart tipica da la Svizzera. Ensemien illustreschan las sis bancnotas la multifariadad da noss pajais.

Ellas mussan la Svizzera sco lieu cun forza organisatorica, sco lieu da cultura, sco lieu d'aventuras, sco pajais cun ina tradi-

ziun umanitara, sco center da perscrutaziun e sco lieu dal dialog. Questas sis fassettas vegnan visualisadas tras ina retscha d'elements grafics. In motiv permanent e determinant è il maun che illustrescha mintgamai il tema da la bancnota tras l'acziun rappresentada.

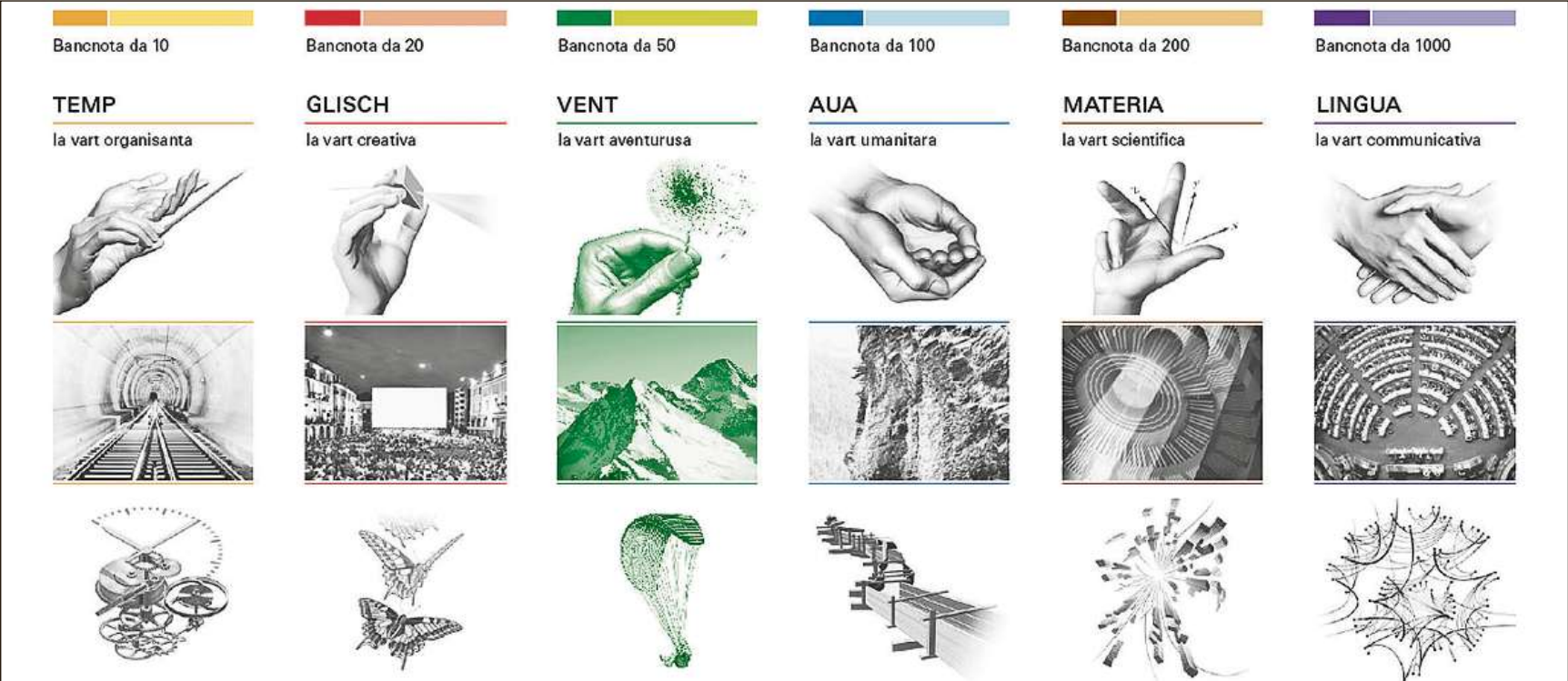
Daspera simbolisescha per exempel il mecanissem d'ina ura las capacitads organisatoricas, ed il parasguler rappresententa l'aventura dal sgular.

La nova seria en in'egliada

Las sis varts tipicas da la Svizzera vegnan mintgamai rappresentadas concepziunalmain tras in element principal: bancnota da 10: temp – la vart organisanta; bancnota da 20: glisch – la vart creativa; bancnota da 50: vent – la vart aventurusa; bancnota da 100: aua – la vart umanitara; bancnota da 200: materia – la vart scientifica; bancnota da 1000: lingua – la vart comunicativa. Mintga fassetta vegn ultra da quai illustrada tras in'acziun, tras in lieu en Svizzera e tras ulteriurs elements grafics ch'ins scuva il meglier cun prender sez sut la marella la bancnota...

Il tema da la bancnota da 50

La bancnota da 50 mussa la Svizzera da sias varts aventurusas – l'element principal è il

Survista tematica da las novas bancnotas.

vent. El porta il parasguler e sufla davent il sem dal dent-liun che vegn tegnì en maun per gieu. Las frizzas da vent sin il globus mussan las direcziuns dals vents che collian la Svizzera cun autras regions e cun auters continents. Las frizzas da vent furman er il fund da la vart davant da la bancnota.

Las curvas altimetricas ed ils pizs fan endament la cuntrada variada da la Svizzera. Muntognas chattan ins er sin la strivla da segirezza: Là vegn mussà il massiv da las Alps ed i vegnan enumerads ils nums dals pizs principals da las Alps svizras d'ina autezza da passa 4000 meters sur mar. Dad A sco Aletschhorn fin Z sco Zumsteinspitze. La bancnota cuntegna anc blers auters elements grafics che fan allusiuns a ses tema «aventura» ed a l'element principal «vent».

Sur la seria sa mova il mund per 360°...

Il globus glischant è in ulteriur element determinant da mintga bancnota. El mussa che la Svizzera sa vesa sco part d'in mund globalisà. Davent da la bancnota da 1000 fin a la bancnota da 10 sa mova il globus ina giada enturn sia atgna axa e passenta in di.

Controllar l'autenticità

Las bancnotas novas adempleschan las pretensiuns tradiziunalmain autas da la Svizzera envers la segirezza da ses daners. Ellas cuntengan numerusas caracteristicas da segirezza cumprovas e novas. Las caracteristicas en inseridas sin la vart davent e davos cun agid da differentas tecnologias en las trais stresas dal substrat innovativ da las bancnotas (Durasafe).

La seria da bancnotas sa distingua tras la cumbinaziun tranter caracteristicas da segirezza complexas ed ina concepziun pretensiusa. Uschia èsi difficil da falsifitgar las bancnotas. Las suandantas tschintg caracteristicas da segirezza – preschentas da l'exempel da la bancnota da 50 francs –

mussan svelti, sch'ina bancnota è nunfalsifigada:

(1) Test dal globus

Amez la vart davant da la bancnota sa chat-ta il maletg d'in globus glischant. Muvai vi e nà la bancnota: in artg d'aur sa mova sin il globus. Tegnai ussa la bancnota davant Vus e la vulvai vers enavos: la color dal globus sa mida.

(2) Test da la strivla

Sin la vart davant da la bancnota hai davent da mez engiu ina strivla da segirezza. Muvai la bancnota da sanestra a dretga: cifras cotschnas e verbas cumparan sin quatter lingias e las cifras sa movan ina vers l'autra. Tegnai la bancnota davant Vus: en argient vesan ins la charta svizra, las Alps, ils nums dals pizs principals da las Alps svizras d'ina autezza da passa 4000 meters sur mar sco er la cifra 50. Vulvai ussa plaunsieu la bancnota vers enavos: las conturas e las Alps svizras cumparan en colors spectralas. Plinavant resplendan pitschnas cruschs svizras en la cifra 50.

(3) Test da la crusch

Sisum a sanestra da la vart davant da la bancnota, sin posiziun A, hai ina crusch svizra transparenta. Tegnai la crusch svizra en la glisch: ella sa mida en ina bandiera svizra.

(4) Test dal triangul

Sin la vart davos da la bancnota hai in triangul sut la cifra 50. En quel vesan ins in fil da segirezza tragliant. Tegnai la bancnota en la glisch: il fil da segirezza è visibel tras e tras. Sin il fil vesan ins plinavant en distanzas regularas la bandiera svizra sco er la cifra 50.

(5) Test dal maun

Palpai il maun, la cifra 50 u il num da la Banca nazionala: il squitsch d'arom è da sentir. Sfruschai ils trais elements numnads sin in palpiri cler: els relaschan fastiz da color.

Tras numerusas ulteriuras caracteristicas da segirezza daventa la bancnota quai ch'ella è: segira e nunfalsifigada:

(6) Microperf

Sin la vart davant da la bancnota, sin posiziun D, hai ina crusch svizra perforada. Tegnai la bancnota en la glisch: la crusch svizra cun foras fig pitschnas è visibla spezialmain bain. La crusch consista d'in raster regular da pitschnas foras.

(7) Segns tactils per persunas impedidas da vesida

Per lung da las varts longitudinalas sin la vart davant da la bancnota sa chattan travs palpablas per persunas cun impediments da la vesida. Lur dumber variescha tut tenor la valor da la bancnota. La bancnota da 50 ha dad omaduas varts mintgamai trais travs. Palpai ils urs da la bancnota: ins senta clermain las travs.

(8) Filigrana

Sin la bancnota, sin posiziun E, en inseridas duas filigranas: la bandiera svizra ed il globus. Tegnai la bancnota en la glisch: a sanestra vesan ins las conturas da la bandiera svizra ed a dretga il globus.

(9) Effect da volver la bancnota

Sin la vart davant da la bancnota, sin posiziun C, è la crusch svizra stampada uschia ch'ella è visibla mo ord in tschert angl. Tegnai la bancnota davant Vus e la vulvai vers enavos: la crusch svizra sa distatga da ses fund.

(10/11) Register e numer da seria

Sper il register davant e davos è stampà sin la vart davos da la bancnota en dus lieus in numer identic che consista d'in bustab e da nov cifras. Contemplai la vart davos da la bancnota: en dus lieus è visibel il numer da seria en differentas scrittiras.

(12) Microtext

Sin la vart davant da la bancnota, sin posiziun B, hai ina bandiera svizra cun in text en tuttas quatter linguas naziunals. Contemplai la bandiera svizra cun la marella: en ina scrittira pitschnischma è visibel il text – per part cun bustabs stgrs sin in fund cler e per part cun bustabs clers sin in fund stgir.

(13) Globus ultraviolet

Sisum a dretga da la vart davant da la bancnota hai in globus ch'ins vesa mo en la glisch ultravioletta. Contemplai la bancnota en la glisch ultravioletta: il globus glischa cler.

(14) Fibras da segirezza fluorescentas

Sin omaduas varts da la bancnota hai singulas fibras en il palpiri ch'en visiblas mo en la glisch ultravioletta. Contemplai la bancnota en la glisch ultravioletta: sin l'entira bancnota traglian singulas fibras en differentas colors.

(15) Elements ch'absorbeschan l'infrarotschen

Sin omaduas varts da la bancnota hai elements ch'absorbeschan l'infrarotschen. Contemplai la bancnota cun ina camera infrarotschna: l'apparientscha sa mida – singuls elements en visibels en gris, auters svaneschan.

La Banca nazionala svizra

Sco tut ils pajais ha era la Svizzera ina banca centrala, numnada Banca nazionala svizra (BNS). Sias incumbensas principalas sa laschan resumar suandantamain: Ella ha il dretg exclusiv d'emetter bancnotas; ella dirigia la politica monetara dal pajais cun regular la massa monetara en circulaziun; ella administrescha las reservas monetaras (aur, devisas) che dattan confidenza en il franc; ella crescha cundiziuns favuraivlas per il svilup da l'economia cun fixar ils pretschs.

La Banca nazionala dat emprests a las bancas. Il tschains da la BNS, numnà tschains directiv, ha in'influenza directa sin tut ils tschains dal pajais. In exempel: sch'il tschains directiv crescha, s'augmentan en general era ils tschains ipotecars. La sfida da la Banca nazionala è da chattar l'equiliber tranter in tschains memia aut ed in tschains memia bass. In tschains aut fraina la creschientscha, perquai ch'ins empresta main gugent. Da l'autra vart fan ils tschains pli auts sbassar l'inflaziun. In tschains bass promova las investiziuns; igl exista dentant ina ristga d'inflaziun.

Las accias da la Banca nazionala en per gronda part en possess dals chantuns e da las bancas chantunals. La Confederaziun n'è betg acziunaria da la BNS. Las bancas chantunals en parzialmain u cumplettamain en possess dals chantuns. Dus chantuns n'han betg pli ina banca chantunala: il chantun da Soloturn ed il chantun Appenzell Dadora. Questas duas bancas, ch'eran vegnidas en difficultads ils onns 1990, en vegnidas incorporadas en la Societad da Banca Svizzera ed in l'Union da Bancas Svizras ch'han fusiunà il 1996 a l'UBS.

La Finma (surveglianza federala dals martgads da finanzas, numnada antruras Cumissium federala da bancas) garantisce la protecziun dals spargnaders e procura che las leschas en il sector bancar vegnian observadas. Ella surveglia era ils fonds d'investiziun. Ella vegn nominada tras il Cussegl federal e finanziada tras las bancas sezzas.

Il franc svizzer

L'abbreviazion uffiziala dal franc svizzer è CHF (Confoederatio Helvetica Franc). Il franc svizzer è vegnì introducì il 1850. Avant produciva mintga chantun e mintga gronda citad ses agen daner ed i circulavan era numerusas munaidas estras.

Las bancnotas vegnan emessas tras la Banca nazionala dapi il 1907. Il 1870 emettevan 28 differentas bancas bancnotas en Svizzera. En Svizzera custa la produziun d'ina bancnota circa 30 fin 40 raps. Las munaidas vegnan battidas tras l'interpresa Swissmint a Berna ch'è suttamesa al Departament federal da finanzas. Las bancnotas vegnan producidas dapi ils onns 1970 tras la firma Orell Füssli a Turig.

Fin il 2000 aveva la Banca nazionala da conservar l'equivalent en aur da tut il daner en circulaziun. Questa regla, numnada la paritad d'aur, è vegnida dismessà; la Svizzera è stà il davos pajais che l'ha applitgà. La Banca nazionala ha pia pudì vender ina part da sias reservas d'aur.

La preschentanziun:
Dossier «Bancnotas svizras».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=225
www.chatta.ch

Las differentas caracteristicas da segirezza.

Ils misteris dals Franzos a Cumpadials

Il crimi per uffants da Claudia Cadruvi maina en in mund plain tensiun

■ «Capuns ed il stgazi dals Franzos», uschia ha num l'ovra per uffants da Claudia Cadruvi ch'è cumparida l'onn 2003. Ils trais uffants dad Agi e Pieder Gadola, Lezi, Laina e Julia, èn involvids en misteris che pertutgan eveniments succeddids durant il «temp dals Franzos» en Surselva (1798–1799). Ina trucca misteriusa che para da cuntegnair il stgazi dals Franzos è numnadamain vegnida chattada a Cumpadials (vischnanca da Sumvitg). La vaira avventura cumenza dentant cura ch'il stgazi svanescha nunspetgadamain. Tgi ha engulà las preziasadads dals Franzos? E tge han da far ils capuns cun tut quest'istorgia? Il vitget da Cumpadials daventa entaifer paucs dis in lieu plain acziun e misteris, misteris ch'ils trais fragliuns emprovan da schliar. Vegnan els a chattar las respostas sin lur dumondas?

Cun blera tensiun ed umur raquinta l'autura Claudia Cadruvi si'istorgia criminala, illustrada da Tresa Deplazes. Cumpadials, che para d'esser ina fora senz'impurtanza, daventa en ina giada in lieu interessant e misterius. Ils trais uffants daventan detectivs, brevs che paran d'esser brevs d'amur na cuntegnan nagut auter ch'infirmaziuns archeologicas ed

in simpel plat da capuns gida a sclerir l'enguladitsch dal stgazi dals Franzos. Il crimi scrit en rumantsch grischun è pensà per uffants tranter 8 e 14 onns, ma las aventuras da Lezi, Laina e Julia pon fascinar era ils creschids. A partir da l'emprima pagina daventa il lectur sez in detectiv en tschertga d'indizis per demasclar ils laders dal stgazi.

Survista dal cuntegn

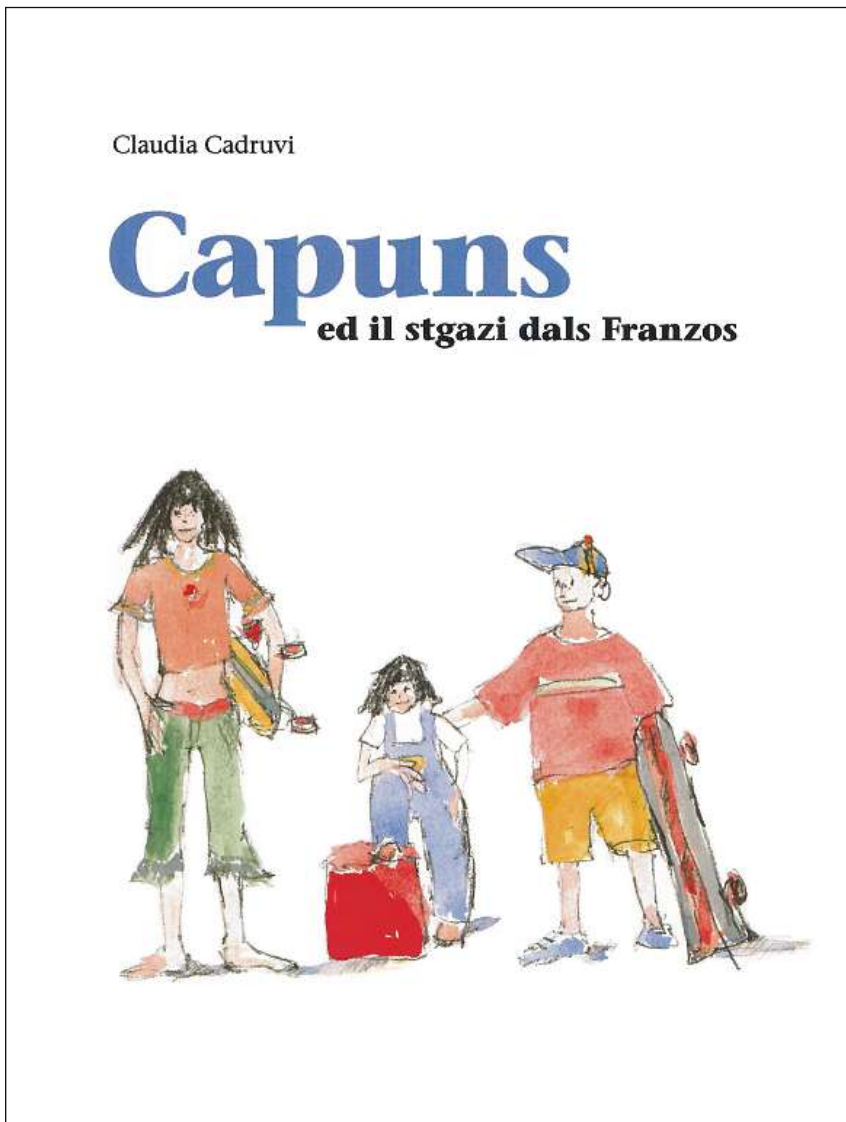
Julia, la figlia la pli veglia da la famiglia Gadola, n'ha betg quaida dad ir en vacanzas a Cumpadials tar si'onda. Ella avess preferì d'ir en Svezia sco ch'igl era vegnì planisà. L'onda Rosa ha però clamà tut la famiglia per vegnir a leger brevs impurtantas da l'aug Fidel, ses frar schumellin, ch'è mort avant in pèr onns.

Arrivads a l'hotel da l'onda Rosa è là era la polizia cun ses schef, Dr. Capol. Fashond lavurs da restauraziun vi da l'hotel è numnadamain vegnida chattada ina trucca en ina veglia cisterna. Ins suppona che quella cuntegnia il stgazi dals Franzos dal temp da Napoleun: «Insatge grond e quader vegn a la glisch. Igl è tut da terra. Ils dus archeologs tschentan la chaussa giun plaun. Cun precauziun fruscha l'um davent il terratsch. Lezi vesa ch'i sa tracta d'ina chista. Na, meglier ditg d'ina trucca. «Sas tge che quai è?», di el si per Julia. «Il stgazi dals Franzos! L'aug Fidel ha tutina gi raschun. E tuts schevan adina ch'el saja in tabalori, sch'el raquintava dal stgazi dals Franzos.»

Cur ch'ils policists mangian gist tschaina vegn engulà il stgazi en moda misteriusa. Ils trais fragliuns decidan dad ir en tschertga dal lader e da sclerir il cas. L'avventura entschaiva.

Il di suenter chatta la pitschna Laina cun giugar in passagi secret. I sa tracta d'in tunnel sutterranean che maina tar in avieuier en l'iert dal l'onda Rosa, e là chatta la matteda il stgazi dals Franzos spari. En l'avieuier chatta ella però er il scussal da l'onda ed ils uffants pensan perquai che quella haja engulà il stgazi. Era las brevs da l'aug Fidel che la mamma dals trais uffants legia, discurren d'in tunnel secret e d'in stgazi dals Franzos. Tge vul quai dir?

Ussa arriva perfin la pressa a l'hotel da l'onda Rosa per rapportar da la scuverta sensaziunala. E da la Frantscha arriva la veglia amia da l'aug Fidel, madame Pauline, in'istorica ch'ha era udi da la spariziun dal stgazi. L'onda Rosa n'è betg cuntenta che madame Pauline è a Cumpa-

Cuverta dal cudesch.

FOTOS: MAD

dials. Ella pensa che la Franzosa saja arroganta e quai era perquai ch'ella n'ha betg gugent capuns, la spezialitad da la hoteliera.

Il stgazi resta spari, ma ils uffants na pon betg star quiets e tschertgan vinavant il lader. Els crain che l'onda Rosa zuppia insatge e decidan dad observar ella. Era madame Pauline na para però betg dad esser dal tut innocenta: «[Ils uffants] observan l'emprim madame Pauline. Ella va a spassegiend en la vischinanza da l'hotel. Ella tschertga insatge. Ella porta vestgadi cumadaivla e chalzers da gimnastica. Nagut da chaltgogns auts, pensa Julia. «Tschertgas era filiens?», dumonda Laina madame Pauline cura che lur vias sa cruschian. [...] «Je cherche le tunnel souterrain. Il se trouve près de l'hôtel. Monsieur Fidel m'avait écrit qu'il avait trouvé l'entrée du tunnel.» Tunnel han ils uffants chapì, schizunt Laina.»

Quella saira datti puspè capuns da tschaina. Madame Pauline sesa vi d'ina maisa sper ils trais uffants. Julia vesa co ch'ella mangia ils capuns da l'onda Rosa cun grond gust. Quai è pelvaira ina curiusa chaussa! Co pon ins avoir gugent capuns tut en ina giada? Ha quai forse da far cun l'enguladitsch dal stgazi?

Per scuvrir tut ils misteris ston ins leger il cudesch captivant da Claudia Cadruvi fin a la fin. Be tant: I sa mussa che madame Pauline ha ina sora schumellina, madame Colette – ed a la fin dal cudesch datti schizunt nozzas romanticas...

Capuns era per la scola

Il crimi «Capuns ed il stgazi dals Franzos» cun si'istorgia captivanta è adattà er sco lectura en classa. Per l'ina è vegnidas creadas il 2009 15 unitads didacticas ch'accumognan il cuntegn dal cudesch; quellas sa laschan telechargiar sur il portal d'uffants da «chattà.ch». Il material didactic cumpiglia exercizis per la chapientscha dal text, exercizis da scriver, texts cun largias, dumondas per ils scolars davart il cuntegn dal text ed autras leziis interessantas en connex cun il cudesch. Per exempel pon ins experimentar cun in recept da capuns...

Per l'autra cuntegna il crimi fatgs istorics reals davart il temp dals Franzos a la fin dal 18avel tschientaner. Uschia po il cuntegn dal cudesch servir sco punct da

vettsch franzos era il general da pli tard bain naschì lunsch davent da la Surselva, numnadamain a Sartrouville sper Paris. Ses temp da scola aveva el dentant pasentà en la claustra da Mustér. Returnà en Frantscha, entra el en l'armada franzosa e sa partìpescha suenter la revoluziun a la conquista da l'Europa. E sco quai ch'il destin vul, daventa el pelvaira l'invasur da la patria da ses bab...

Cun chaschun da l'armistizi fatg tranter general Demont ed ils Sursilvans sa lascha gist anc far l'enconuschientscha da Pader Placi Spescha. El ha figurà lezza giada sco intermediatur. Pader Placi era en blers regards in pau auter che ses contemporans. Betg per nagut ha el survegnì il surnum «il curius pader». El fascheva turas sin pizs e rimnava cristals empè da far predi. Il pader metteva en dumonda en blers regards il far e demanar tradi dals babuns. Ed il mender: pader Placi Spescha tegneva politicamain cun ils Franzos e betg cun ils Austriacs. Quai è stà da memia per ses contemporans. Uschia han mo paucs spons larmas cura ch'ils imperiali han deportà el il matg 1799 a Puntina (Innsbruck).

Turnain dentant enavos tar l'armistizi da mez mars 1799. Per gronda trumpada dals Sursilvans na tegnan las empermisschuns fatgas da general Demont betg ditg. Da ses successur discurren las funtaunas cun plets clers: cumandauner, sfruttader, despot. La malcuntentientscha da la populaziun crescha ad in crescher. En il zuppà sa cunvegnan ils purs cun las truppas austriacas d'attatgar e da stgatschar ils Franzos dal Grischun. L'entschatta matg 1799 entschaiva la sullevaziun: Sisum la Cadi mettan ils purs a ferm ils posts franzos e mainan ils arrestads da la Surselva oragiu. Ma gia curt dador Mustér capita la catastrofa: Intgins dals praschuniers pon sa liberar da las sugas e scappan sco sch'els avessan vesì il diavel. Sin quai entschaivan ils purs a sajettar, bastunar e mazzaccar senza compassiun ils schuldads liads. «Total brutal», sco che Lezi ha formulà cun buna raschun!

Dals radund 80 praschuniers pon mo paucs sa salvar. La tradiziun raquinta che quels sajan arrivads suenter intgin temp a Sumvitg. Damai ch'ils umens dal vitg èn tuts en la guerra, fruntan els là sin dunas, uffants e glieud veglia. Tgi che pensa uss ch'ils fugitivs sajan en segirtad sbaglia. Las dunas avessan numnadamain mustgas da far cun ils paupers schuldads il medem sco avant pauc temp ils umens

dador Mustér! Ma grazia a l'intervenziun dal plevon mitschan ils Franzos cun la vita.

E co èsi i vinavant cun il «landsturm», sco quai che l'armada dals purs rebels vegniva numnada? Suenter la mazzacca da Mustér cuntinueschan ils purs lur insurreziun en direziun da Cuira. Enfin a La Punt (Reichenau) va tut bain. Ma là fruntan els sin ina gronda armada franzosa e tiran la curta. En la battaglia dals 3 da matg 1799 laschan varga 600 Sursilvans e massa schuldads franzos la vita sin las planiras tranter La Punt e Cuira.

Sco sche quai na bastass betg, cuntinueschan ils Franzos anc cun lur vendetta: Suenter avoir intschendrà il vitg da Tamins marschan els plain gritta da la Surselva siadora ed arrivan a Mustér. Là audan ils schuldads tge ch'ils purs han fatg dis avant cun lur camarats e n'èn betg pli da retegnair: L'entir vitg e cun el er la claustra daventan l'unfrenda da las flommas.

Uschia va la primavaira da l'onn 1799 a fin en Surselva cun bleras larmas. Ed anc generaziuns pli tard raquintan tats e tattas a lur biadis la «paraula dals Franzos», ina «paraula» ch'è stada per ils perdavants pitra realitad.

Betg be capuns, era omlettas

Vardad istorica e fantasia sa scuntran en «Capuns ed il stgazi dals Franzos». Tgi ch'ha veglia d'anc dapli action e tensiun a basa da fatgs istorics po leger la successiun da quest crimi, cumparida il 2013 sut il titel «Omlettas e la Battaglia da Lepanto». Julia (renumnada en Laura), Lezi (Leci) e Laina èn puspè involvids en misteris ed han da tschertgar in lader: En il segund crimi vegn engulà in maletg custaveil en la baselgia da Pleif sper Vella. Perquai che la polizia na po betg arrestar ils laders, ston ils trais fragliuns s'occupar da la chaussa. Agid survegnan els d'in organist che mangia omlettas, d'ina vendidra misteriusa e d'ina matta da Vrin.

La preschientaziun:

Claudia Cadruvi. Capuns ed il stgazi dals Franzos. Uznach 2003.

Dapli infurmaziuns:

chattà.ch/?id=1338&chiid=362
www.chattà.ch

L'autura Claudia Cadruvi.

Tradiziunsivas: Chantun da Berna

■ Cun participar a la Convenziun da l'Unesco per mantegnair il patrimoni cultural immaterial ha la Svizra sutta-stritgà l'impurtanza da las tradiziuns vivas ed è s'obligada d'elavurar ina glista da questas tradiziuns (cf. www.tradiziunsvivas.ch). Oz preschenta chattà.ch las tradiziuns vivas dal chantun da Berna.

Urs bernaïs

L'animal en sia vopna è per il chantun da Berna dapli che mo in simbol dal passà – el sa manifestescha fin oz en differenta moda e maniera en la vita culturala. Il parc dals urs è in'attracziun turistica fitg appeziada en la citad da Berna. A chaschun dal tschaiver da Berna ch'è renaschi l'onn 1982 è l'urs la mascra centrala ed al tschaiver da Langenthal è la banda d'urs, l'uschenumnada «Bärenbande», indispensabla. En la vita da mintgadi inscuntran ins adina puspè l'urs. Quasi mintga vitg ha sia ustaria «Bären», en la reclama da l'antiura assicuranza «Bernener Versicherung» eran ils urs las figuras principalas. Sco fatg simbolic (ed offensiv) resta en memoria l'enguladitsch dals urs (e dal tesor public) tras ils Franzos l'onn 1798.

La legenda di che la citad da Berna ha ses num e ses animal da vopna d'ina preda da chatscha. L'onn 1549 vegn menziunà l'emprima giada in foss dals urs, l'onn 1764 è quel vegnì dischlocà dal «Käfigturm» al «Bollwerk», l'onn 1825 spustà sut la «Grosse Schanze» ed il 1857 a la punt da «Nydeggen». L'onn 2009 è vegnì avert a quest lieu il parc dals urs. L'urs sco animal da vopna ha ina fitg gronda valur simbolica ed ina gronda impurtanza per l'identitad culturala en l'entir chantun da Berna.

Festa d'Unspunnen

La festa d'Unspunnen ad Interlaken è ina festa da costumes e da pastreglia, concepida da las grondas uniuns d'usits da la Svizra, da la Federaziun svizra da costumes, da l'Associaziun federala da lutga svizra, da l'Associaziun svizra da jodlar e da l'Associaziun svizra da la musica populara. Ensem cun lur associaziuns affiliadas dal chantun da Berna preschantan ellas il stuschar crappa, il lutgar, il sun da tibas, musica populara, sauts da costumes, chanzuns da jodel e jodels naturalis. Il cortegi l'avantmezdi da la dumengia da la festa è ina spezia da «parada da la cultura populara svizra».

Dapi l'onn 1946 ha lieu questa festa regularmain en in ritmus da circa mintga 12 onns. La tradiziun va però enavos al cumenzament dal 19avel tschientaner. Las emprimas duas festas d'Unspunnen èn vegnidas iniziadas ils onns 1805 e 1808 da quatter patrizians da la citad da Berna sco festa svizra da pastreglia per surmuntar las differenzas tranter citad e champagna en l'era da la Helvetica. Ul-

Impressiun da la citad veglia da Berna.

tra da quai valan questas festas sco inizialisaziun per il turissem modern en la Surselva Bernaïsa, per la reanimaziun da la tibia e per l'interess creschent vi da las chanzuns popularas. Fin oz ha la festa d'Unspunnen ina gronda attracziun ed ina impurtanza simbolica speziala. Betg l'ultim er perquai han ils separatists giurassians engulà l'onn 1984 or dal Museum da turissem ad Unterseen il crap d'Unspunnen che vegn duvrà per la disciplina dal stuschar crappa. L'onn 2001 è il crap original puspè vegnì chattà. L'onn 2005 è el però puspè vegnì engulà ed è restà sparì fin il di dad oz.

Cheramica rurala bernaïsa

La regiun da Thun-Heimberg-Langnau è in center per vashella da terracota artisanala enconuscent en tut l'Europa. La vashella da questa regiun vegn decorada cun ritgs ornamentals. Surtut manaschis da famiglia produceschan cun la tecnica artisanala tradiziunala pitschnas serias ed unicats. Perquai che l'artisanadi da vashler è ditg vegnì pratigà en manaschis pitschens agriculs per l'agen provediment, vegn el numnà ceramica rurala («Bauernkeramik»). Il cumenzament dal 18avel tschientaner èn sa sviluppads en il chantun da Berna tschintg centers da vashlaria. Quels avevan mintgamai products cun atgnas caracteristicas artisticas. A Langnau, a Heimberg ed ad Albligen vegniva producida vashella cun pictura dad «engobe», en il Simmental ed a Bärswil faienzas cun ina glasura alva.

Cun il turissem dal 19avel tschientaner è creschida fermmain la dumonda suenter la ceramica rurala. Enturn l'onn 1900, il punct culminant da la ceramica rurala, preschantavan numerusas manufacturas ceramica decorativa e da demonstraziun sco er la maiolica da Thun a messas a Paris ed a Londra. Oz è l'arti-

sanadi dentant periclità, malgrà che la generaziun giuvna vegn promovida activamain cun scolar emprendistas ed emprendists. D'ina vart èn ils mastergnants confruntads cun cundiziuns economicas difficilas caracterisadas da la midada en la societad da consum e d'imports favuravels da differents grossists. Da l'autra vart ha la Confederaziun uni las professiuns «vaschler(a)» e «pictur(a) da ceramica» en in unic champ professiunal «cheramist(a)».

Fiera da tschagulas

La fiera da tschagulas («Zibelemärit») è ina festa populara tradiziunala ch'ha lieu mintga onn il quart glindesdi da november en la citad da Berna. Las puras ed ils purs portan var 50 tonnas tschagulas ed agl en la chapitala federala. Sin la Piazza federala ed en las giassas tranter la chasa municipale e la staziun stattan numerus stans da martgà decorads cun tarscholas da tschagulas tipicas, cun arranschaments e cun figuras da tschagulas. Sin auters stans vegnan er vendids legums d'enviern u paun da fiera («Magenbrot»), vin chaud e souvenirs. In pèr stans cun cheramistas regordan a la fiera da vashella («Chachelimärit») da pli baud cun l'enconuscenta ceramica rurala bernaïsa.

La fiera da tschagulas che deriva da la fiera da Son Martin dal temp medieval è sa sviluppada a l'occurrenza la pli visitada dal chalender da las isanzas chantunals. Gia a partir da las 5.00 sa mova ina gronda fulla gliud tras las giassas. En las ustarias vegnan servidas la petta da tschagulas tradiziunala, la petta da chaschiel e la schuppa da tschagulas. La fiera da tschagulas è er enconuscenta per la bataglia da confetis e per la fiera sin la Schützenmatte. Ultra da la teoria da l'etnolog Rudolf J. Ramseyer che datescha l'origin da la fiera da tschagulas a la me-

sadad dal 19avel tschientaner e che la declera sco restanza da la messa da Son Martin che durava da quel temp duas emnas, datti differentas legendas da l'origin da la fiera da tschagulas.

Entagls en lain da Brienz

L'onn da fomaz 1816 ha il maister turnader da Brienz, Christian Fischer, cumenzà ad ornar objects dal mintgadi cun entagls en lain e da vender quels als turists. Per satisfar a la dumonda creschenta ha el bainbaud er scolà persunas da la regiun en quest artisanadi. A l'exposiziun mundiala da l'onn 1851 a Londra han ils entagls en lain da Brienz g'ì l'emprim success internaziunal. L'onn 1884 è vegnida fundada la Scuola d'entagliaders da Brienz («Schnitzerschule Brienz»). Quella è daventada ina scola spezialisada ed in lavuratori d'emprendissadi dal chantun da Berna. Sco suletta instituziun en Svizra pussibilescha questa scola per sculptura en lain ad umans giuvens d'emprender l'artisanadi da sculpturas en lain, ed en l'instrucziun davart la professiun scolescha ella dapi l'onn 2009 er turnaders, chanasters e vashlers futurs.

En manaschis independents fan ils sculpturs scolads oz tant pretensiusas lavurs d'incarica sco er souvenirs. Malgrà diversas emprovas da diversificaziun è la relaziun dals entagls en lain cun il turissem fitg stretga, er anc suenter dus tschientaners. Damai ch'ìls objects ed il savair davart l'istorgia e davart la pratica da l'entagliar («Schnätzen») èn en privel pervi da la midada da generaziun, è vegnida fundada l'onn 1990 la «Fundaziun per rimnar ed exponer entagls en lain Brienz» («Stiftung zur Sammlung und Ausstellung von Holzschnitzereien Brienz») e grazia a quella il Museum svizzer per sculptura en lain («Schweizer Holzbildhauerei Museum»).

Tagls da siluetta dal Saanenland e dal Simmenthal

Mintgatant po in simpel feigl da palpìri exprimer tut la poesia da las tradiziuns d'alp. L'art dal tagl da siluetta cun ses re-tagls che vegnan fatgs cun gronda premura cun agid d'ina forsch u d'in cuntè giz e che vesan ora sco in tessi a pitgel renda pussaivel quest pitschen miracul. Savens vegnan ils re-tagls realisads en in toc, en nair ed alv – in tagl da siluetta po però er avair nianzas da color u formats fitg differents e vesair ora mintgatant sco ina collascha da palpìris colorads. Tscherts artists da tagls da siluetta prefereschan motifs asimmetrics, grafics ed abstracts. Aderents da la tradiziun mussan plitgungsch scenas d'ina chargiada d'alp u da la producziun da chaschiel, preschantan ils conturns tradiziunals cun chalets e cun chasas da lain u fan musters da flurs u cumposiziuns geometricas. Ils tagls da

siluetta tradiziunals dal Pays d'Enhaut (chantun Vad) èn savens caracterisads dals simbols d'ina Svizra idillica e stattan en la tradiziun dals dus gronds maisters locals Johann-Jakob Hauswirth (1809–1871) e Louis Saugy (1871–1953).

Dal Pays d'Enhaut èn quests tagls da siluetta cun lur inspiraziuns popularas sa derasads en tut la Svizra, surtut en las regiuns dal chantun da Berna Saanenland e Simmental ed en il chantun Friburg. Artists ed artists da tagls da siluetta datti er en autras regiuns da la Svizra e lur associaziun nazionala, il Schweizerischer Verein Freunde des Scherenschnitts, quinta entant passa 500 commembras e commembers. Tuttina n'exista en tut la Svizra nagina scola, nua che quest art vegn instrui – in art che vegn perquai pratigà fitg savens d'artists autodidactics ed independents.

Mani Matter e la musica dialectala bernaïsa

Mani Matter (1936–1972) è stà il chantatur da chanzuns dialectalas il pli enconuscent dal chantun da Berna. Sias chanzuns tutgan ozendi tar il stgazi da chanzuns popularas da la Svizra tudestga. Ina vasta publicitad e praticamain tut las generaziuns las enconuschan. Las melodias simplas, las armonias ed ils texts profunds envidan ad accompagnar u a chantar sez. L'emprim a chasa, pli tard en la stanza da scola, sin la spassegiada da matg u a chaschun da festas da famiglia chantan ins il «Eskimo», il «Sidi Abdel Assar vo El Hama» u autras chanzuns da Mani Matter. Chors d'uffants, gruppas da chant dals battasendas, chors da la scola populara e dal gimnasi, schizunt chors virils u chors da baselgia integreschan sias chanzuns en lur program.

La fin dals onns 1960 è Matter stà commember dals trubadurs bernaïis («Bernener Troubadours»), ina gruppa libra da chantauturs bernaïis, a la quala appartegnevan tranter auter er Jacob Stickelberger e Fritz Widmer. En il decurs dal temp èn bleras musicistas e blers musicists svizzers sa laschads inspirar da Mani Matter ed han surpiglià e tractà sias chanzuns, tranter quels Polo Hofer e Züri West. Stephan Eicher ha rendi uschè enconuscenta la chanzun «Hemmige» da Mani Matter che schizunt il public da lingua franzosa chanta ordadora il text bernaïis.

La bilinguitad a Bienna

Las quatter linguas naziunals valan sco ina caracteristica da la Svizra. Isa tracta però per gronda part d'ina plurilinguitad territoriala. Mo en las regiuns als confins da las linguas sa maschaidan las linguas en la comunicaziun quotidiana. La citad da Bienna è caracterisada d'ina «bilinguitad consensuala»: il franzos ed il tudestg han il medem status, nagina lingua na vegn preferida da princip e las duas gruppas linguisticas acceptan e respectan mintgamai la lingua da l'autra gruppa linguistica.

In studi davart la bilinguitad a Bienna ed a Friburg ha punctuà che la coesistenza da las linguas vegn vivida a Bienna «en moda exemplarica». Bienna na saja betg mo ina «pitschna Svizra» en quai che riguarda la repartiziun da las quotas linguisticas tar la populaziun da la citad. Bienna possia er esser in exempel per la Svizra en relaziun cun la plurilinguitad. Tar discurs en il spaz public determinescha quella persuna la lingua, la quala cumenza la conversaziun. Franzos u tudestg n'importa betg – il visavi s'adatta, er sch'el na sa betg discurre fitg bain la lingua da l'autra persuna. Dapi ils onns 1980 vegn quest cumportament numnà il «model da Bienna».

La preschentaziun:

Dossier «Tradiziuns vivas dal chantun da Berna» (www.tradiziunsvivas.ch)

Dapli infurmaziuns:

chattà.ch/?hiid=4045
www.chattà.ch

Festa d'Unspunnen dal 1808.

MAD

Là nua che la natira è la pli bella

Guid da la Pro Natura Grischun tras 12 territoris da protecziun incumparabels

■ La Pro Natura Grischun è vegnida fundada l’onn 1965 sco secziun da la Pro Natura. Per il giubileum da 50 onns ha l’organisaziun edi in guid che preschenta pli detagliadamain 12 objects natirals che stattan sut sia sorveglianza. La tscherma dals territoris pussibilescha als visitaders da prender invista da la varietad da la natira che cumpiglia la multifariadad da las spezias e la biodiversitad, l’impurtanza da la scienza natirala, las finamiras da protecziun per plantas ed animals rars u en singuls cas er la moda fitg partuculara da la cultivaziun e tgira. Tar ils territoris da protecziun situats en la Surselva, il Grischun Central e l’Engiadina/Val Müstair cuntegna il guid mintgamai ina descripziun en versium rumantscha.

Mulin Sut – in stgazi dublamain incumparabel

En la Foppa, la regiun enturn Glion, datti da scuvrir territoris natirals fitg ritgs. Il vair stgazi è il territori natiral protegi per lung dal Rain Anteriur sper Castrisch. Gauds da riva, prada, palids, puzs e territoris da riva fan part da sia varietad.

El tutga per part tar in territori da riva d’impurtanza naziunala ed è perquai protegi severamain. El sa chatta plinavant a l’entrata da l’enconuschemta chavorgia dal Rain, la Ruinaulta, ch’è medemamain in territori da muntada naziunala. Il territori natiral protegi dad Isla Sut, Mulin Sut e Grava sper Castrisch è damai dublamain incumparabel.

Tgi che arriva nà da Glion chatta l’entrata dal territori protegi directamain suenter avair traversà il Glogn. Entamez in guaud meschadà cler sa chatta l’emprim puz pli grond, en il qual las raunas da prada mettan la primavaira lur ovs. Las auas dal territori èn in pau zuppadas e strusch accessiblas. I va vinavant per lung dal Rain Anteriur. Sperasvi a bancs da glera e prada avain nus adina la ramur da l’aua en l’ureglia. En il center da l’object da protecziun sa chattan puzs, palids bassas, prada magra, ognas d’auas e territoris natirals sumegliants en stretga vischinanza. I vala la paina da sa prender peda, da guardar, da tadlar e da percepìr.

Ognas da flums e d’auas tutgan tar ils spazis da viver ils pli multifars da la Svizra. Ellas vegnan caracterisadas da la dinamica da las auas. Inundaziuns tras auazuns pon modifitgar las ognas en intervals regulars u irregulars. Tar il territori da flums tutgan dentant er spazis da viver che na vegnan betg inundads e ch’èn tuttina caracterisads dal flum. Questa multifariadad da spazis da viver – umids u sitgs – è la basa da la gronda biodiversitad.

Vinavant vai giu per la val en direcziun dad Isla Sut. Tar la plazza da picnic cuntanschan ins in spazi da viver cumpletamain different: quel da l’ogna Grava. Là nua ch’ins ha anc avant paucs onns explotà glera en il Rain sa furman uss bancs da glera e da sablun, gauds d’ogna stgets e veders – in pitschen paradis. Ils bancs da glera èn tranter auter il riu dal rivaun cumin e dal gravarel pitschen; lur cuadas sa chattan sin las inslas da glera. L’access a questas è perquai scumandà durant il temp da cuada. Ina tavla d’infurmaziun al lieu instruescha il visitader. Tgi che passa vinavant tras las ognas po er chattar la channatscha pitschna, ina spezia da plantas tipica, fitg rara e cunquai protegida.

Stgettas ognas na dovran nagin mantegniment spezial, ellas sa renoveschan sezzas cun las auazuns. Ognas inveteradas dovran tut tenor il gener dal spazi da viver tscher-tas mesiras da cultivaziun, per exempel sch’i sa tracta da palids u prada magra. En il center stat qua il cumbat cunter neofitas. Pro Natura Grischun s’occupa en cas da basegn da questa cultivaziun sco partenaria da contract da la vischnanca.

In stgazi dublamain incumparabel

En la Foppa, la regiun enturn Glion, datti da scuvrir territoris natirals fitg ritgs. In vair stgazi è il territori natiral protegi per lung dal Rain Anteriur sper Castrisch. Gauds da riva, prada, palids, puzs e territoris da riva fan part da sia varietad.

El tutga per part tar in territori da riva d’impurtanza naziunala ed è perquai protegi severamain. El sa chatta plinavant a l’entrata da la conuschemta chavorgia dal Rain, la Ruinaulta, ch’è medemamain in territori da muntada naziunala. Il territori natiral protegi dad Isla Sut, Mulin Sut e Grava sper Castrisch è damai dublamain incumparabel.

Tgi che arriva nà da Glion chatta l’entrata dal territori protegi directamain suenter avair traversà il Glogn. Entamez in guaud meschadà cler sa chatta l’emprim puz pli grond, en il qual las raunas da prada mettan la primavaira lur ovs. Las auas dal territori èn in pau zuppadas e strusch accessiblas. I va vinavant per lung dal Rain Anteriur. Sperasvi a bancs da glera e prada avain nus adina la ramur da l’aua en l’ureglia. En il center da l’object da protecziun sa chattan puzs, palids bassas, prada magra, ognas d’auas e territoris natirals sumegliants en stretga vischinanza. I vala la paina da sa prender peda, da guardar, da tadlar e da percepìr.

Ognas da flums e d’auas tutgan tar ils spazis da viver ils pli multifars da la Svizra. Ellas vegnan caracterisadas da la dinamica da las auas. Inundaziuns tras auazuns pon modifitgar las ognas en intervals regulars u irregulars. Tar il territori da flums tutgan dentant er spazis da viver che na vegnan betg inundads e ch’èn tuttina caracterisads dal flum. Questa multifariadad da spazis da viver – umids u sitgs – è la basa da la gronda biodiversitad.

Vinavant vai giu per la val en direcziun dad Isla Sut. Tar la plazza da picnic cuntanschan ins in spazi da viver cumpletamain different: quel da l’ogna Grava. Là nua ch’ins ha anc avant paucs onns explotà glera en il Rain sa furman uss bancs da glera e da sablun, gauds d’ogna stgets e veders – in pitschen paradis. Ils bancs da glera èn tranter auter il spazi da viver dal rivaun cumin e dal gravarel pitschen; lur cuadas sa chattan sin las inslas da glera. L’access a questas è perquai scumandà durant il temp da cuada. Ina tavla d’infurmaziun al lieu instruescha il visitader. Tgi che passa vinavant tras las ognas po er chattar la channatscha pitschna, ina spezia da plantas tipica, fitg rara e cunquai protegida.

In stgazi dublamain incumparabel

Stgettas ognas na dovran nagin mantegniment spezial, ellas sa renoveschan sezzas cun las auazuns. Ognas inveteradas dovran tut tenor il gener dal spazi da viver tscher-tas mesiras da cultivaziun, per exempel sch’i sa tracta da palids u prada magra. En il center stat qua il cumbat cunter neofitas. Pro Natura Grischun s’occupa en cas da basegn da questa cultivaziun sco partenaria da contract da la vischnanca.

Flusstregengeleifer - Gravarel pitschen

Sguard a l’intern da la publicaziun. MAD

Uaul Prau Nausch – a spass tras il guaud selvadi

Cur ch’ins guarda da Sedrun en direcziun da la Val Nalps dat en egl il guaud da pigns spundiv e stgir a l’entrata dretga da la val. 65,6 hectaras da quest èn part dal reservat da guaud natiral Uaul Prau Nausch. Dapi l’entschatta 2007 na datti qua nagina giudida forestala per la durada da 50 onns.

La Scola politecnica federala da Turitg perscrutescha il svilp da quest guaud da muntogna; senza giudida en il reservat, cun giudida en ina strivla da segirezza ordaifer il territori. Il reservat dal guaud da natira è gia uss spazis da viver per spezias raras d’animals e da plantas. El è plinavant in object d’illustraziun dal svilp natiral dal guaud.

Ina senda d’aventura maina tras la part settentriunala da l’Uaul Prau Nausch. Qua determineschan pigns che creschan ad aut e chaglias d’izuns d’ina autezza da fin ad in meter il caracter dal guaud. Els porschan protecziun e nutriment per numerusas spezias d’animals e da plantas. Quai che dat er adina puspè en egl èn plantas sitgas che statan en pè u gaschan per terra. Questa laina morta è plaina da vita: circa in tschintgavel da tut las spezias en il guaud e circa 2500 spezias da bulieus èn dependents dad ella. Tut tenor il grad da decumposiziun e l’umidità dal lain e da la scorsa sa furman spazis da viver minimals che vegnan utilisads da spezias fitg differentas. Sin ils trunks smarschids sa coloniseschan finalmain puspè novs pigns, uschia ch’i po crescer ina nova generaziun da plantas. Vers il cunfin superiur dal guaud davan las plantas pli pitschnas. Sin terratsch pli profund s’uneschan ellas a gruppas da plantas pli pitschnas e pli grondas. Ils pigns a l’ur han roma fin giu per terra, a l’intern creschan persuerter plantas pli autas. Questa structura gruppada porscha avantatgs cunter presiun da la naiv, vent, perdita d’aua, froid e protecziun cunter il ruier dals animals.

Ruinas, la part meridiunala dal reservat da guaud natiral, è exponi pli ferm a las forzas da la natira. Sin vallatschas spundivas suonndan qua gondas e crestas. Il pign po be anc sa tegnair sin las costas protegidas cunter las lavinas. Sin colurs verd cleras da las plantas da feglia – tranter auter draussa, badugn, culaischen e salesch – domineschan l’aspect dal guaud. Las plantas fan frunt a las incunvegnetaschas da bovas, crudada da crappa e lavinas, era sch’ellas vegnan adina puspè donnegiadas a moda massiva.

Alp Flex – là nua ch’ils Gualsers han runcà flurescha la varietad

Cur ch’ins chamina da Sour vers ensi, cuntanschan ins ella quasi nuspetgadamain: la planira auta impressiunanta da l’Alp Flex. Tar mintga visita fascinescha ella adina puspè.

Enturn ed enturn s’auzan muntognas imposantas vers il tschiel, ma tuttas en ina distanza commensurada; ellas na fan mai

l’impressiun da smatgar. Ins senta immediatamain la ritgezza e la singularitad da questa cuntrada. Ils responsabels da la Pro Natura e ses antecessurs han realisà prest la valur da l’Alp Flex ed èn s’engaschads per sia protecziun. Durant ils onns enturn il 1960 han els cumbattì il project grond d’in territori da skis cun 10 000 letgs per esters. Pli tard èn els sa stentads per la protecziun dal Lai Neir e da las palids cunfinantas. Pro Natura Grischun è er stà padrin cur ch’ins ha zavrà la cuntrada da palì d’impurtanza naziunala e medemamain en connex cun il concept da cuntrada. Per la realisaziun da quest sa stenta la Pro Natura Grischun gia dapi onns. Uschia vegnan organisads mintg’onn champs per sanar ils mirs sitgs da l’Alp Flex. Pro Natura Grischun posseda 6,2 hectaras prada da muntogna sin l’alp. Dapi circa diesch onns ha l’organisaziun ultra da quai dus partenaris che la sustegnan en sias stentas per la protecziun da la natira sin l’Alp Flex: il Parc Ela e la fundaziun «Schatzinsel Alp Flix». Ella perscrutescha la varietad da las spezias sin la planira auta.

L’agricultura è decisiva per in’utilisaziun ecologica dal territori. L’Alp Flex n’è betg ina cuntrada natirala, ma ina cuntrada cultivada. Senza l’utilisaziun tras l’uman fissan ils spazis da viver main multifars. Senza runcadas tras ils Gualsers a partir dal 14avel tschientaner fiss Flex cuvert da guaud fin ad in’ autezza da 2100 meters sur mar – cun excepziun da las surfatschas da palì. Las palids èn sa furmadas dapertut nua che l’aua po sa ramassar e nua ch’ils process da decumposiziun da material mort da plantas sa retardeschan fermamain. Palids èn in spazi da viver per organisems spezialmain adattads. La transiziun da las palids als territoris da pastgira sitgs, naschids tras la pasculaziun, è savens fitg andetga. Qua flurescha l’erica, gist daspera creschan mistgels da turba. Là stat a sulegl ina vipra cruschada, en ina distanza da paucs meters sesa ina rauna en l’aua bassa.

La prada furma ina gronda part da l’alp, nua ch’i vegn fatg fain e pavel da silo. Grazia a la fanada relativamain tardiva posseda ella anc fitg bleras spezias. Ils territoris da pasculaziun han ina gronda surfatscha. Qua vegnan alpegiadas nursas da latg e da charn, vatgas da latg e vatgas-mamma, vatgas sitgas e chavals.

La meglieraziun agricula che vegn realisada sin l’alp duai surtut optimar la rait da sendas e vias. La varietad da spazis da viver e da spezias – pia la biodiversitad – po vegnir mantegnida, sche l’utilisaziun resta ecologica er en il futur. Quai vul dir: engraschament moderà, raccolta tardiva dal pavel ed ina pasculaziun adattada als lieus. La stad datti sin l’Alp Flex numerus viandants. Cun ina buna repartiziun dals visitaders sa laschan reducir ils disturbis ad ina mesira supportabla. Uschia pon tuttina blers umans giudair la cuntrada cultivada ecologica.

Chalchera – las aucas arrivann!

Dapi l’onn 2012 lavuran a Samedan piumieras d’in gener tut particular: ina scossa d’aucas alvas sco la naiv pasculescha la palì bassa a Chalchera. I sa tracta da l’emprim project en Svizra, en rom dal qual las aucas vegnan utilisadas per cultivar la cuntrada.

La pasculaziun cun aucas da las palids bassas ch’ins na po uschiglio strusch nizegiar n’è da princip betg in’idea nova, mabain ina fitg veglia. Ma questa furma da pasculaziun è crudada en emblidanza per decennis. Simplifitgà in pau, èn las palids bassas prads «cun ils pes en l’aua». Tradiziunalmain, meglier ditg durant il 19avel e durant l’emprima mesadad dal 20avel tschientaner, han ins duvrà lur raccolta per la produciun da sternim che vegniva duvrà en stalla empè da strom. Prads umids eran fitg derasads ed ins scuntrava anc savens numerus da lur abitants ch’èn oz daventads rars.

Strom pon ins en il fratemp cumprar en l’entira Europa, lavur a maun n’è betg pli dumandada. Quai èn nauschas premissas per las palids bassas. A lunga durada pon ellas vegnir mantegnidas sulettamain sch’ellas vegnan explotadas dals umans. Sch’ellas restan senza utilisaziun, chaschuna quai pli baud u pli tard che las surfatschas creschan en e finalmain ch’i crescha guaud. En la natira senza civilisaziun na fiss quai nagin problem: Tras inundaziuns ed incendis da guaud vegnissan adina puspè stgaffidas novas surfatschas libras che pudessan passentar il svilp fin al guaud serrà.

En il champ da tensiuns tranter la renunzia a l’utilisaziun e la surexplotaziun tschertga la Pro Natura Grischun vias per mantegnair la prada da palì. En numerus lieus tanschi da reactivar l’utilisaziun ch’è ida a perder. I dat dentant er numerusas surfatschas, sin las qualas ins na po betg senz’auter puspè entschaver a segar. Surtut tscherts charetschs furman uschenumnads chaglioms che cuntanschan in’ autezza fin tar la schanuglia u creschan schizunt anc pli aut. Els rendan nunpussai vel da lavurar cun maschinas da segar. Precis quai è il cas en il territori da Chalchera a Samedan.

A la tschertga da soluziuns gida savens il sguard enavos. Ils purs avevan chattà cun fin sentiment per la natira e durant tschientaners precis la gista furma d’explotaziun. Na, betg per il basegn da sa dar l’etichetta da «bio» u «persistent», mabain per la simpla raschun ch’els n’avevan nagin’ altra tscherma.

Là nua che l’uman na reussescha betg cun maschinas, han ils animals success. La pli gronda part dals animals che pasculeschan sin territoris umids èn dentant sensibels per malsognas, u ch’els chaschunan donns considerabels da chalzeradas. En questa situaziun po sulettamain gidar ina spezia ch’era pli baud fitg derasada, ma ch’è vegnida disfavurizada durant onns e decennis: l’auca. L’auca da Diepholz è particular-

main adattada per las surfatschas da palì bassa ch’èn ritgas d’ervas aschas. Il territori da Chalchera è predestinà per in tal project da pilot. El ha in grond potenzial per la flora e fauna, ma il medem mument n’è l’effectiv da plantas betg da fitg gronda valur. Sin ina tala surfatscha pon ins entschaver in tal experiment, senza privel da pregiudigar spezias periclitadas.

Val Müstair – sin ils fastizs da las saivs vivas

La Val Müstair vala sco vallada plaina da calma e contemplaziun. En cuntradicziun cun il Parc naziunal che cunfinescha directamain e nua ch’i regia la natira, è ella dentant caracterisada da l’utilisaziun e tgira da l’uman. Quai che dat spezialmain en egl èn las saivs vivas.

Saivs vivas èn vegnidas eliminadas en Svizra fin a pitschnas restanzas. En la Val Müstair percurter ha la Pro Natura Grischun pudì salvar insaquants kilometers durant ils onns enturn il 1980.

Pli baud vegnivan las saivs vivas giudidas intensivamain. D’ina vart sco separaziun da la pastgira, da l’autra vart sco furnitur da las pli differentas chaussas: laina d’arder, feglia sitga sco pavel per il muvel, pumaraida, tannins da las scoras, ervas per cuschnar, plantas curativas, laina per lavurs da turnader u per bastuns da viandar ed uschia vinavant. Questa significaziun economica da las saivs vivas è pli tard ida a perder. A partir dals onns enturn il 1970 valevan ellas sco impediments per la cultivaziun e tschients da kilometers da saivs vivas èn vegnidas eliminadas. En il fratemp han ins puspè realisà ch’ellas han ina valur: ellas han in effect equilibrant sin il microclima. Ellas dattan suttegt ad animals utils che servan als purs. Lur atgna biodiversitad ha survegni ina gronda valur. E betg il davos: saivs vivas èn simplamain bellas; ellas enritgeschan la cuntrada per quels che tschertgan recreaziun, sajan quai indigens u giasts da vacanzas.

Dentant, sche la bostgaglia na vegn betg tgrada, entschava in a dominar las spezias che creschan spert ed aut. Lur tetg da feglia è savens uschè spess che autra chaglia e plantas dad ervas spareschan cumpletamain – ed ensemen cun ellas er numerus utschels, animals pitschens e tgrillals. Las saivs vivas han in messadi bunamain filosofic: per ch’i possia nascher insatge bel sto sparir insatge vegl.

Il temp da la cultivaziun da saivs vivas è il paus da la vegetaziun. Plantas vegnan ter-radas, chaglia vegn tagliada a tschep, quai vul dir: tagliada radicalmain. En cuntradas sco la Val Müstair, nua ch’i dat tuttina anc ina gronda extensiun da saivs vivas e d’urs da guaud, hai num intervegnir generusamain. Tuttina ston ins resguardar detagls ch’èn dependents da realitads locals.

A l’entschatta sa preschenta ina saiv viva gist cultivada en in stadi pauc attractiv. Ma la primavaira proxima para la vita savens d’explodir. Flurs profitan da la glisch dal sulegl che arriva puspè tar ellas, tgrillals ed avieuls vegnan natiers, utschels gnivan savens gia en ils emprims chatschs frestgs, chavriels maglian ervas frestgas.

Saivs vivas èn reservuars per la vita. La stad servan ellas sco chombra d’uffants e suttegt per visitaders dal terren avert cunfinant. L’enviern servan ellas sco canorta segira. Numerus animals e bleras plantas sa retiran en la feglia ed en il chagliom sut la cuverta da naiv e la primavaira sa participeschan els puspè a las grondas activitads.

La preschentaaziun:
Pro Natura Grischun. Emprender d’enconuscher la natira – 12 territoris da protecziun da Pro Natura Grischun. Cuira 2015.

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=3749
www.chattà.ch

Engaschament a favur da las minoritads naziunalas autoctonas

In purtret da l'Uniun federalistica da las cuminanzas etnicas europeicas

■ En l'Europa vegnan discurrendas en tut 90 linguas; 37 da quellas han il status da linguas naziunalas, 53 valan sco «linguas senza stadi». Las indicaziuns uffizialas da l'Uniun europeica conferman quest maletg: Ultra da las 24 linguas uffizialas u da lavur vegnan discurrendas en ils stadis commembers passa 60 linguas regionalas u minoritaras sco per exempel il sorb, il fris ed il ladin. Tut en tut vivan en l'Uniun europeica passa 40 milliuns umans che discurren ina lingua regionala u minoritara. Questas linguas furman ina part nunseparabla da l'ierta culturala europeica. Insaquantas da quellas appartegnan a las pli veglias linguas dal mund occidental. La plipart han plinavant ina gronda tradiziun culturala, litterara e populara ed èn colliadas cun usits ed ina tradiziun orala. Bunamain tut ils stadis commembers da l'Uniun europeica enconuschan, ultra da la lingua principala discurrenda en la pli gronda part dal pajais, almain in'otra lingua indigena da differenta derivanza. I sa tracta da las uschenumnadas «linguas main derasadas».

Politica da linguas da l'Uniun europeica e dal Cussegl da l'Europa

Las «linguas main derasadas» entaifer l'Uniun europeica vegnan repartidas en tschintg categorias pli grondas:

- Las linguas naziunalas da dus pitschens pajais commembers da l'Uniun europeica che n'èn betg linguas da lavur uffizialas da l'Uniun: il tirc (Cipra) ed il luxemburgais.
- Las linguas da communittads preschentadas en in unic stadi commember da l'Uniun europeica, sco il breton en Frantscha, il furlan ed il sard en l'Italia, il kimric en Gronda Bretagna.
- Las linguas da communittads preschentadas en in d'uns stadis commembers da l'Uniun europeica, sco il catalan en Spagna, en Frantscha ed en l'Italia, il basc en Frantscha ed en Spagna, l'occitan en Frantscha, en l'Italia ed en Spagna ed il sam en Finlanda ed en Svezia.
- Las linguas da communittads che represchentan ina minoritad en in stadi, ma ina maioritad en in auter, per exempel il tudestg en Belgia, il danais en Germania, il finlandais en Svezia ed il svedais en Finlanda.
- Linguas senza agen territori circumscribit che vegnan dentant discurrendas tradiziunalmain en in u plirs stadis, per exempel las linguas dals zagrenders e dals gidieus (romani, gidic, spagnol dals gidieus/ladino).

Il status, la promoziun e l'utilisaziun da las linguas main derasadas divergescha fer-

Tavla dal lieu bilingua (tudestg – croat) en il Burgenland (Austria).

mamain d'in stadi a l'auter. En confrunt cun las linguas principalas che vegnan duvradas regularmain en tut las domenas da la vita da mintgadi vegnan las linguas regionalas u minoritaras savens ignoradas e schizunt marginalisadas. La Convenziun europeica per la protecziun dals dretgs umans scumonda en l'art. 14 mintga discriminaziun a basa da l'appartegnientscha ad ina minoritad linguistica u etnica.

Il 1992 ha il Cussegl da l'Europa approvà la Charta europeica da las linguas regionalas u minoritaras. Questa Charta ha principalmain en mira da mantegnair e promover la diversitad linguistica sco in dals elements ils pli prezios da la vita culturala europeica. Tenor definiziun resguarda però la Charta sulettmain quellas linguas ch'èn sa svilupadas en in process istoric e ch'èn periclitadas en lur existenza, quai vul dir las linguas regionalas u minoritaras che vegnan discurrendas tradiziunalmain en ina tscherta regiun d'in dumber d'abitants inferiur a quel dal rest da la populaziun dal stadi. Ella escluda pia tant ils dialects da las linguas uffizialas sco era las linguas dals immigrants.

L'applicaziun da la plipart da las mesiras da protecziun e da promoziun sa limitescha a la regiun linguistica originara. Tenor la Charta è er il dumber da quels che discurren ina lingua minoritara in criteri che giustifitgescha l'applicaziun da tschertras mesiras da promoziun a l'exteriur dal territori linguistic tradiziunal. Mintga stadi po decider sez a basa da sia situaziun specifica, qualas mesiras da protecziun ch'el vul prender per las singulas gruppas linguisticas.

Ils stadis da l'Europa renconuschan e promovon adina dapli lur linguas regionalas u minoritaras. La Spagna per exempel ha approvà il statut d'autonomia per ils Catalans; l'Italia ha accordà dretgs particulars a la Val d'Aosta da lingua franzosa ed a la regiun Trentino-Alto Adige; la Frantscha ha acceptà parzialmain l'instrucziun

da las linguas regionalas en scola. Sin iniziativa da represchentanants da las linguas minoritaras en il Parlament europeic ha l'Uniun europeica creà in «Biro per las linguas main derasadas», il qual ha gia realisà divers projects (t.a. a favur da la lingua bretona en Frantscha e dal furlan en l'Italia).

L'UFCE – in'uniun tetgala per minoritads autoctonas

L'Uniun federalistica da las cuminanzas etnicas europeicas (UFCE), per englais Federal Union of European Nationalities (FUEN), è la pli gronda uniun tetgala da las minoritads naziunalas autoctonas. L'UFCE represchenta ils interess da las minoritads europeicas sin il champ regiunal, naziunal e cunzunt europeic.

In sguard en l'istorgia

L'UFCE è vegnida fundada ils 20 da november 1949 a Versailles/Paris. Ella resguarda sasezza sco successura dal Congress da las naziunalitads europeicas ch'ha existì dal 1925 fin il 1938. Ils emprims onns sa posiziuneschan surtut ils regionalists en il center da questa nova organisaziun paneuropeica. Dapertut en l'Europa han ins tratg ora a moda simbolica ils pals da cunfin. Durant il temp dal nazionalsocialissem avevan ils stadis numnadamain disditg – l'Europa basegnava in nov urden. Las regiuns duvevan daventar pli fermas.

Var 200 personas èn sa participadas a quest emprim «congress da naziunalitads». Las ideas dals iniziants èn stadas colliadas stretgamain cun quellas dal Cussegl da l'Europa, etablì il medem onn. Ma i sa mussa spert ch'ils interess e las finamiras dals regionalists d'ina vart e dals represchentanants da las minoritads naziunalas e linguisticas da l'autra vart n'èn betg ils medems. Restada è l'UFCE sco organisaziun tetgala per las minoritads naziunalas autoctonas e gruppas etnicas en l'Europa.

L'UFCE è ditg stada in'uniun cun in focus sin l'Europa Occidentala cun contacts fitg sporadics cun l'Europa Centrala ed Oriental. Quai è sa midà suenter la vieuva istorica dals onns 1989/1990. Las minoritads naziunalas en l'Europa Centrala ed Oriental han survegnì la pussaivladad da s'organisar e da far valair lur dretgs. Durant quel temp ha l'UFCE incorporà blers novs commembers ed è daventada in'uniun paneuropeica.

Charta europeica da las linguas regionalas u minoritaras

L'entschatta dals onns 1990 è l'UFCE s'engaschada fermamain per ina protecziun persistenta e cumplexsiva da las minoritads en l'Europa. Ella ha tranter auter influenzà considerablmain il text da la Charta europeica da las linguas regionalas u minoritaras ch'è vegnida ratifitgada il 1992 dal Cussegl da l'Europa.

In pèr puncts centrals da la Charta: las linguas regionalas u minoritaras duain vegnir renconuschidas sco part singulara da l'ierta culturala da l'Europa; la cuminanza da minoritads linguisticas regionalas na duai betg vegnir impedida da cunfins politics; la collavuraziun sur ils cunfins da commembers da la medema gruppa linguistica duai vegnir rinforzada; las linguas regionalas u minoritaras duain vegnir preservadas e lur diever en scola ed en la vita publica, culturala, economica e sociala sco er en las medias duai vegnir extendì.

Logo uffizial da l'UFCE.

Collavuraziun cun l'Uniun europeica

L'UFCE ha inizià ensemen cun il Parlament europeic il forum da dialog europeic. I sa tracta d'ina collavuraziun formalisada tranter la gruppa d'interess dal parlament responsabla per las minoritads naziunalas e l'UFCE cun la finamira da rinforzar l'influenza da las minoritads autoctonas sin la politica europeica.

La plurilinguitad e la diversitad linguistica èn valurs da basa da l'Uniun europeica. Quai è fixà en l'artitgel 22 da la Charta europeica davart ils dretgs fundaments: l'Uniun respecta la multifariadad da las culturas, religiuns e linguas. Il motto «Unì en la varietad» da l'Uniun europeica reflectescha la plurilinguitad. L'onn 2002 è vegnida fixada ina finamira ambiziusa: mintga burgaisa e mintga burgais duai emprendre resp. savair discurre «sia lingua materna plus duas autras linguas».

La Rait per plurilinguitad e diversitad linguistica en l'Europa, RML2future, in project sustegnì da l'UFCE, vul gidar a realisar questa finamira cun integrar en differents champs a moda activa las linguas minoritaras. Per quest intent reunescha RML2future partenaris da regiuns plurilinguas da l'Europa nua che vegnan era discurrendas linguas minoritaras. En bleras regiuns da noss continent contribueschan las minoritads autoctonas a moda natirala a la bilinguitad ed a la plurilinguitad. I vala da trair a niz questa resursa a moda positiva en il senn da la plurilinguitad europeica e

da promover la vitalitad da las linguas minoritaras.

Situaziun actuala

Actualmain cumpiglia l'Uniun federalistica da las cuminanzas etnicas europeicas bundant 90 organisaziuns commembras en 33 pajais europeics – tranter quellas er la Lia Rumantscha. Il presidi da l'organisaziun sa cumpona da represchentanants da minoritads da sis differents stadis e vegn elegì a moda democratica. Il secretari general da l'UFCE ha sia sedia a Flensburg en la Germania dal Nord.

Finanziada vegn l'organisaziun sur contribuziuns dals commembers, d'instituziuns statalas (stadis, provinzas, regiuns, chantuns e.a.) che represchentan las minoritads sco er da fundaziuns.

Il 2006 ha l'UFCE deliberà la Charta europeica da las minoritads naziunalas autoctonas. Quella fixescha 13 dretgs fundaments e furma il document central e la basa da tutta lavur da l'organisaziun.

Sper la stretga collavuraziun cun l'Uniun europeica ed il Cussegl da l'Europa s'engascha l'UFCE per las minoritads tar ulteriuras organisaziuns internaziunalas sco l'Organisaziun da las Naziuns unidas e l'Organisaziun per la segirezza e la collavuraziun en l'Europa. Sco organisaziun nungovernamentala ha l'UFCE in status da participanta en il Cussegl da l'Europa ed in status consultativ en las Naziuns unidas.

L'UFCE organischa mintg'onn il pli grond congress per minoritads autoctonas cun var 250 represchentanants e repre-

schentants da minoritads europeicas. Plinavant scriva l'organisaziun comunicaziuns a las medias, resoluziuns e posiziuns e figurescha sco editura da la revista «Europa Ethnica» che tracta dumondas giuridicas e politics da las minoritads europeicas.

Ma er ils aspects culturals e ludics na vegnan betg a la curta: L'UFCE organischa suletta u comunablamain cun las organisaziuns commembras bleras occurrenzas da tut gener. In exempel è l'Europeada, il campiunadi da ballape da las minoritads linguisticas.

Giuventetgna da las cuminanzas etnicas europeicas

Pli baud existiva entaifer l'Uniun federalistica da las cuminanzas etnicas europeicas in comitè da giuvenils. Il 1984 è quel vegnì schlià e remplazzà tras la Giuventetgna da las cuminanzas etnicas europeicas (GCEE), per englais Youth of European Nationalities (YEN). Quel exista sco organisaziun independenta ed organischa seminaris annuals, als quals sa partecipescha er la Giuventetgna Rumantscha (GiuRu).

La sedia da l'UFCE sa chatta a Flensburg, al cunfin tranter la Germania ed il Danemarc.

FOTO: CY / PIXELIO

La preschentaziun:
Dossier «Uniun federalistica da las cuminanzas etnicas europeicas (UFCE)».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=4113
www.chatta.ch

Co vegn fatga la previsiun da l'aura?

Ina brochura infurmescha davart la lavur da MeteoSvizra

■ L'onn 2012 ha l'Uffizi federal per meteorologia e climatologia edì la brochura «Previsiuns da l'aura: mesirar per anticipar». La lavur da MeteoSvizra che vegn preschentada en quella sa lascha descriver en quatter pass. Primo: Instruments da mesiraziun plazzads per terra, sin l'aua, en l'aria ed en l'univers rimnan bleras datas meteorologicas. En in segund pass calculeschan supercomputers complexs models da l'aura. Sco terz pass vegnan elavuradas cun las datas meteorologicas e cun models las previsiuns per ils proxims dis. E la finala averteschan ils meteorologs da malauras e da catastrofes natiralas, cusseglian ils pilots e furnescha previsiuns spezialas per autoritads e privats.

La meteorologia en il passà

Inundaziuns, periodas da setgiras, huricans – l'aura decida mintgant davart vita e mort. Perquai han ils umans gia adina empruvà da chapir ses mecanissem. Las precipitaziuns ed il vent vegnivan gia mesirads en l'antica e la gliעד crajeva che l'aura vegnia influenzada da las stailas. Ozendi savain nus che quai vala sulettamain per il sulegl. Enturn il 350 a.C. notescha il filosof grec Aristoteles sias observaziuns davart l'aria en ses manual titulà «Meteorologica» e creescha uschia la noziun meteorologia.

Pli tard è vegnidas vitièr las reglas da purs ch'èn enconuschentas fin oz: Surtut ils purs empruvavan da s'orientar cun fenomen climatic pli u main regulars, sco per exempel ils dis da chalira ubain ils sotschs da glatsch.

L'emprim pass envers la previsiun da l'aura moderna è stà l'invenziun dals instruments da mesirar. Uschia ha il fisicher talian Galileo Galilei fabritgà l'emprim termometer a la fin dal 16avel tschientaner. Ses scolar, Evangelista Torricelli, ha inventà il barometer 50 onns pli tard. La temperatura e la pressiu da l'aria èn fin oz duas impurtantas indicaziuns per la meteorologia. En il 19avel tschientaner han ins pudì cumenzar a studegiar la terza dimensiun – grazia als balluns d'aura. En la medema epoca han ins entschet a sviluppar raits da mesirar en gronds spazis ed a barattar datas per pudair observar il svilup da l'aura en in vast territori. Il 1863 ha la Svizra construi ina raia naziunala cun 88 staziuns. A l'entschatta vegnivan ellas mo duvradas per la perscrutaziun da l'aura e dal clima – prognosas na vegnivan betg fatgas. Grazia a l'assistenza dals purs han pliras gasettas cumenzà a publitgar l'aura quotidiana a partir da l'onn 1878. En Svizra è vegni fundà l'onn 1881 a Turitg la Centrala meteorologica svizra, l'organisaziun che sa preschenta oz sco MeteoSvizra.

Mesirar ed observar

Per pudair predir l'aura dals proxims dis, ston ils meteorologs l'emprim enconu-

Sguard en l'intern da la brochura.

scher las cundiziuns actualas. Per quest intent sa servan els da differents apparats da mesirar. Numerusas staziuns terrestras mesiran las cundiziuns sin la surfatscha da la terra; dapi il 19avel tschientaner mesiran ils scienziads er las cundiziuns da l'atmosfera fin ad in'auzezza da plirs kilometers.

MeteoSvizra gestiunescha ina raia da var 100 staziuns terrestras sin tut il territori naziunal e sin tut las autezzas. La staziun da meteo la pli auta da la Svizra è l'observatori Sphinx ch'è situà sin il Jungfraujoch (3580 m s.m.).

Ultra da las mesiraziuns da las staziuns terrestras, examineschan ils meteorologs l'atmosfera, per exempel cun balluns emplenids cun idrogen ubain helium. Tals balluns vegnan laschads muntar duas giadas per di da la staziun atmosferica a Payerne fin ad in'auzezza da 30 km, nua ch'ils balluns schlopnan. La sonda ch'è fixada vi dal ballun mesira a moda constanta la temperatura da l'aria, la pressiu atmosferica, l'umiditad ed il vent e trametta las datas via func a la staziun terrestre.

Il servetsch meteorologic na mesira però betg mo datas abstractas. Parameters sco l'intensitad dals nivels, la vista ubain ils tips da nivels po l'egl uman examinar meglier ch'ils instruments. Uschia giuditgeschan quasi 500 observaturs en 50 staziuns l'aura actuala sulettamain ad egl. Las observaziuns ad egl èn cunzunt preziasas per l'aviatica.

Maletg da radar e da satellit

I po dar ch'i plovera en in vitg sco da derscher cun sadellas, entant ch'il sulegl traglischa en il vitg vischinant – ina situaziun tipica da stad, cur ch'ils urizis pon esser fitg locals. Cunquai ch'els sa sviluppeschan rapidamain, èsi difficil da prevesair els. Ils radars meteorologics èn ils ap-

parats da mesira che servan ad identifitgar ils urizis.

Il radar da precipitaziuns funcziuna cun undas electromagneticas: l'antenna emetta in signal che vegn reflectà da la zona da precipitaziuns (daguts da plievgia, flocs da naiv, granella) e turna alura al radar. A maun dal temp che passa dal mument da l'emissiun dal signal electromagnetic fin al return dal signal reflectà, pon ins calcular la distanza da la precipitaziun e localisar ella. Ultra da quai po il radar er determinar l'intensitad da las precipitaziuns e distinguer tranter las differentas furmas da precipitaziuns.

Intgins fenomen meteorologics sco ils urizis da stad èn eveniments locals. Auters, per exempel las zonas d'aura pressiu, pon influenzar l'aura d'entirs continents. Per als pudair anticipar meglier surveglian satellits l'entira surfatscha da la terra.

Il satellit Meteosat sgola sin in'auzezza da 36 000 km sur il punct nua che l'equator ed il meridian da Greenwich sa taglian. Cunquai ch'el sa mova cun la medema spertadad sco la terra, pari sco sche sia posiziun fiss adina la medema. Mintga 15 minutas trametta el in maletg da la terra a Darmstadt en la centrala d'EUMETSAT («European Organisation for the Exploitation of Meteorological Satellites»). Grazia a la cooperaziun da 26 pajais europeics èn disponibels maletgs da satellit actuals durant 24 uras mintga di. Da Darmstadt vegnan ils maletgs tramess per tut il mund enturn, uschia ch'ils spezialists da MeteoSvizra pon quasi persequitar en temp real quai che Meteosat «vesa».

Elavurar datas e models

MeteoSvizra retschaiva mintga di dapli che 10 milliuns unitads da datas – e betg sulettamain da la raia da mesiraziun svizra, mabain da l'entir mund. Tge succeda cun questas datas? Ellas vegnan sutmessas ad ina controlla da qualitat, arcunadas, elavuradas per ils servetschs meteorologics e per la clientella e la fin finala integradas en ils models per predir l'aura. Quels calculeschan cun furmas matematicas l'andament da l'aura – la basa da las previsiuns.

L'aura resulta da process fisics en l'atmosfera ch'èn ordvart complexs. Quels sa laschan descriver approximativamain cun equaziuns matematicas. Segund la temperatura da l'aura, la pressiu e l'umiditad da l'aria ubain la spertadad dal vent pon resutar divers process: nivels sa furman, precipitaziuns u vents, zonas d'aura e bassa pressiu. Ils models numeric pon exprimer cun furmas matematicas tut quests fenomen.

precisiun che las prognosas per las proximas 24 uras avevan l'onn 1968. Ils davos onns munta il dumber da resultats exacts per il proxim di a 85 pertschient. Las prognosas per 2–5 dis constattan en 75 pertschient dals cas.

Avertiments e previsiuns spezialas

Suenter ina perioda da chalira da stad, spetgan ils purs malpazientamain sin la plievgia. Per ils parasguladers è bun'aura cur ch'igl ha vents termics ascendents. Las spetgas envers l'aura èn uschè diversas sco ils umans. Perquai vegnan fatgas differentas prognosas per differentas gruppas d'interess.

L'aura influenzescha er il traffic aviativ: urizis, vista reducida, ina pista da glatsch u naviglias èn facturs ch'impedeschan il pilot da partir u d'atterrar. Ils experts da MeteoSvizra surveglian da di e da notg las cundiziuns da l'aura enturn ils eroports da Turitg e da Geneva e cusseglian ils pilots. La finamira dal servetsch da navigaziun aviatica è da meglier la segirtad e la regularitad dal traffic aviativ.

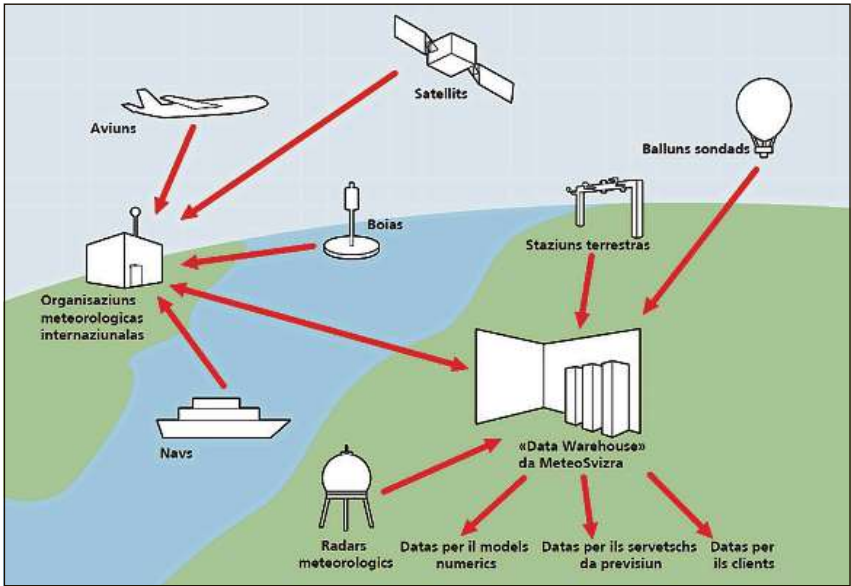
L'aria da l'atmosfera sa mova e transporta tschertas substanzas sur lungas distanzas, sco per exempel pulvra fina e particlas radioactivas. Meglier ch'ils meteorologs enconuschan l'aura actuala e meglier ch'els pon giuditgar il viadi da las particlas nuschaivlas ch'arrivan en l'aria tras incendis u accidents nuclears.

MeteoSvizra annunzia in alarm en cas da malauras e da precipitaziuns fermas u da naviglias. Sche quels fenomen vegnan accompagnads d'ina ristga d'inundaziuns, da bovas u da lavinas, èn era involvids l'Uffizi federal d'ambient e l'Institut per la perscrutaziun da naiv e lavinas. A partir da l'onn 2011 èn ils organs federals s'unids ensemen cun il Servetsch seismologic svizzer e communiteschan cuminaivlamain ed a moda uniftgada ils alarms da privels da natira a las autoritads ed a la populaziun.

In sguard en il futur

Las raits mundialas da staziuns d'observaziun pon anc vegnir schlargiadas e perfeziunadas: las zonas ch'èn cuvertas mal, sco ils oceans, pon vegnir pli accessiblas grazia a novas tecnologias da satellits. En Svizra vul ins precizar cun tecnicas modernas da radar las previsiuns per las precipitaziuns e per ils urizis da pitschens territoris. A medem temp èn spezialists da l'entir mund vi da sviluppar metodas per analisar pli precis las datas mesiradas e vi da perfeziunar ils models numeric. Ils servetschs meteorologics pon uschia elavurar previsiuns a lunga vista adina pli precisas ed augmentar la resoluziun spaziala. Però previsiuns cun ina segirtad da tschient pertschient na vegnan mai ad esser pussaivlas.

Considerond la gronda influenza da l'aura sin l'economia, na fai betg surstar ch'ils umans preferissan da far sez l'aura che da predir l'aura stentusamain. Uschia datti per exempel dapi ils onns 1950 experiments da laschar plover ils nivels artificialmain. Cristals da jodid d'argent vegnan transportads cun agid d'eroplans e da rachettas fin en ils nivels. Ils cristals servan sco scherm da condensaziun per la vapor d'aua e provocheschan uschia la furmaziun da daguts da plievgia. Questa moda da «svidar» ils nivels avant grondas manifestaziuns è fitg chara e fitg dispitaivla. Pli probabel vegn l'aura er a far en avegnir tge ch'el la vul.

Visualisaziun dal stgomi internaziunal da datas.

La preschentaziun:
Dossier «MeteoSvizra»

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=2794
www.chattà.ch

Ils museums dal Grischun talian

Purtrets dals museums ed archivs culturals dal Grischun

■ L'onn 2013 han l'Uffizi da cultura e las radund 90 instituziuns purtretadas lantschà il portal www.museums-grischuns.ch. La preschentaiziun dad oz cumpiglia las descripziuns dals museums che sa chattan en las valladas dal Grischun talian: Mesauca/Calanca, Bregaglia e Puschlav.

Fondazione Archivio a Marca Mesocco

La Fondazione Archivio a Marca è in archiv cultural da las vals Mesauca e Calanca. Il fundus cumpiglia bundant otg tschientaners. Ils documents en palpi cuntegnan circa 10 000 brevs, 500 cudeschs e manuscrits sco era passa 700 stampats, cartas postals e fotografias.

D'ina impurtanza speziala èn las donaziuns da las famiglias residentas en la regiun Bertossa, Boldini, De Giacomini, Fasani, Tamò e Zandralli. La part la pli gronda dals documents, sco per exempel pergaminas, plattas fotograficas, maletgs en ieli e reproducziuns, è vegnida registrada en furma digitala e po vegnir consultada en ina banca da datas online.

Dapi l'onn 2011 ha la fundaziun sia sedia en in'antieriura staziun da sauma a Mesocco. L'edifizi dal 17avel tschientaner – ch'è vegnì renovà cun quità per il nov diever – è ina da las ultimas perditgas architectonicas da l'antieriura sauma sur il Pass dal San Bernardin ch'è anc sa mantegnida.

Fondazione Giudicetti Cama

La collecziun da la Fondazione Giudicetti reunesch chartas da grond pais, graficas e cudeschs davart ils temas Helvetica, Raetica e Mesauca. En pli datti da vesair er objects da las domenas numismatica e filatelia. Veglias chartas cumpletas da la Svizra e chartas istoricas dal Grischun furman la part principala da la partiziun cartografica, entant ch'ins chatta gravuras, disegns e maletgs da la Mesolcina sco era graficas da costumes dal Grischun en la partiziun grafica. La biblioteca è deditgada a l'istorgia regiunala, chantunala e naziunala.

La Fundaziun è vegnida creada il 2011 dals conjugals Franchino e Mariella Giudicetti e da lur figl Gian Paolo Giudicetti. Franchino Giudicetti ha cumpletà la collecziun durant decennis, ispirà da sia mamma Clementina (1903–1975).

Sper l'archivaziun e l'organisaziun d'exposiziuns ha la Fondazione Giudicetti en mira era l'ediziun da publicaziuns davart la collecziun ed ils objects. L'inventari è accessibel cun in sistem da catalog.

Archivio regionale Calanca Caucio

L'archiv regional Calanca a Caucio ha l'intent da mantegnair il bain cultural da la Val Calanca ed è in lieu da scuntrada cultural e social per la vallada en il sid dal Grischun. Gronda paisa vegn dà al barat tranter ils indigens ed ils giasts.

La collecziun cumpiglia maletgs, documents en scrit e documents audiovisuals. Plinavant tgira l'archiv ina biblioteca cun ils temas centrals Val Calanca, Grischun dal Sid e regiuns da muntogna. L'archiv dispona d'in program d'archivaziun electronic ed en pli pon ins guardar directamain documents audiovisuals da la Radiotelevisione svizzerica da lingua italiana. L'archiv organischescha plinavant exposiziuns.

A l'archiv regional èn annectads ina butia cun products regiunals ed artisana di indigen sco er in center d'infurmaziun cun cafeteria.

Museo Moesano San Vittore

Il Museo Moesano preschenta a maun da documents ed utensils istorics l'istorgia

da las vals Mesauca e Calanca. In tema central è l'archeologia. Ultra dals chats impurtants dispona il museum d'in lavuratori archeologic didactic-experimental.

Impurtanta è però era l'exposiziun permanenta areguard numerus maisters constructurs, architects, stuccatur e.u.v. mesolcinalis dal baroc ch'eran activs il 17avel e 18avel tschientaner en tut l'Europa e cunzunt en la Germania dal Sid. La lavur da quests architects vegn preschentada en moda cumplexsiva, era cun documents originals e cun objects da diever dals construiders. Era la sedia dal museum è in exempel per l'architectura da quels «magistri moesani». Il Palazzo ha Giovanni Antonio Viscardi construi tranter il 1680 ed il 1700. Quel era dapi il 1685 il maister miradur da la curt en l'electurat Baviera.

En la Torre Fiorenzana dal temp medieval a Grono, in vitg vischin, organischescha il museum plinavant exposiziuns temporaras cun art contemporan.

Pretorio Vicosoprano

A Vicosoprano è sa mantegnì – cun l'unica tur radunda ch'exista anc en il Grischun – ina sedia da dretgira che serviva il medem mument sco lieu da dazi e sco lieu da process cunter stris (sala da dretgira). Quai vegn tematisà en visitas guidadas che duran dapi ch'in'ura e che mainan tras ils conturns (lieu da la furtga) e tras il Pretorio sez. Quel è vegnì equipà l'onn 1592 cun ina chombra da tortura, cun ina praschun e cun in pal da la vargna.

Tematisadas vegnan era l'impurtanza e l'istorgia dals pass dal Set e dal Malögia. En il Pretorio èn vegnids incassads ils dazis dals transports da martganzia.

L'«Oral History», damai la moda orala da transmetter l'istorgia, ha insumma ina gronda valor en il Pretorio da Vicosoprano: sin giavisch raquintan er abitants ed abitants da la vischnanca da particularitads culturals da la val, da la vita u dal «dialet bargajot».

Museo Bregaglia Ciäsa Granda Stampa

En la Ciäsa Granda para da svanir il contrast usità tranter natira e cultura: en questa chasa patriziana dal 16avel tschientaner na vegnan betg mo tematisadas las particularitads geologicas da la Bregaglia e sia fauna e flora, mabain era la moda da viver tradiziunala da la populaziun da la vallada. Undrà vegn spezialmain l'art d'Augusto Giacometti (1877–1947), da Giovanni Giacometti (1868–

1933) e da ses figls Alberto Giacometti (1901–1966) e Diego Giacometti (1902–1985). Er ovras da Varlin (cun il vair num Willy Guggenheim, 1900–1977) fan part da la collecziun.

La Bregaglia cun si armonia particulara da cultura e natira vegn era tematisada cun entiras reconstrucziuns dad uffcinas preindustrialas. E sin il sector da l'istorgia natirala dispona il museum sper ina gronda collecziun da minerals era da l'ultim luf en il Grischun, schluppettà il 2001.

En il Museo Bregaglia Ciäsa Granda pon ins er vesair ina «cascina», ina chamona da torrer chastognas. Tals edifizis chatt'ins anc inqual en Bregaglia, perquai che la vallada posseda in dals pli gronds guauds da chastagners da l'Europa. Las chastognas vegnan per exempel ramassadas a Brentan sper Castasegna e tostas en las «cascine». Tras ils guauds da chastagners a Brentan maina ina nova senda instructiva. Durada: ca. 1 ura.

Palazzo Castelmur Stampa

L'edifizis istoric il pli insolit da la Bregaglia è situà sin la collina da Coltura sper Stampa: il Palazzo Castelmur fa pensar ad in chastè mauric, dat però albiert ad in'exposiziun davart l'istorgia dals pastiziers grischuns sco er ad in archiv. Il commerziant Giovanni Castelmur (1800–1871) ha fatg construir il Palazzo tranter il 1848 ed il 1854 da divers spezialists da Milaun, integrond ina chasa existentia.

Il Palazzo che sumeglia ina fortezza n'è damai nagina perditga dal temp medieval feudal, ma da l'istorgia da migraziun grischuna. Il bab da Giovanni Castelmur era pastizier a Marsiglia, Giovanni Castelmur ha manà vinavant la pastizaria ed ha fatg ina facultad sco commerziant. Turnà en la Bregaglia, sia patria, n'è Giovanni Castelmur betg mo sa profilà sco proprietari, ma era sco filantrop.

L'intern dal Palazzo Castelmur cun sias picturas da Trompe-l'oeil, sias tapezas e tavladiras vernischadas sa preschenta anc pli nobel che l'exteriur. Las localitads documenteschan la grond'abiltad dals picturs e mastergnants lombards.

Il Palazzo Castelmur a Stampa n'è betg la suletta residenza signurila en Bregaglia. A Soglio sa chatta per exempel il Palazzo Salis ch'è vegnì construi il 1630 per Baptista de Salis ed amplifigà il 1701. A partir dal 1876 è il Palazzo vegnì nizzegia sco ustaria. En l'edifizis baroc, tar il qual tutga in parc romantic selvadi, ha loschà già il poet Rainer Maria Rilke.

Centro artigianale preindustriale Aino San Carlo

A San Carlo è vegnida mantegnida in'unitad d'implants d'artisanadi dal temp avant l'industrialisaziun ch'è unica en Svizra: in mulin ed ina resgia utilisavan l'aua d'in chanal ed en la fuschina situada sper l'antieriura via dal Bernina pudevan ils berniers ed ils viturins laschar far las reparaturas necessarias.

Il mulin, la fuschina e la resgia furman ina sort da museum al liber davart l'artisanadi dal temp avant l'industrialisaziun. A San Carlo vegnan tematisadas la moda da funcziun e la tecnica dals implants sco era la significaziun dals implants en il context da la vita da mintgadi. Il mulin e la resgia furman er perditgas da la mida da las tecnicas industrialas: tuts dus èn vegnids equipads il cumenzament dal 20avel tschientaner cun turbinas Francis.

L'intermediaziun succeda cun workshops e sin sendas instructivas en ils conturns, tranter auter er en collavuraziun cun il Museo Poschiavino en rom dal project «Dal campo alla tavola» (cf. sutvart).

Museo Poschiavino Poschiavo

In museum che cumpiglia duas chasas: il Museo Poschiavino Poschiavo dispona cun il Palazzo de Bassus-Mengotti da l'onn 1655 d'in edifizis pompus baroc, entant che la Casa Tomé resplenda dapi l'onn 1357 er architectonicamain la tradiziun purila dal Puschlav.

En il Palazzo de Bassus-Mengotti vegnan mussads l'art e la cultura dal Puschlav resguardond spezialmain la vita da mintgadi e l'istorgia da l'emigraziun. Era collecziuns da cheramica etrusca ed objects votivs e rituals indicis èn exposts. Il center da l'istorgia locala daventa uschia er in lieu da scuntrada da diversas culturas.

En la Casa Tomé vegn preschentada ina situaziun da viver da caracter puril, sco ch'ella è stada tipica per il Puschlav tschientaners a la lunga. En rom dal project «Dal campo alla tavola» (dal champ a la maisa) reconstrueschan ils visitaders activamain la vita purila, per exempel da la raccolta e l'elavuraziun dal furment saracen en il mulin Aino fin a la preparaziun e las tschaveras en la Casa Tomé.

Museum d'art Casa Console Poschiavo

L'onn 1856 ha il cafetier e consul Antonio Semadeni (1823–1884) transfurmà a Poschiavo ina chasa da purs en in palaz. Oz mussa la Casa Console sin trais plauns

Fondazione Giudicetti, Museo Moesano (sisum a dretga), Museo Bregaglia (giudim a sanestra), Museo Poschiavino.

FOTO: MUSEUMS-GRISCHUNS.CH

maletgs dal 19avel tschientaner, surtut da la romantica e da la scola da Minca. Ils maletgs van bain a prà cun la decoraziun da la Casa Console dal punct da vista estetic ed istoric.

Represchents en questa collecziun èn artists renumads sco Carl Spitzweg (1808–1885), Eduard von Grützner (1846–1925), Franz von Defregger (1835–1921), Giovanni Segantini (1858–1899) ed Alexandre Calame (1810–1864). La vita culturala da la Casa Console vegn enritgida da concerts e d'ina scola da malegiar.

Dapi la renovaziun dal 2002 sa preschenta la chasa medemamain en il stil dal 19avel tschientaner cun ses palantschieus da lain, las stuccaturas ed il «marmel venezian» che van bain a prà tar ils maletgs. Tant per la collecziun sco era per la renovaziun realisada cun gronda premura ha procurà Ernesto Conrad (1927–2011), in editur oriund da Budapest ch'era s'inamurà en la Val Puschlav e ch'ha chattà qua sia nova patria.

Museo Casa Besta Brusio

La Casa Besta è il center cultural da la part sut da la Val Puschlav. La chasa signurila, il resultat da la transfurmaziun d'in'antieriura chasa purila durant il 18avel tschientaner, dat albiert oz tranter auter ad ina biblioteca ed ad archivs (incl. il post da documentaziun da la Societad istorica Valposchiavo). Il museum profita da questas sinergias per intermediar l'istorgia locala.

Puncts centrals tematics èn la cuntribanda e la cultivaziun da vin e tubac. I vegn era preschentada ina collecziun d'instruments da musica.

L'exposiziun davart la cuntribanda è ina raritad museala: i vegn mussà co ch'ins transportava illegalmain café e cigarettas da Brusio en Vuclina u co ch'ins importava illegalmain durant la Segunda Guerra mundiala ris ed autra rauba da l'Italia en Svizra. L'exposiziun fascinanta dat in'invista en l'istorgia sociala e malgrà l'accent local tanscha ella tuttina sur ils cunfins.

La preschentaiziun:
Dossier «Museums dal Grischun talian».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=4114
www.chatta.ch

Scurrentar l'enviern cun mascras e fracass – ina tradiziun viva derasada en vastas parts dal territori alpin

■ Igl è senza dubi bler pli grev per l'etnolog u per l'istoricher da las mentalitads da chattar ina cultura che n'ha mai fatg diever da las mascras che viceversa. Tant en il meglier sco en il mender senn, tant per la vita sacrala sco per la vita profana èn ellas preschentadas praticamain en tuttas culturas e da tut temp: mascras da la tragedia greca che gidan a rinforzar la vusch, ma surtut er a tschen-tar quella en ina geografia da la fatalitad; mascras che servan, sco en l'Africa u en il Sepik (Nova Guinea), ad in sacrifici d'expiasiun e che duain purtar plievgia e fertilitad; mascras dal Lötschental che paraliseschan las forzas privlusas, uschia ch'ellas pon vegnir scungiradas.

Là nua che quest ritual ha anc survivì, ha la masca tant per il plevon sco per ils participants ina funcziun ed ina muntada

zunt precisa: ins vul quietar ils buns spierts dals antenats, stgatschar l'enviern, tegnair davent la pestilenza, guarir las malsognas dal spiert, celebrar il solstizi u l'equinotg e garantir l'equiliber e la pasch tranter duas collectivitads entras il stgomi da maletgs che simboliseschan la paupradad e la ritgezza.

In sguard als origins da la masca: da la funcziun sacrala a la mundana

La funcziun originala da la masca è quella da manifestar ina totalitad nunvisibla, «auspiziusa» u fatale per la render omagi u, il cuntrari, per la metter sut pressiu e la stgatschar. A quest diever puramain magic e lià ad in ritual stagiunal è s'agunt en il decurs dal temp ina nova dimensiun pli profana: mussar intgins characters da la cumedia umana – il ranver, il vegliurd, il siemiader – tras ils quals questa cumedia vegn ironisada e crititgada. Cun il temp exprima la masca era la moda, l'anecdota, la gloria transitorica e las varts comicas da l'existenza.

Quest passagi dal sacrat vers il «mundan» ed il grotesc è forsa la consequenza dal fatg ch'ils gronds systems etics e religios – confuzianissem, budissem, giudaism, cristianissem, islam – han surpiglià en il decurs dals davos millennis «l'administrasiun» da l'auter mund e la «gestiun» da l'irrazional ed han qua tras fatg urden cun ils fantassems e cun ina part da las temas dals umans. «Il perdavant cun forzas surnaturalas è daventà il diavel u è sa midà en in arlechin... el survegn attributs comics che derivan da la tradiziun romana u bizantina.» En ils «misteris» survegn quest diavel ina detga bastunada; il ridicul al fugenta. La satisfacziun ch'ils grobatschs e puranchels resentan en vista ad ina tala fuga e la rolla indispensabla da ventil ch'il «tschaiver» e la «festa dals sturns» giogan en ina societad medievala tegnida en frain da nundumbraivels tabus sexuals u socials explitgeschan l'extrema indulgenza cun la quala la baselgia na tolerescha betg mo quests rituals, ma profitescha sezza da quels rituals ch'han senza dubi ina deri-

Masca tradizionala dal Lötschental.

FOTO: TOKAMUWI / PIXELIO

vanza pajauna ed als quals ella renconuscha ina valur scungirativa e purgativa.

I fiss dal reminent fallà d'opponer, per motivs puramain sistematici, la funcziun sacrala e stagiunala da la masca a sia rolla sociala e critica. La distincziun tranter quests dus genres n'è betg uschè clera: il tschaiver durant il qual il pievel po sa sfugar po – tras ses caracter repetitiv e da litanìa – senza auter avair in effect magic; il ritual ertà po – tras il dubel effect dal frigid glazial e dal vin chaud e cundi – però era sbuccar en excess alcoholics, dispietas e patangadas. Sco quai che la Svizra demussa pon las duas funcziuns tgunschamain exister ina sper l'autra.

Rituals liads al frigid ed a l'enviern

Malgrà lur aspect grotesc e sfigurà ch'ha savens ina forza allucinanta, na vegnan mascras da tschaiver sco quellas da Basilea – per prender l'exempel svizzer bain il pli enconuscent – betg resentidas sco ina smanatscha. Ellas n'han er nagina funcziun magica, ma constitueschan la cronica burlesca e sarcastica da l'onn passà. Lur finamira è en emprima lingua quella da divertir e far rir.

Ma i dat era autras festas ritualas «cun mascras» ch'èn anc fitg viventas en tscher-tas regiuns alpinas e prealpinas. La gronda part dals folclorists las considereschan sco ina da las produczziuns las pli originalas da l'art popular svizzer. Ozendi attiran questas festas en il Lötschental (Vallais), ad Appenzell (Dadora), a Küsnacht

(Sviz) u en il Sarganserland (Son Gagl) nundumbraivels fotografis e mirveglius e fan part da la purschida da las uniuns da traffic. Ma quai n'è betg la raschun per la quala ellas èn sa mantegnidas fin oz. Ellas èn ina part integrala da la vita e furman ina luschezza collectiva da la quala ins na vul betg desister.

Questas festas han per gronda part lieu durant la perioda che tanscha da la festa da Son Niclà fin ils dus son Silvesters dal chalender giulian e gregorian, pia tranter ils 6 da december ed ils 13 da schaner (solstizi d'enviern). A la festa dals «Kläuse» d'Appenzell celebresch'ins las duas viglias da Bumaun, quai ch'ans permetta da datar l'entschatta da questa pratica a la segunda mesadad dal 16avel tschientaner. Il solstizi d'enviern dal chalender giulian, ils 6 da december, è tenor la simbolica cristiana ina data «auspiziusa»: igl è la porta da la glisch; ils dis vegnan pli lungs, las sumbrivas pli curtas, ed ins spera (er sche la meteorologia è qua d'in auter avis) ch'il pir dal'enviern saja passà. La sarabanda da las mascras duai anc accelerar la fin da l'enviern.

Intgins exempels

En blers lieus da la Svizra Centrala absoluta Son Niclà ils 6 da december ina ruta prescritta en cumpagnia dals «Trychler» (che fan sclingir las stgellas), dals «Geisselchlopfer» (che schluppegian cun la giaischla) e da persunas che portan laternas, faclas ed uschenumnadas «Iffelen» (grondas laternas en furma da mitras). Accumpagnà vegn Son Niclà per regla dals famegls vestgids en mantels stgirs, savens er d'in asen, pli darar d'in poni, mintgant er da servients e d'anghels. L'occurrenza singula la pli enconuscenta da quest complex d'usits è il «Klausjagen» a Küsnacht al Rigi ch'attira adina blers aspectaturs.

Da Silvester ed il di dal «Silvester vegl», che croda sin ils 13 da schaner, vegn festività in usit d'enviern impressiuant en la part vest da l'Appenzell Dadora. Gruppas da mascaradas, uschenumnads «Schup-pel», van a far – mintgina sin in'atgna ruta – ina visita als bains purils. Là fan ellas mintgamai in rudè, laschan resunar lur stgellas cun moviments ritmics e chantan in «Zäuerli» (ina tscherta furma da jodel). Las mascaradas giavischan a la famiglia dal bain puril in bun onn nov, survegnan

in regal en daners e van tar il proxim bain puril. Tar las mascaradas da Silvester, l'uschenumnà «Silvesterchlausen», differenzieschan ins ozendi trais gruppas da mascaradas: las «Bellas» («Schöne»), las «Bellas-tridas» («Schö-Wüeschte») e las «Tridas» («Wüeschte»).

Ils «Tschäggättä» èn figuras da tschait-ver tipicas per il Lötschental cun mascras fatgas da lain da schember e vestgidas cun pel-chaura u pel-nursa e cun ina stgella vi da la tschinta. Dals 3 da favrer, il di suenter Nossadunna da chandailas, fin mardi tschaiver da mesanotg giran els per las giassas dals vitgs e persequiteschan dun-nas ed uffants. Sch'els tschiffan las dunnas ed ils uffants, sfruschan els en lur fatschas cun naiv. Cun il svilup economic e social dal Lötschental a partir dals onns 1950 èn er sa midads ils rituals: En il fratemp n'è la finamira principala dals «Tschäggättä» betg pli sco pli baud da tschertgar la favur d'insagi ed i n'èn er betg pli mo ils giu-vens nubils da la val che dastgan sa vestgir sco «Tschäggättä» e girar per las giassas enturn.

En la regiun da Sargans è l'entagliar mascras da lain vegnì en moda il cumenzament dal 19avel tschientaner, tras l'inspiraziun da lavurers migrants da la Germania dal Sid e dal Tirol. La masca da lain la pli veglia, «di Alt» da Walenstadt, è documentada dapi l'onn 1832. Fin en ils onns 1930 eran las mascras da lain da la regiun da Sargans mascras da caracter. En moda beffegianta mussavan ellas cun tratgs caracteristics persunalitads dal vitg u er cumportaments sco il dar la bocca. Las mascras tradizionalas vegnan entagliadas fin oz. A partir dals onns 1930 èn plinavant vegnidas en moda mascras da sgarschur, da demunis e da diavels. L'emprima grupp da mascras da diavels date-scha da l'onn 1954. Las variantes da mas-cras da strias ch'èn derasadas oz èn naschidas sin basa da las mascras pli veglias dals «Wiibli».

Influenzas nà da surmar

Entant che mintga festa da mascras pos-seda, tenor il diever, si'atgna tipologia usi-tada – dal tutfatg differenta d'ina regiun a l'autra – è questa tradiziun adina puspè s'enritgida en il decurs dals davos tschient-tschuncant'onn da novs elements. Las «Roitschäggättä» – las mascras stgarvuna-das las pli convulsivas e las pli snuavlas dal Lötschental – vegnan consideradas faus-samain sco las pli veglias, mo perquai ch'ellas espriman ina violenza apparenta-main «primitiva». En vardad èn ellas rela-tivamain giuvnas: a la sava dal 20avel tschientaner èn ils entagliaders locals s'in-spirads da las nauschas clischas da las bro-schuras da missiun ch'èn vegnidas da l'A-frica u dal Pacific.

En la regiun da Sargans han ils artisans a medem temp e sin fundament da las medemas funtaunas modifitgà a lur moda il repertori classic dals «Suffnäsa» (Suffna-sen), dals «Schlumpf», ina spezia d'erma-frodits inquietants cun in surrir fix ed apat-ic e cun missillas cun tachels da rosa, u dals «Joshui», fatschas nairas e glischas cun in stritg alv sco bocca. Questas novas fatschas èn vegnidas acceptadas senza la minima resalva e fan oz medemamain part da la tradiziun. Ins sto far attent al fatg che quests elements, ch'èn vegnids da la fin dal mund tras cartas e marcas postalas u tras brochuras, n'èn en nagina ma-niera in plagiat, ma in enritgiment icono-grafic e ch'els furman in da quels stgomis da competenzas tranter experts d'ina me-dema domena ch'ha dà la forza al giarsu-nadi medieval e dals quals l'art popular è sa nutrì savens e cun bun dretg. Ina grup-pa da teater da la Svizra franzosa, ch'aveva lavurà plirs mais a Java ensemen cun ar-tists da marionettas dal «Wayang» (in tea-ter da sumbrivas che dispona d'in repert-ori plain demunis, gnomes e da tuttas sorts malfacturs), ha envidà avant intgins onns ses amis indonais a passentar intgi-nas emnas d'enviern en il Lötschental du-rant il barlot. Igl è fitg probabel ch'il de-

munissem è vegnì rinforzà ed enritgì – tant da quella sco da tschella vart.

Tradiziun reservada als umens

Sco en tscher-tas furmas dal teater ritual – per exempel il No giapunais – èn era las festas da mascras da las muntognas svizras reservadas exclusivamain als umens. In-tginas tranter quellas, sco ils «Sylvester-kläuse» d'Oberschan (Son Gagl), stattan cumpletamain sut la batgetta da las cum-pagnias da mats localas. Ellas vegnan or-ganizadas e structuradas tenor las mede-mas leschas ierarchicas che valan per que-stas cumpagnias, uschia che la structura ed il caracter patriarcal da la collectivitad vegnan mantegnids. Las mascras androgi-nas – nua che la tuppada e la degrada-zion cuminaivlas ad omaduas schlattainas s'expriman en la medema fatscha – u las mascras femininas, tuppas ma d'ina sana-dad quietanta, vegnan adina purtadas als umens. Pertge? Dapi cura? L'aspectatur attent, surprais, critic e pazient sa persva-da la finala che questas fatschas beffegian-tas u dulstchas sco sontgets han la func-zion d'eliminar, sco la naiv d'enviern, tut ils elements vizijs, dolurus, malsaus e mortals da l'existenza umana.

Cun musica e fracass

Senza musica fiss ina tala defilada da «lar-vas» insupportabla. E la musica è omni-preschenta: Ils «Kläuse» mitrads da Küss-nacht (Sviz) vegnan precedids d'in pi-tschen orchester d'instruments a flad che suna durant l'entira saira mo trais notas. Las mascras da son Silvester d'Appenzell vegnan precedidas u suandadas da sgaras u da stgellas da fier culà – las medemas sco sin las chartas dal jass svizzer – accordadas dals tuns bass als tuns auts a moda gist uschè precisa sco ina sunaria. A l'entschat-ta da la festa aud'ins quest'armonia che vegn e va dals bains purils visitads da las mascras. Tras naviglias arrivnan las mascras als bains nua ch'ellas survegnan da baiver e nua che tut sbucca en in vaira sbragizi, las mascras ballantschan, e tut finescha cun ina cacofonia che sa perda spert – quai è la meglra medischina cunter ils chapri-zis da l'enviern.

Dretg d'existenza er en il mund sclerì

Tut questas mascras, ch'ins chatta tant en il museum sco sin ils bains purils nua ch'el-las vegnan puspè picturadas ed entaglia-das, e tut ils cortegis, a chaschun dals quals ins porta ils gigantes chapels u las mitras dals plevons da Sviz u dad Appenzell, èn liads al frigid ed a l'enviern e furman ina da las davosas provinzas vivas da l'art popular svizzer.

Cuntrarì a las mascras da tschaiver ch'evocheschan la comica da la «condition humaine», èn quellas da las festas ritualas e stagiunals d'ina curiositad malemper-naivla u d'ina sgarschavladad smanatschanta. Mo uschia han ellas pudì inchar-nar u scungirar las nuschaivladads da l'en-viern sco ina nauscha vart da la natira al-pestra che Meinrad Inglin (1893–1971) ha, in bun temp suenter l'entusiassem ro-mantic, reconstruì a moda eccellente en sias novellas.

Malgrà ils differents progress – helicop-ters da salvament, mirs u tunnels cunter las lavinas – portan las Alps d'enviern anc adi-na la mort ed ils «spirts superbis», objects da sgarschur en il 18avel tschientaner, fan anc adina mintg'onn bleras victimas dis-fortunadas u imprudentas. Perquai han quels vegls exorcissem anc oz lur dretg d'existenza. Els n'èn en mintga cas betg marventads en ina tradiziun sclerotisada.

La preschentaiziun:

Nicolas Bouvier. Las mascras. En: L'art popular. (Ars Helvetica, tom IX). Mustér 1991, p. 246–255.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4115
www.chatta.ch

Masca da Kriens a chaschun dal til da tschaiver da Lucerna.

FOTO: SYST / PIXELIO

«Tge è vita?» – las características da la vita en survista

■ Las creatiras sa distinguan da la materia morta tras las differentas características da la vita: varietad, dependenza da l’ambient, metabolismem, sensibladad, reproducziun, svilup e creschientscha. Il chant da la merlotscha, la tulipana en flur, il gepard che chatscha l’antilopa, la maila che madira u l’entusiast da ballape che s’allegra d’in gol èn exempels da la vita. Quai èn dentant mo aspects da la vita. Quests exempels na respundan betg a la dumonda: «Tge è vita?».

I n’è betg uschè simpel da chattar tratgs generals da la vita. Il pli simpel èsi da cumparegliar chaussas mortas sco crappa u termagl s cun plantas ed animals. Tge è la differenza tranter in chaval da termagl ed in chaval da sella u tranter ina rosa da plastic ed ina vaira rosa? A basa da talas observaziuns sa laschan distinguier e classifitgar las singulas características ch’èn tipicas per tut las furmas da vita.

Curtamain sa laschan ils tratgs cuminaivels resumar sco suonda: Tar tut las creatiras sa tracti da sistems da materia ch’èn segnads d’in stgomi d’energia e da substanzas (metabolissem) e ch’interageschan cun lur ambient. Las singulas creatiras organisieschan e reguleschan sasezzas ed èn ablas da sa reproducir. Ellas creschan e sa sviluppan ed èn en pli ablas da registrar midadas chemicas e fisicalas en lur ambient (sensibladad).

La biologia perscrutescha e descriva la varietad dals sistems vivents, lur relaziuns tranter pèr ed interacziuns cun l’ambient sco er ils process ch’han lieu en lur intern.

Caracteristicas da la vita

Varietad
Las plantas, ils animals e l’uman èn creatiras. I dat circa 400 000 spezias da plantas e passa 1,5 milliuns spezias d’animals. Las bleras spezias vivan en regiuns tropicas. En l’Europa Centrala datti var 10 000 spezias da plantas e var 40 000 spezias d’animals. La gronda part da quellas creatiras èn pitschnas e na dattan betg en egl. Nagin n’enconuscha tuttas. Exempels da creatiras che vivan en l’Europa Centrala èn il pign, la litgiva d’aua, il mustgin, la margaritta, il bulieu-tschep, la merlotscha e la vulp. La varietad da la vita è pia fitg gronda.

Dependenza da l’ambient
Tut las creatiras èn dependentas da l’ambient. Mintga spezia d’animal e da planta dovra dentant in ambient in pau different. La rauna da prada dovra per exempel insects per magliar ed aria per trair flad. Ella dovra era chalira per sa mover e zups per sa proteger da ses inimis. Plinavant na sa ella betg surviver senza umidità. Ella dovra in puz per deponer si’ova. Era l’uman è dependent da l’ambient, gist sco las autras creatiras.

Metabolissem
Tut las creatiras ston sa nutrir per pudair

Attents cun tut ils senns – surtut tar ils animals ha la sensibladad sviluppà furmas da percepciun fitg complexas.

FOTO: SELBST / PIXELIO

viver. La vatga maglia pastg, baiva aua, tira flad e dat di per di blers liters latg. Or dal nutriment producescha ella era chalira per ses corp ed energia per sa mover e viver. Ils excrements, quai vul dir la buatscha e l’urin, èn «restanzas» las quallas ella secretescha da temp en temp.

Er las plantas basegnan nutriment. In mailer na sa betg viver senza terra, aua ed aria. El absorbescha da l’ambient las substanzas ch’el dovra e dat giu las «restanzas». Quest entir process sa numna: midada da substantia u metabolismem.

Sensibladad e reacziun
Tut las creatiras èn sensibilas: Ellas retschaivan stimulaziuns da l’ambient e reageschan sin quellas. Grazia a la sensibladad s’arranschan ellas en l’ambient ed ellas san s’adattar a differentas situaziuns. Il patrun metta da magliar sin il taglier dal giat. Quel auda quai e curra natiers. Ussa vesa el la maglia. Sch’el vegn pli dattiers po el savurar quella. Cura ch’el cumenza a litgar la maglia, gusta el ella sin la lieunga e senta ella cun ils lungs pails da palpar. Cun agid dals senns e da la gnerva s’accorscha il giat tge che capita en ses ambient ed el sa reagir. Surtut il carstgaun ed ils animals èn sensibilas e reageschan sin mintga stimol. Ma er las plantas èn sensibilas e reageschan en lur moda. Ellas creschan per exempel adina en direcziun da la glisch u reageschan sin chemicalias.

Reproducziun
La cuniglia fa pliras giadas l’onn 5 fin 7 pitschens. Ella tetta, stgauda e protegia ils pitschens in pèr emnas fin ch’els èn independents. Ils cunigls pon viver fin 18 onns. Ils blers moran dentant blier pli baud. Quest exempel mussa: La vita da las plantas, dals animals e dals umans è limitada – els sa sviluppan, creschan e moran. Senza la reproducziun murissan las spezias ora. Perquai ston tut las creatiras

procurar per descendenza. Tar la multiplicaziun differenziesch’ins tranter la reproducziun vegetativa e – tar creatiras masculinas e femininas – la reproducziun sexuala. La descendenza sa sviluppa a moda fitg differenta: La mieur parturescha pitschens che vivan, la merlotscha metta ovs, la flur-sulegl lascha crudar ils senns etc.

Metamorfosa, svilup
Il fav che croda per terra entschaiva a schermigliar ed a crescer. Pli tard sa furman feglia e flurs. En il decurs da la vita mida la planta radicalmain sia furma. Fitg impressiunant è quest svilup d’observar tar las tgirallas: Da l’ov sorta ina pitschna rasulauna. Quella crescha, fa ina poppa e sa mida en ina tgiralla giaglia e sgulanta. Entant che la metamorfosa da la tgiralla sa lascha per gronda part observar al liber, sa transfurman e sa sviluppan bleras spezias en il zuppà: Il vadè crescha en il venter da sia mamma ed il pulschain sa sviluppa en l’ov.

Cellas
In sgrattatschiel consista d’in immens grond dumber da chombras, stanzas e bierros. Sumegliantamain èn era construidas tut las creatiras (animals e plantas). Lur corp è medemamain dividì en chombras che vegnan numnadas cellas. Cun agid d’in microscop èsi pussaivel da vesair las cellas. Quellas cuntengnan in suc dir ed in nuschegl ed èn ablas da sa reproducir. Tranter las cellas sa chatta ina spezia da paraids che separan las cellas. Igl existan differentas sorts da cellas che sa distinguan en furma e grondezza. I dat era plantas ed animals che sa cumponan mo d’ina singula cella – ils monocellulars.

Basas da la vita

Terra
Il terren (er terra u terratsch) è la rasada

da dischagregaziun superiura da la Terra. Quel sa furma cura che crappa dira scroda e sa maschaida cun material organic. Vers ensi vegn il terren per ordinari cunfinà d’ina cuverta da vegetaziun sco er da l’atmosfera da la Terra; vers engiu suondan minerals en furma lucca (crap) u cumpacta (grip). I dat fitg differents tips da terra. Lur furmaziun vegn definida da la maschaida da minerals (p.ex. dolomit), dal clima e da la vegetaziun.

La terra furma il spazi da viver per microorganismes e plantas. Schizunt en gondas sa sviluppa plaun a plaun ina terra povra. L’emprim vegn ella populada da plantas bassas sco litgens e mistgels. Alura arrivnan las plantas pli autas. Els products da decumposiziun da las plantas enritgeschan puspè la terra e mettan damai en moviment ina circulaziun.

Aua
Aua (H₂O) è ina colliaziun chemica che sa cumpona d’oxigen (O) e d’idrogen (H). L’aua è la suletta colliaziun chemica sin la Terra che cumpara en la natira tant en furma liquida, en furma solida e sco gas. Naiv, funtaunas, precipitaziuns – l’aua enconuscha furmas fitg differentas. A bleras spezias porscha ella il spazi da viver natiral. Ed er las spezias che na vivan betg directamain en u sper l’aua èn dependentas dad ella (metabolissem). En mintga dagut aua viva ina gronda quantiad d’organismes d’ina cella, d’algas e da bacterias ch’ins po vesair pir sut il microscop. Biers da quests organismes furman il nutriment da basa per organismes pli gronds.

Aria
Aria è il num per la maschaida da gas da la quala sa cumpona l’atmosfera da la Terra. L’aria cumpiglia surtut dus gas: nitrogen (78 %) ed oxigen (21 %); ella gioiga ina rolla centrala en connex cun il me-

tabolissem da las creatiras. Er las relaziuns meteorologicas en l’atmosfera influenzeschan la vita. Il clima n’è però betg fix. En il decurs dals millennis variescha la temperatura media sin la surfatscha da la Terra per intgins grads. Questas variaziuns vegnan evocadas da differenzas da l’activitad dal sulegl. Ellas tanschan per chaschunar temps da glatsch u far luar grondas surfatschas da glatsch. Sche la repartiziun da la temperatura sa mida sin la Terra, sa spostan er las zonas climaticas. Qua tras sa mida la direcziun dal vent e sut tschertas circumstanzas er la repartiziun da las precipitaziuns.

Glisch
Entaifer noss sistem solar è la Terra in dals otg planets che sa movan enturn il sulegl. Quel furma ina culla da plasma che mesira a la surfatscha ina temperatura da radund 6000 °C. La radiaziun dal sulegl è ina da las cundiziuns da basa per la furmaziun ed il svilup da la vita sin la Terra.

Per las plantas è la glisch dal sulegl – sper l’aua – il pli impurtant factur ecologic, damai che quella furnescha l’energia per la fotosintesa. En ils cloroplasts vegn l’energia da la glisch absorbada dals molecules da clorofil; qua vegn ella duvrada per divider molecules d’aua (fotolisa) e da crear uschia meds da reducziun per la fotosintesa. En in segund pass servan quels a reducir dioxid carbonic a glucosa, or da la quala vegnan tranter auter furmads amets. L’oxigen che vegn liber tar la fotolisa vegn dà giu en l’atmosfera ed ha furmà in factur essenzial per il svilup da la respiraziun tar ils animals.

Il «senn da la glisch», pia la vesida, furma per blers animals il senn il pli impurtant. El serva a l’orientaziun en il spazi, a guidar il ritmus da di e notg, ad enconuscher privels, fastizar preda e communitgar cun auters members da la medema spezia.

Co è sa sviluppada la vita sin la Terra?

La vita sa basa sin l’acid desoxiribonucleid (ADN). Tut las furmas da vita – bacterias, archaeas, bulieus, plantas ed animals – fan diever dal medem code genetic universal e produceschan dals medems elements da basa (quatter differentes nucleotids e radund 20 differentes acides aminas) ils acides nucleids e proteins ch’èn tipics per la vita. Davart l’origin da la vita sin la Terra n’èn anc betg scleridas tut las dumondas. La teoria la pli populara postulescha il svilup d’in metabolismem primitiv sin surfatschas che cuntengnan fier e zulper (sco ch’ellas èn tipicas en zonas da svapuraziuns vulcanicas).

Quest’emprima fasa da l’evoluziun ha gi lieu en l’era geologica d’avant ca. 4,6 fin 3,5 milliardas onns. Da quel temp era l’atmosfera da la Terra probablmain fitg ritga da gas, surtut da dioxid carbonic, idrogen e da monoxid carbonic, entant ch’ils oceans eran segnads da temperaturas autas e cuntengnevan concentraziuns relativamain autas da ions e da metals da transiziun sco fier e nichel.

Relaziuns cumparegliablas datti oz en il conturn da chamins vulcanics che sa furman sin il fund da las mars al cunfin da las plattas tectonicas. Qua sa sviluppan archaeas a basa da l’oxidaziun d’idrogen e da la reducziun da dioxid carbonic a metan. Quest biotop extrem mussa ch’emprimas, simplas furmas da vita pon sa sviluppar independentamain da la glisch dal sulegl; quest’ultima dueva alura furmar la premissa per l’ulteriur svilup da la vita a basa da la fotosintesa.

La flora e la fauna sa preschentan en ina multifariadad sorprendenta.

FOTO: LUISE / PIXELIO

L’activitad vulcanica ha probablmain giugà ina rolla decisiva tar il svilup da las emprimas furmas da vita.

FOTO: MIROSLAW / PIXELIO

La preschentanaziun:
Dossier «Caracteristicas da la vita».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1964
www.chattà.ch

Persunas che tgriran lur confamigliars

Stimar lur lavur – infurmar e coordinar – prender en mira ulteriuras mesiras da sustegn

■ En ina brochura d'infurmaziun ch'è cumparida il 2015 mussa il Departament da giustia, segirezza e sanadad l'impurtanza che las persunas che tgriran lur confamigliars han per ils fatgs da sanadad dal Grischun. Sin fundament dal svilup demografic è in'assistenza adeguata da persunas che basegnan tgira ina gronda sfida per il provediment da la sanadad. I sto vegnir fatg quint ch'il basegn d'assistenza che crescha ad in crescher na po a lunga vista betg pli vegnir garanti en moda suffizienta mo da las persunas spezialisadas. La tgira tras confamigliars daventa perquai adina pli impurtanta.

Las persunas che s'occupan da lur confamigliars han savens sezzas in'activitad da gudogn. Tgiran confamigliars e pratitgar ina professiun il medem mument è ina sfida immensa che po engreviar a lunga vista tant il corp sco er la psica.

La brochura d'infurmaziun appreziescha la prestaziun da las persunas ch'assistan lur confamigliars. Ella infurmescha ultra da quai davart las purschidas per distgargiar las persunas che tgriran lur confamigliars. Plinavant mussa la brochura cun tge mesiras che la Confederaziun ed il Chantun sustegnan las persunas che tgriran lur confamigliars.

Impurtanza da las persunas che tgriran lur confamigliars

La maioritad dals umans pli vegls vulesstar uschè ditg sco pussaivel en l'atgna abitaziun u en l'atgna chasa. La politica da vegliadetgna dal chantun Grischun s'orientescha perquai vi dal princip «ambulant avant staziunar». Sco consequenza dal process da daventar vegl po l'abitar independent però vegnir engrevià uschè ferm tras restricziuns corporalas u spier-talas ch'igl è mo pussaivel da restar en las atgnas quatter paraids, sche las persunas pertutgadas survegnan prestaziuns d'assistenza, almain però in agid tar il tegnairchasa. Stimaziuns partan dal fatg che ca. 60 pertschient da las persunas che basegnan tgira e ch'han passa 65 onns abitan a chasa.

Il giavisch da vegnir tgrirà a chasa n'han però betg mo umans pli vegls. Quai pon er esser persunas ch'han ina malsogna cronica, ma er persunas che pon ir a chasa suenter ina dimora a l'ospital pervi d'ina malsogna u pervi d'in accident, sche l'ambient social permetta quai.

Las persunas che basegnan tgira e che abitan a chasa vegnan assistidas per gronda part da confamigliars en collavuraziun cun la spitex e cun ils medis da chasa. Quest agid dals confamigliars e la tgira professiunala sa cumpletteschan pia.

Confamigliars vegnan tgrirads oravant tut da dunnas

La tgira e l'assistenza da confamigliars è er anc oz oravant tut ina chausa da las dunnas: dus terzs da las persunas che surpiglian questa sfida èn dunnas, in terz umens. Tar las persunas che tgriran lur confamigliars sa tracti quasi exclusivamain da las partenarias e dals partenaris respectivamain da las figlias e dals figls. Tenor il studi «Swiss Age Care» dal 2010 reducescha ina gronda part da las figlias che tgriran l'activitad professiunala. Dus

L'inscunter da las generaziuns a chasa enritgescha giuven e vegl.

FOTO: ERYSIPEL / PIXELIO

terzs han inditgà d'avair reduci lur pensum da lavur, 16 pertschient han schizunt chalà lur activitad professiunala.

Ils fatgs da sanadad dovran persunas che tgriran lur confamigliars

Per motivs evidents na datti nagina statistica da las persunas che tgriran lur confamigliars. Experts fan quint che 170 000 fin 250 000 persunas assistan en Svizra confamigliars en la medema chasada u ordaifer l'atgna chasada. Circa il medem dumber da persunas ch'èn malsaunas u che basegnan tgira pon pia restar a chasa en Svizra, perquai che lur confamigliars surpiglian l'assistenza.

Per il chantun Grischun cun sia part da 2,4 pertschient vi da la populaziun svizra po vegnir fatg quint proporziunalmain cun circa 4000 fin 6000 persunas che vivan en la medema chasada ensemen cun ina persuna che basegna tgira u che surpiglian incumbensas da tgira per persunas parentas en autras chasadas. Pervi dal quozient da vegliadetgna ch'è en il Grischun pli aut che la media svizra dastgass il dumber efectiv sa chattar almain en la part sura dal dumber stimà. En vista als circa 2420 letgs che vegnan purschids en las chasas da persunas attempadas e da tgira dal Grischun sa mussa la grond'impurtanza dals confamigliars per ademplir l'assistenza da persunas ch'èn malsaunas u che basegnan tgira.

Tenor las indicaziuns da l'associaziun svizra d'Alzheimer vivan 3 da 5 persunas dementas a chasa e vegnan tgriradas da confamigliars. Ils confamigliars han pia ina rolla centrala en l'assistenza da persunas dementas. Quella rolla vegn a daven-tar anc pli impurtanta en vista a l'inve-teraziun da la populaziun.

Las persunas che tgriran lur confamigliars èn persunas da referiment impurtantas

La cooperaziun da confamigliars vegn per regla beneventada da las persunas

ch'èn malsaunas u che basegnan tgira. Ord vista da las persunas ch'èn malsau-nas u che basegnan tgira ha questa coope-raziun differents avantatgs che duain vegnir enumerads qua en furma da cha-vazzins:

La persuna ch'assista è adina la medema ed è enconuscenta; il confamigliar enconuscha la situaziun da tgira indi-viduala; il mintgadi usità po vegnir man-teni; nagina dependenza da terzas per-sunas externas; vias da decisiun curtas; per regla po la persuna ch'è malsau-na u che basegna tgira cundecider dapli che tar persunas externas; l'autonomia resta mantegnida; en spezial è la sfera intima garantida.

Las persunas che tgriran lur confamigliars dovran ina distgargia

Tenor in studi da la Federaziun svizra da spitex investeschan persunas ch'assistan lur confamigliars en media 60 uras per emna per la tgira da lur partenaria u da lur partenari. Figlias e figls impundan tenor quest studi en media 26 uras per emna per la tgira da lur mamma u da lur bab. L'assistenza da confamigliars è evi-dentamain ina sfida che na po per regla betg vegnir prestada durant ina perioda pli lunga senza effects per l'atgna sana-dad.

Questa sfida è anc pli gronda, sche las persunas che tgriran lur confamigliars pratitgeschan er anc ina professiun. La tgira da confamigliars è ina chargia, tant per il corp sco er per la psica. Savens n'èn las persunas ch'assistan lur confamigliars betg en cas da prender in congedi, per-quai ch'i manca ina substituziun per el-las. Mo ina pitschna minoritad po s'or-ganisar senza problems en l'agen circul da persunas enconuscentas.

Dumandadas èn purschidas da dis-tgargia flexiblas ed individualas per las persunas che tgriran lur confamigliars, uschia per exempel che l'assistenza da di u da notg dals confamigliars tgrirads vegn surpigliada per in tschert temp e ch'igl è pussaivel per las persunas ch'assistan lur confamigliars da far vacanzas cun organi-sar letgs da vacanzas per ils confamigliars tgrirads.

Las persunas che tgriran lur confamigliars dovran chapientscha e bainvulientscha dals patrums

La cumpatibilitad da la professiun e da la famiglia giauda ozendi l'acceptanza da la

politica e da l'economia, entant ch'i ston – per render cumpatibla la professiun cun l'assistenza da confamigliars – vegnir fixadas en lungas proceduras convegnas individualas che dependan da la bainvu-lientscha dal patrùn. Qua datti basegn d'agir per la politica e per l'economia. Ils patrums èn dumandads da sviluppar mo-dels per render cumpatibla la professiun cun la tgira ed assistenza da confami-gliars.

Plan d'acziun dal Cussegl federal

Il rapport dal Cussegl federal «Sustegn per persunas ch'assistan e tgriran lur con-famigliars» cuntegna in'analisa da la si-tuaziun sin plaun naziunal e mussa il ba-segn d'agir per la Svizra. L'analisa da la situaziun mussa cleramain che l'assis-tenza gratuita da commembers da la fa-miglia malsau-nas u dependents da tgira tras confamigliars è d'impurtanza per l'avegnir dal sistem da sanadad svizzer. Sa basond sin il basegn d'agir ch'è vegni constatà cuntegna il rapport in plan d'acziun che prevesa las suandantas me-siras:

Metter a disposiziun infurmaziuns generalas; metter a disposiziun infur-maziuns praticas; sensibilisar las inter-presas; meglierar las basas da datas; en-grondir las enconuschientschas che sa basan sin la savida; sviluppar standards da qualitat per l'assistenza a chasa sco er per purschidas da distgargia; examinar pussaivladads finanzialas per purschidas da distgargia che chaschunan gronds custs; examinar ina meglieraziun da la segirezza giuridica en cas d'absenzas curtas da la piazza da lavur; examinar l'extensiun da las bunificaziuns da tgira da l'AVS; relaschar ina basa legala per in congedi d'assistenza – cun u senza ch'il salari vegnia pajà vinavant – u pussai-kladads da sustegn alternativs per ab-senzas pli lungas che vegnan chaschuna-das da la tgira; examinar pussaivladads per garantir la protecziun cunter la des-ditga durant in tal congedi.

Mesiras dal chantun Grischun

Il chantun Grischun ha premdi las suan-dantas mesiras per sustegnair e distgar-giar las persunas che tgriran lur confami-gliars:

Autorisaziun dals servetschs da la spitex per engaschar persunas che tgriran lur confamigliars; concessiun d'ina

incarica da prestaziun a la Crusch co-tschna dal Grischun per manar in post d'infurmaziun e da cussegliaziun per persunas che tgriran lur confamigliars; concessiun d'ina incarica da prestaziun a la secziun grischuna da l'associaziun svizra d'Alzheimer per sustegnair per-sunas dementas ed ils confamigliars che las tgriran; concessiun d'ina incarica da prestaziun a l'uniun «palliative gr» per sustegnair las persunas ch'assistan con-famigliars en situaziuns da tgira pallia-tiva; installaziun dal portal d'infurma-ziun «Mussavia per la vegliadetgna Gri-schun»; instituziunalisaziun dal Forum grischun per dumondas da la veglia-detgna; structuradas dal di en chasas da persunas attempadas e da tgira; institu-zionalisar scuntradas periodicas cun il cussegl grischun da las persunas attem-padas. Plinavant vegn examinada la pussaivladad da stgaffir impuls per metter a disposiziun letgs da vacanza en las chasas da persunas attempadas e da tgira.

Remartgas finalas

Persunas che basegnan tgira ed assisten-za pon restar a chasa e pon vegnir tgrira-das da lur confamigliars mo, sch'il prove-diment medical ambulant ed il provedi-ment tras ils servetschs da la spitex èn ga-rantids al lieu.

Garantir che tut las regions dal Gri-schun hajan in provediment da basa tant concernent la medischina sco er concer-nent la tgira è ina da las finamiras princi-palas ch'il Departament da giustia, segi-rezza e sanadad ha fixà per il model direc-tiv concernent il provediment da la sana-dad en il chantun Grischun. Senza ch'in provediment da basa medical e da tgira

Persunas che tgriran lur confamigliars en il Grischun

Departament für Aetto, Schetelch und Goooschett
Departament da giustia, segirezza e sanadad
Departament di gietto, segirezza e sanadad

Cuverta da la brochura.

saja avant maun al lieu n'esi betg pussai-vel che persunas malsaunas u persunas che basegnan assistenza possian vegnir tgriradas a chasa da lur confamigliars.

Sch'il provediment da basa medical e da tgira manca al lieu fiss la consequenza finalmain quella ch'il potenzial da las persunas che s'occupan da lur confami-gliars na stess betg pli a disposiziun, e quai avess da sia vart consequenzas gra-vantas per il provediment da tgira e d'as-sistenza da la populaziun dal Grischun. Perquai ston las stentas esser quellas da rinforzar – ultra dal sustegn da las per-sunas che tgriran lur confamigliars – er las structuradas decentralas dal provediment da la sanadad dal Chantun.

La preschentaziun:

Departament da giustia, segirezza e sanadad. Persunas che tgriran lur con-famigliars en il Grischun. Cuira 2015.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=3645
www.chatta.ch

Valur da las prestaziuns da las persunas che tgriran lur confamigliars			
	Abitant(a)s 2013	Valur tenor l'uffizi federal da statistica	Valur tenor BASS
CH	8 139 600	2414 milliuns francs	3,5 milliardas francs
GR	195 000	58 milliuns francs	85 milliuns francs

La valer da l'assistenza dals confamigliars variescha tut tenor il studi, ma è en mintga cas considerabla.

Expressiunissem da las muntognas

Ernst Ludwig Kirchner e ses temp a Tavau

■ L'artist tudestg Ernst Ludwig Kirchner (1880–1938) vala sco in dals expo-nents principals da l'expressiunissem. Ils onns avant l'Emprima Guerra mundiala ha el vivì en l'ambient urban da Dresden, Minca e Berlin. Suentar la guerra è el i a star a Tavau, nua ch'el ha passentà bundant 20 onns (fin sia mort l'onn 1938). Qua ha el sa laschè inspirar fermamain da l'ambient rural e dal mund muntagnard. L'operar da Kirchner en il Grischun è documentà a moda cumples-siva en il Museum Kirchner a Tavau sco er en il Museum d'art a Cuira.

Staziuns biograficas

Ernst Ludwig Kirchner è naschì ils 6 da matg 1880 ad Aschaffenburg (Baviera). Suentar l'abitur a Chemnitz, nua che ses bab aveva ina professura a la scola tecnica, ha el studegià architectura a Dresden. Suentar in curt segiurn a Minca è el puspè returnà a Dresden ed ha fundà là, ensem cun in pèr amis, la gruppa d'artists «Brücke».

Il 1911 è Kirchner i a star a Berlin. Pervi d'in collaps fisic e psichic sco schuldà durant l'Emprima Guerra mundiala ha el passentà bler temp en sanatoris. Il 1918 sa domiciliescha Kirchner a Tavau. Ses emprim dachasa è stà la Stafelalp, ina chamona senza aua currenta u auter confort. Dal 1918 fin il 1923 ha el abità en la chasa «In den Lärchen» a Tavau Frauenkirch e dapi il 1932 en la chasa sin il «Wildboden» a l'entrada da la Val Sertig.

Il 1937 è vegnidas confiscadas en museums tudestgs 639 da sias ovras ch'èn vegnidas consideradas sco art degenerà. Kirchner ha fatg suicidi suenter ina fasa da grevas depressiuns en consequenza dal svilup spiertal e politic en Germania.

Entant che las picturas da Kirchner dal temp a Berlin èn dominadas da la citad gronda cun scenas da las vias, da las fullas e da la hectica citadina, entra a partir dals onns 1920 la cuntrada muntagnarda svizra cun ses abitants en il center da sia creaziun. La monumentalitad dal mund muntagnard accentuescha el cun ina coluraziun spiritualmain perceptibla e cun duvrar surfatschas pli grondas.

Kirchner sco impurtant representant da l'expressiunissem

Ils artists da l'expressiunissem refusan las convenziuns academicas e stiman la pictura al liber sco er la transformaziun directa d'experientschas fargas cun la glisch, cun colurs e cun sentiments. Sentiments subjectivs, penellada individuala, paucas colurs e furmas èn elements per exprimer emeziuns. Acts en la natira ed en il moviment liber èn motivs ch'expriman las experientschas internas cun il mund. In impuls impurtant han els chatà en la confruntaziun cun l'art dals pievels primitivs.

Ils emprims onns a Tavau ha Ernst Ludwig Kirchner manà in dialog intensiv artistic ed uman cun artists pli giuven. Ultra dal Tudestg Philipp Bauknecht e da l'Ollandais Jan Wiegiers, ils quals èn vegnids en il Grischun sco Kirchner per motivs da sanadad, eran

«Wildboden, Bergwald» (1927/28).

quai ils commembers fundatur da la gruppa d'artists da Basilea «Rot-Blau» Hermann Scherer, Albert Müller e Paul Camenisch. Els èn stads a Tavau per in temp pli lung, suenter ch'els han scurtrà il zercladur 1923 l'art da Kirchner en la Chasa d'art a Basilea.

En la gronda part dals cas è sa svilup-pà in dialog artistic intensiv che n'è betg stà fritgaivel mo per ils artists pli giuven, mabain er per Kirchner sez. Uschia ha Kirchner per exempel introduci l'onn 1924 il sculptur Scherrer er en la pictura; da l'autra vart è Kirchner vegnì animà da Scherrer da sa deditgar puspè pli savens a la sculptura. Els artists giuven da lur vart n'èn er mai sa cuntentads cun imitar il stil da Kirchner, mabain han realisà ils emprims da l'art da lur mentur en moda tutttavia individuala.

Collavuraziun artistica a Tavau

I suondan las biografias d'intgins amis, artists e collavuratur(a)s da Kirchner durant ses temp a Tavau (tenor il «Lexicon Istoric Retic»).

Paul Camenisch

* 7 da november 1893 a Turitg, † 13 da december 1970 a Basilea, refurmà, da Purtagn, Flearda e Basilea. Figl da Johannes e da Maria Elisabeth nata Bischoff. ∞ 1933 Martha nata Hoerler. Studi d'architectura a la Scuola politecnica federala Turitg 1912–16. Manader da construcziun en Germania 1916–19. Collavuratur en differents biros d'architectura a Basilea 1919–23. Dimora sin il Monte Verità 1922–23. Confundatur da las associaziuns d'artists «Rot-Blau I»

(1924/25), «Rot-Blau II» (1928) e «Gruppe 33» (1933). Il 1926 è el sa rendì tar Ernst Ludwig Kirchner a Tavau. Iniziativa e finanziaziun privata han pussibilità da construir l'onn 1989 in museum per ses ritg relasch artistic. L'ovra da Kirchner n'ha dentant betg influenzà la concepziun dal museum; ils locals d'exposiziun na duevan ni imitar ni inscenar l'artist. Els duevan furmar il fund neutral per ses maletgs e sias plasticas.

Lise Gujer

* 6 da december 1893 a Turitg, † 13 da mars 1967 a Sertig, refurmada, da Turitg. Figlia da Rudolf, commerziant da pels e fols, commember dal Cussegl grond e cusseglier municipal da Turitg, e dad Elise nata Müller. Nubila. Domiciliada a Clavadel dapi il 1915. Emprimas lavurs da taissar a partir dal 1922. Tras l'intermediaziun da Jakob ed Elsa Bosshart è Gujer entrada en contact cun Ernst Ludwig ed Erna Kirchner, contacts ch'han influenzà si'entira vita. Igl èn suandadas emprimas emprovas da realisar tessarias tenor skizzas da Kirchner, utilisond glin per la chadaina e launa da colur per la trama. A partir da ca. 1924 lavurs pli grondas ch'han era plaschi a Kirchner. Acquist da la Chasa Gruoba en la Val Sertig (1940) ch'ella ha decorà cun maletgs ed equipà cun mobiglias da Kirchner. Il 1951 ha Gujer puspè cumenzà a taissar, s'inspirond ussa per sias creaziuns, ultra dals dissegns originals da Kirchner, d'aquarels, maletgs e plimatschs; ella ha era realisà reelavuraziuns da las emprimas lavurs en divers exemplars. Il Museum Kirchner a Tavau ha organisà il 1999 ina gronda retrospectiva da si'ovra.

Andreas Walser

* 13 d'avrigl 1908 a Cuira, † 19 da mars 1930 a Paris, refurmà, da Sievgia e Cuira (dapi il 1915). Figl da Peter, plevon e decan, e dad Elsbeth Agatha nata Gerber, da Curvalda. Nubil. Gimnasi a Cuira, matura 1928. Activ gia da giuven en il champ da l'art, ha Walser visità durant ses temp da scola Augusto Giacometti ed

Ernst Ludwig Kirchner ch'han promovì el. A partir dal 1928 ha Walser lavurà en in agen atelier a Paris ed ha emprindì d'enconuscher Pablo Picasso e Jean Cocteau. Il 1929 ha Maurice Tabard introduci el en la tecnica da la fotografia. Walser è stà fitg productiv sco pictur e litterat. Gallarists e collezionaders èn s'interessads en la medema maniera per si'ovra d'art liada al cubissem sintetic. L'artist, mort cun mo 22 onns, è crudà l'emprim en emblidanza, fin che las emprimas retrospectivas a Cuira, Wintertur e Paris (Centre Culturel Suisse) èn vegnidas deditgadas ad el enturn la mesadad dals onns 1990. En il film documentar «Die Nacht ist heller als der Tag» dal 2007 ha Heinz Bülder raquintà la vita da Walser.

Museum Kirchner a Tavau

Sco gia menziunà ha Kirchner vivì da l'onn 1918 fin sia mort l'onn 1938 a Tavau. Iniziativa e finanziaziun privata han pussibilità da construir l'onn 1989 in museum per ses ritg relasch artistic. L'ovra da Kirchner n'ha dentant betg influenzà la concepziun dal museum; ils locals d'exposiziun na duevan ni imitar ni inscenar l'artist. Els duevan furmar il fund neutral per ses maletgs e sias plasticas.

L'edifizi dal museum dals architects Annette Gigon e Mike Guyer è vegnì avert il 1992 ed ha – grazia a si'architectura – in renum internaziunal. Il museum stat sin ina stretga terrassa a la promenada e via principala da Tavau. La bassa zona d'avertura collija quatter cubus tuttina auts e da differenta grondezza ad ina sculptura cristallina. La prescripziun da tetg plat e la naiv han determinà la furma exteriura. Tras las autas construcziuns suren penetrescha la glisch era d'enviern da la vart en l'edifizi. Ina pel verda da vaider surtira il bajetg da betun ed empè da gera cuvran scalgias da vaider il tetg plat.

En l'intern interpreteschan las salas ruassaivlas cun glisch da surengiu da nov la sala d'exposiziun dal 19avel tschientaner. Glisch senza sumbrivas, che na tschorva betg, sclerescha ils locals picturads en alv. Dador renviescha il bajetg a ses conturn. Il vaider regorda a naiv che sbrinzla fraid sin blocs grippus.

Cun sia collezziun d'ovras dad Ernst Ludwig Kirchner ch'è unica sin il mund, cun ses archiv da documents cumplessiv davart la vita e davart l'ovra da l'artist sco era cun sia biblioteca da l'expressiunissem tutga il Museum da Kirchner oz tar ils lieus d'exposiziun e da perscrutaziun ils pli impurtants da la moderna classica.

La collezziun cumpiglia var 50 maletgs, set sculpturas, 700 dissegns ed aquarels sco era passa 300 entagls en lain, gravuras e litografias, 160 carnets da skizzas cun passa 9000 skizzas, 900 fotografias e 20 ovras textilas ch'èn vegnidas regamadas u tessidas tenor sbozs da Kirchner. Il Museum da Kirchner porscha era gitas als divers lieus d'abitar e da lavurar da Kirchner en la regiun da Tavau. En exposiziuns spezialas vegnan ultra da quai preschentadas autras artistas ed auters artists da la moderna classica e da l'art contemporan.

Kirchner en il Museum d'art dal Grischun

L'expressiunissem dat er en il Museum d'art dal Grischun in accent extraordinari a la collezziun. Sper auters represchentants stat qua medemamain l'ovra da Kirchner en il center. I suonda la descripziun d'intginas da sias ovras ch'ins po contemplar a Cuira.

Reiter (Tischfuss), 1923–1924

A Tavau Frauenkirch ha Kirchner puspè reprenì sia lavur sculpturala anteriura. Or dal lom lain da schember ha el entaglià las mobiglias da ses locals da lavur e d'abitar. Naschidas èn sculpturas, reliefs, sutgas, ina bognera ed ina letgera. Or dal lom bist cilindric d'in schember ha el entaglià in chavaltgader da tempra afri-

cana cun in corp cumpact. L'impuls han dà visitas anteriuras dal museum etnologic da Dresden, nua ch'el ha emprindì d'enconuscher art d'ordaifer l'Europa. Las figuras dal chavaltgader e dal chaval che n'occupan betg bler spazi, sa movan entaifer ina furma cilindrica.

Berge und Häuser im Schnee, enturn 1924

Suentar che Kirchner aveva gi in collaps fisic e psichic durant il servetsch militar en l'Emprima Guerra mundiala, è el stà en plirs sanatoris per sa revegnir. L'onn 1917 è el arrivà per l'emprima giada a Tavau ed ha lavurà cun gronda voluntad malgrà ses exauriment. Il 1918 è el sa decidì da restar definitivamain a Tavau. L'onn 1923 ha el midà chasa sin il Wildboden al cumenzament da la Val Sertig, nua ch'el ha vivì e lavurà fin a ses suicidi l'onn 1938. Il 1924 ha el picturà d'avent dal Wildboden il vitg da Frauenkirch cun l'hotel Posta e cun la pitschna chaplutta sin il mut sur il vitg. Frauenkirch è situà da l'autra vart da la Landwasser e da la via da Tavau a Casti. Sur il cunfin dal guaud vesan ins las pitschnas chamonas da la Stafelalp.

Figuren, Liegende unten rechts, Paare und Katze (Entwurf für Bildteppich), 1925–1926

Ils onns 1921–1922 cumenza l'artist la collavuraziun da plirs onns cun Lise Gujer che viva – suenter che Kirchner ha midà chasa sin il Wildboden sut Clavadel l'onn 1923 – en proxima vischinanza e che fa da qua d'avent tapisseries dals sbozs da Kirchner. I sa tracta da la tecnica da

Ernst Ludwig Kirchner (1880–1938).

taisser, nua ch'in tessi vegn fatg cun anzas entretschadas. En questa tecnica veseva Kirchner «ina nova moda da picturar». Ils fils da launa surcusids servivan a Gujer sco schema per la colur.

Selbstbildnis, 1934–37

Sin quest autopurtret commovent, che Kirchner ha terminà in onn avant sia mort, ha el picturà suren la mesadad da sia fatscha, l'ha per uschè dir eliminà. El sa preschenta en il contact visual direct, sco mesa figura damanaivel dal rom davant dal maletg, satigl e vulnerabel en l'axa d'amez dal maletg. Er per il rest è il maletg dividi in duas parts: a sanestra sesa in giat davant in funs blau e davant la tapeta cun musters, davant el è pusada ina figurina che stenda si ils bratschs. Strivlas melnas misteriusas impedeschan ses bratschs da far il moviment. L'onn 1936 eran vegnidas allontanadas las ovras da Kirchner or dals museums en Germania. Per part èn ellas vegnidas preschentadas en l'exposiziun da propaganda «Entartete Kunst» a Minca. Il zercladur 1938 ha Kirchner fatg suicidi.

La preschentaaziun:
Dossier «Ernst Ludwig Kirchner».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=249
www.chatta.ch

Sguard en la collezziun dal Museum Kirchner a Tavau.

FOTO: PD

Il Corp svizzer da guardias da cunfin en il temp da la globalisaziun

■ Il Corp da guardias da cunfin è la part uniformada ed armada da l'Amministrazione federala da duana ed appartegna uschia al Departament federal da finanzas. El è activ en ils secturs da la duana, da la polizia da segirezza e da la migraziun. Sin quest mund na pari da dar nagins cunfins pli. Ils umans e la rauba d'aventan pli e pli mobils e colliads in cun l'auter. La distanza n'è oz nagin impediment pli. Quai ch'è agreabel per ils viagiaturs, è dentant era collià cun ristgas. Era la criminalitad transcunfinala è numnadamain d'aventada pli flexibla e mobila. Drogas, armas, la lavada da danners suspectus, il commerzi cun umans e falsificaziuns da documents – quai è mo in pitschen extract dal repertori d'aspects negativs da quest mund senza cunfins.

Il Corp da guardias da cunfin, sco pli grond organ da segirezza naziunal civil, è l'emprim filter da segirezza da la Svizra e contribuescha uschia a la protecziun interna dal pajais. Dapi sia creaziun avant passa tschient onns è il Corp stà sutpost a midadas rasantas. La structura ed ils meds d'intervenziun moderns satisfan a las pretensiuns dad oz cun al render pli flexibel e mobil.

L'organisaziun

Il commando dal Corp da guardias da cunfin, cun sedia a Berna, è responsabel per il nivel strategic e fixescha las prioritads. Ad el èn sutmess principalmain ils secturs da la doctrina, da l'intervenziun, da la furmaziun sco era da la tecnica e logistica. Il nivel operativ sa constituescha da las otg regiuns da guardias da cunfin (I–VIII), definidas tenor criteris geotactics. Mintgina da questas regiuns vegn manada d'in cumandant, è structurada a moda omogena, ma resguarda las particularitads ed ils basegns regiunals ed è perquai different gronda. Sin il nivel tactic è la direcziun affidada als schefs dals posts. A mintga cumandant èn sutmess plirs posts. Ils differents posts da guardias da cunfin èn mintgamai sutdividids en teams da var diesch persunas.

In element impurtant da l'agid al commando sin plaun svizzer èn las quatter centralas d'acziun modernas che coordineschan las accziuns. In center d'analisi e d'informaziun intern, era domicilià a Berna, d'era permanentamain in'analisi actualisada da la situaziun en Svizra, era per autoritads partenarias externas. L'associaziun da furmaziun dal Corp da guardias da cunfin procura ultra da quai per la scolaziun ed il perfeziunament professiunal da tut ils commembers dal Corp da guardias da cunfin en il center da scolaziun e da cumpetenza a Liestal.

Las incumbensas

Il Corp da guardias da cunfin ha traits champs d'incumbensas strategics.

Incumbensas da la duana: En quest sector han las guardias da cunfin tranter auter d'incassar la taglia sin la plivalur ed il dazi, da cumbatter la contrabanda ed il commerzi cun meds narcotics, cun armas, material da guerra, spezia d'animals protegidas, bains culturals e cun artitgels da marca falsifitgads sco era d'ademplier incumbensas en ils champs da l'economia, dal commerzi e da la polizia sanitaria.

Incumbensas da la polizia da segirezza: Quest champ cumpiglia surtut l'investigaziun da persunas, d'objects e da vehichels e la scurvada da falsificaziuns da documents per impedir tranter auter la criminalitad transcunfinala.

Incumbensas da la polizia d'esters: En quest sector han las guardias da cunfin da cumbatter las entradas e sortidas illegalas sco era la dimora illegala, la lavur

Corp da guardias da cunfin | zercladur 2009 | www.gsk.ch
Informaziun dal Cgcf

Il Corp da guardias da cunfin – amez la vita

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Departament federal da finanzas DFF
Administraziun federala duana AFD
Corp da guardias da cunfin Cgcf

L'Administraziun federala da duana infurmescha davart l'organisaziun e las incumbensas dal Corps da guardias da cunfin.

clandestina, l'activitad da contrabandists ed il commerzi cun umans.

A nivel regional

La Guardia da cunfin è enragischada fermamain en las differentas regiuns da la Svizra. Tras la lavur quotidiana sin ils posts da cunfin dal pajais è il Corp da guardias da cunfin vegn percepi durant blers onns surtut sco organisaziun statica. Per motivs tactics, per nizzegiar las sinergias e resursas sco era sin fundament da l'adesiun da la Svizra a Schengen èn ils collavuratsur gia pli ditg era preschents en il sector da cunfin schlargià. Las controllas en ils trens e las patruglias mobilas en las regiuns da cunfin pli vastas fan part da questa midada vesavla da la doctrina d'acziun dal Corp da guardias da cunfin.

Per garantir la segirezza en il rom dal mandat e per pudair reagir a moda adequata en mintga situaziun, èsi necessari d'avair ina structura d'intervenziun flexibla. Perquai è il Corp da guardias da cunfin 24 uras al di preschent bunamain da-

pertut cun las patruglias mobilas: als posts da cunfin, sin la champagna, en ils trens, sin las piazzas aviaticas, sin l'aua u en las regiuns da cunfin da la Svizra.

A nivel naziunal

Sco organ da segirezza naziunal da la Svizra collavura il Corp da guardias da cunfin stretgamain cun ses partenaris. Sin plaun naziunal èn quai surtut las autoritads federalas sco l'Uffizi federal da polizia u l'Uffizi federal da migraziun, e sin nivel operaziun il partenaris chantunals, en emprima lingia ils corps da polizia. En il rom da sia lavur sa basa il Corp da guardias da cunfin sin ils contracts cun ils differents chantuns. Quests contracts reglan la delegaziun da las cumpetenzas al Corp da guardias da cunfin sco era la repartiziun da las incumbensas tranter ils partenaris. Questa cooperaziun permetta da nizzegiar meglier las sinergias e d'augmentar la segirezza da la Svizra.

Cun l'adesiun a Schengen ha la Svizra ditg «gea» ad in'Europa segira. L'idea

fundamentala è da facilitar la circulaziun da las persunas en il spazi da Schengen, senza che quai giaja però a quint da la segirezza. Per quest intent èn vegnidas abolidas las controllas da persunas sistematicas tranter ils stadis da Schengen. Cunquai che la Svizra n'è dentant betg commembra da l'Uniu europeica ed era betg commembra da l'Uniu europeica da duana, fa il Corp da guardias da cunfin vinavant controllas da duana.

En il rom da Schengen è la segirezza ultra da quai vegnida rinforzada cun ina retscha da differentas mesiras: la collavuraziun transcunfinala da la polizia e giusta è vegnida intensivada. La Svizra ha access a bancas da datas d'investigaziun internaziunalas (Sistem d'informaziun da Schengen) ed ella profitescha da la protecziun dals cunfins externs da Schengen.

L'administraziun da duana integrata

Tras la Cunvegna da Schengen hai duvrà novas mesiras ch'èn coordinadas en l'entir territori e ch'han l'intent da cumbatter cunter la migraziun illegala e cunter la criminalitad transcunfinala. L'«Administraziun da duana integrata», ch'il Cussegl federal ha deliberà l'onn 2012, sa basa sin l'«Integrated Border Management» (IBM) da l'Uniu europeica ed ha quatter «filters»: mesiras en terz stadis, mesiras e cooperaziun en il territori da Schengen, mesiras tar la controlla da cunfin als cunfins externs da Schengen, mesiras en il territori intern.

Il Corp da guardias da cunfin svizzer en accziuns internaziunalas

En il rom da las mesiras en terz stadis (1. filter da l'IBM) trametta il Corp da guardias da cunfin dapi l'onn 2012 uschenumnads «airline liaison officers». Quels vegnan engaschads sin eroports internaziunals ordaifer il territori da Schengen e cusseglian e sustegnan las interpresas d'aviatica en il rom da las controllas dals documents. Las incumbensas cumpiglian er la revelaziun da falsificaziuns da documents, scleriments d'identificaziun per sezziuns da visums u per stadis da Schengen sco er l'elavuraziun da profilis da ristga.

Dapi l'onn 2011 sa participescha il Corp da guardias da cunfin plinavant ad operaziuns da l'Agentura europeica per la protecziun dals cunfins Frontex (2. filter da l'IBM). L'agentura cun sedia a Varschau coordinescha tranter auter las autoritads da cunfin naziunals per sustegnair e per rinforzar naziuns pertutgadas fermamain. Ella sustegna er ils stadis commembers tar la scolaziun e tar l'equipament e fa analisis da las ristgas e dals privels. Il Corp da guardias da cunfin ha in pool da circa 40 specialists. Questas persunas vegnan engaschadas en ils secturs controlla da vehichels e da documents, surveglianza dal terren, discussiuns posteriuras da la situaziun (debriefing) ed er sco manaders da chauns.

L'onn 2014 è il Corp da guardias da cunfin sa participà a 47 operaziuns ed ha prestà circa 1397 dis da servetsch. Las accziuns han gi lieu principalmain en ils suandants pajais: Italia, Grezia, Bulgaria, Slovenia, Croazia, Spagna, Portugal, Ungaria e Germania.

Intervenziuns a l'exteriur per la pasch e la segirezza

Intervenziuns a l'exteriur han ina tradiziun da passa 20 onns tar la duana svizra. Ellas han lieu en il rom da la politica svizra da l'exteriur, da pasch, da segirezza e da commerzi. En total èn vegnids tramess l'onn 2014 – ultra da las operaziuns en il rom da Frontex – var 40 collavuratsur da la duana svizra sin missiuns internaziunalas dals suandants secturs:

Promozion da la pasch a favur d'organisaziuns multilaterals sco l'ONU e l'Uniu europeica. L'incumbensa è quella da sustegnair las autoritads da duana

localas en pajais dal Balcan e da l'Africa tar la constituziun da structuras dal stadi da dretg e da scolar il persunal.

Collavuraziun tecnica tras projects d'assistenza sco instrument che promova il commerzi en pajais da svilup. Tras quests projects duai vegnir meglierada l'effizienz da las autoritads da duana per pudair facilitar il barat da rauba en il commerzi globalisà. Las capacitads vegnan stabilidas en collavuraziun cun il Secretariat da stadi per l'economia e cun il Secretariat da stadi per dumondas finanzialas internaziunalas.

Cooperaziun da transiziun cun ils stadis da l'Europa da l'Ost en il rom da programs da cooperaziun.

Trametter persunas spezialisadas per organisaziuns internaziunalas sco l'Uniu europeica, l'Organisaziun mundiala da duana, l'Organisaziun mundiala da commerzi, l'Organisaziun per la segirezza e la collavuraziun en l'Europa e l'Associaziun europeica da commerzi liber.

Lavurar tar il Corp da guardias

Al post da cunfin, cun in team en il tren, sin patruglia en l'auto da servetsch ubain a la piazza aviatica – il mintgadi da las guardias da cunfin è multifar. La vita professiunala quotidiana ed ils contacts cun las pli differentas persunas pretendan dals collavuratsur di per di in'auto abilitad da s'adattar. Controllar ina persuna en viadi vul dir evaluar, reagir e decider a moda correspundenta, senza dentant embldar l'incumbensa da basa. Quai pretenda ina buna conscienza da sasez ed autas cumpetenzas interumanas.

La scolaziun da basa tracta tranter au-

Broschura «Guardia da cunfin – ina professiun cun avegnir».

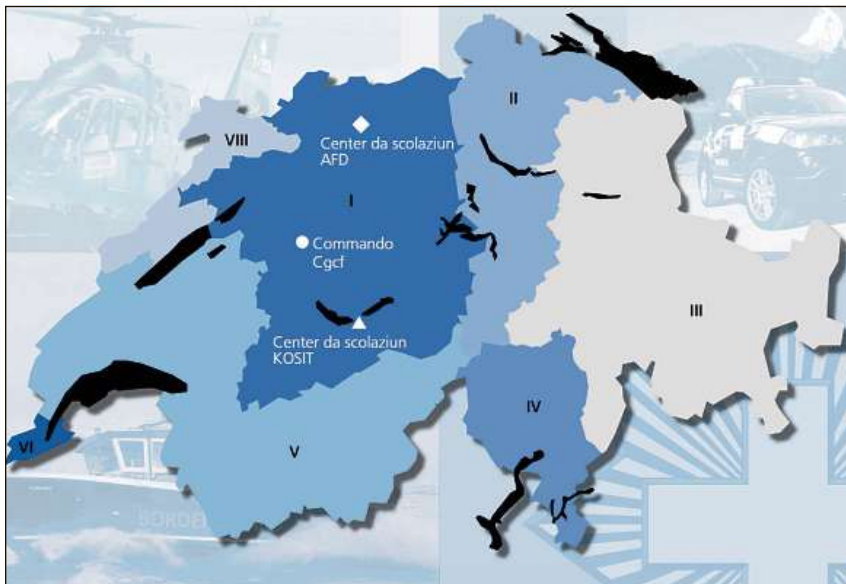
ter las prescripziuns d'entrada ed il servetsch da duana, la surveglianza dals cunfins, il tir e la psicologia da lavur. Ozendi pretenda il cumbat cunter la criminalitad però er enconuschiensas spezialisadas. Perquai collavuran ils pli differents specialists en il Corp da guardias da cunfin. Ils manaders da chauns per exempel furman, ensemen cun lur chauns spezialisads sin meds narcotics e materials explosivs, in element impurtant da la controlla quotidiana. Ultra da quai èn ils suandants secturs spezialisads, occupads da guardias da cunfin cun in'instrucziun specifica, in sustegn indispensabel en la lavur da mintgadi: falsificaziun da documents, meds narcotics, revisiun da vehichels e procuraziun d'informaziuns.

La preschentaaziun:

Dossier «Corp da guardias da cunfin».

Dapli informaziuns:

chatta.ch/?hiid=3353
www.chatta.ch

Il Grischun e l'ulteriura Svizra Orientala fin al Lai da Constanza furman ina da las otg regiuns da guardias da cunfin.

La liongia – in'istorgia cun dus pizs

■ La talgia da liongia regalada dal mazler cur ch'ins era uffant, la liongia da brassar sin il chartunet a la festa communal u la servela vi dal bastun sur il fieu – la liongia è mintgadi e luxus a medem temp, ella è memoria, individualitad ed experientscha collectiva. A quest bain cultural culinari ha il Museum retic deditgà il 2012/2013 in'expoziziun speziala. Tranter auter èn las visitadras ed ils visitaders vegnids envidads da far in viadi d'exploraziun tras il mund da las spezialitads da liongias grischunas e svizras.

Tenor ina dumbraziun uffiziala existan var 400 differentas sorts da liongias en Svizra. En realitad datti dentant pli probabel bier dapli, damai che mintga mazler ha ses agens recepts. La varietad vegn apprezzada dal consuments, sco che mussan las cifras da vendita che s'augmentan cuntinuadamain. E la liongia, arcaica ed autentica, è er in trend tar las cuschinunzas ed ils cuschinunzs d'emprima classa.

Ina chaussa eccellente dal Grischun – il salsiz

Gia pli baud a chaschun da las batgarias da chasa era il salsiz la «buna liongia». Fin al di dad oz produceschan ins il salsiz cun charn musculara senza cordas ch'ins masha da a maun cun panzetta. La pasta da liongias vegn cundida e – fitg impurtant – aromatisada cun vin. Emplenida en beglia da portg vegn la liongia alura fimentada a

fraid u er mo setgentada a l'aria – ina procedura che po vegnir appligada tradiziunalmain mo sur 1200 meters sur mar. Las liongias finidas vegnan splattadas en lur furma caratteristica ed alura setgentadas fin ch'ellas vegnan surtratgas levamain da la miffa alva.

Tgi che vul vesair, co ch'ins produciva pli baud il salsiz, a quella u quel vegni recumandà da far ina visita al mazler Renato Giovanoli a Pila. Dapi 60 onns fa el ses salsizs renumads cun charn biologica tenor il recept vegl da famiglia sin il pass dal Malögia. Grazia a sias liongias è el daventà enconuscent. «Buna charn dat bunas liongias», respunda il maister da salsizs sin la dumonda suenter ses recept secret.

Andutgel, ti liongia!

Dastga el atgnamain vegnir designà sco atgna sort da liongia u è el simplamain la varianta sursilvana dal salsiz? Il salsiz è daventà enconuscent en tut la Svizra sco prototip da la liongia setgentada dal Grischun, entant che la designaziun «andutgel» è enconuscenta quasi mo en la regiun.

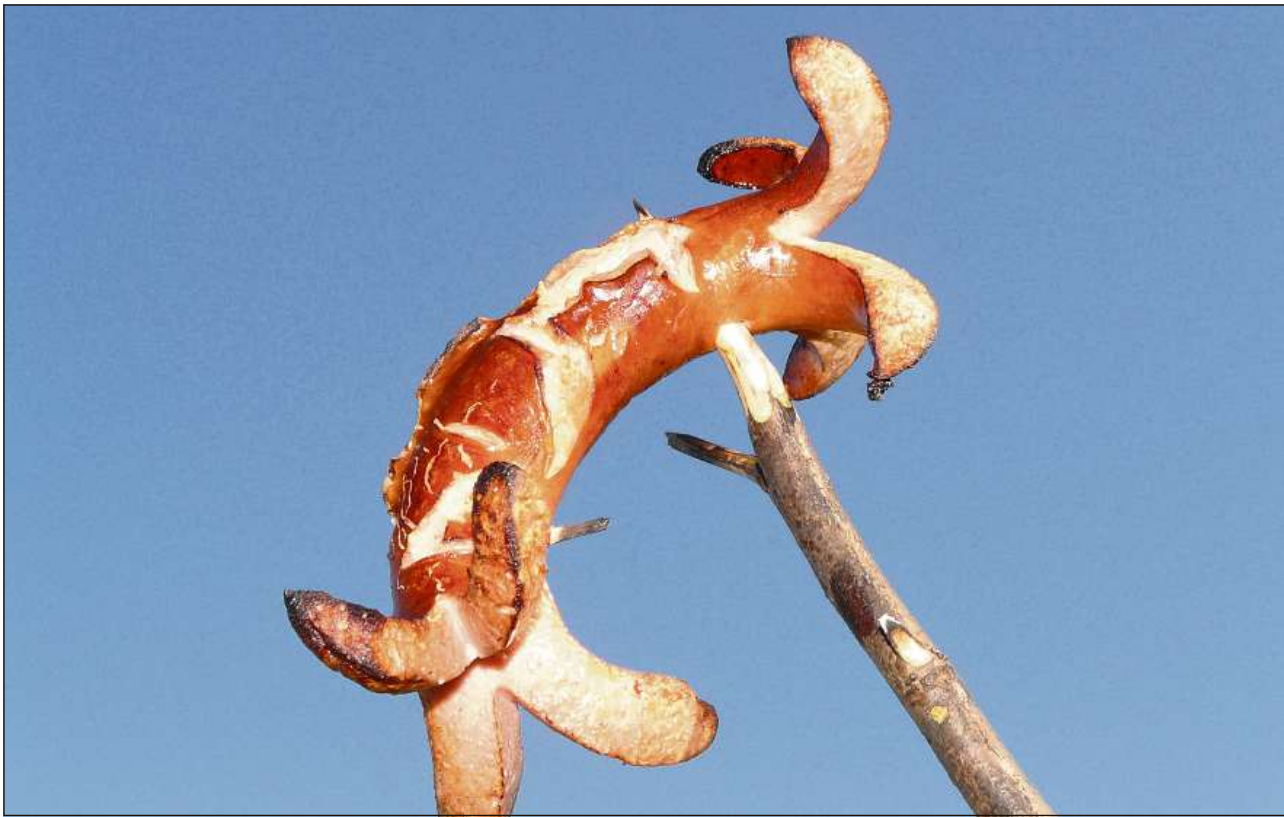
La discussiun davart las differenzas u davart la concordanza da las duas liongias vegn dentant surlaschada als spezialists. Tenor il Dicziunari Rumantsch Grischun deriva la designaziun andutgel dal pled latin «inductile» tar «inducere» («empenir»).

Sch'ins discorra per rumantsch d'in «andutgel», fan ins allusiu a la corpulenza. In fatg interessant è che las bieras linguas enconuschan talas cumparegliaziuns cun liongias.

La liongia cun ossa dal Grischun – la charn per vairs feghers

Las sairas èn vaira rusticalas, cura ch'il chor viril da Cuir s'inscuntra ina giada l'onn per mangiar liongias cun ossa. Tant las chanzuns satiricas e las sgnoccas maldeschenas sco er la chanzun tradiziunala da la liongia cun ossa tutgan tar questas sairas. E natiralmain na dastga er betg mancar la liongia cun ossa sin il plat. Dapi l'onn 1879 ha lieu l'occorrenza tradiziunala esclusiva per umens.

Oriundamain era la liongia cun ossa ina liongia tipica per la fameglia. Ultra da charn tagliada en tocs pli gronds cuntegna la liongia cun ossa er parts main bunas sco cuas u ureglias. Las parts cun ossa e cun rotlas dattan il num a la liongia. Las ingredienzas vegnan cundidas e messas en vin-

La servela – la liongia naziunala da la Svizra.

FOTO PD

Vuclina, avant ch'ellas vegnan stagnadas a liongias grossas ed alura fimentadas. Las liongias imposantas ston vegnir cotgas fin a 4 uras.

Las sairas ch'ils umens mangian liongias cun ossa fan las dunnas tradiziunalmain ina festa separada. Tgi sa, sch'ils umens èn scuidus sin ellas pervi da quai?

La liongia engiadinaisa – d'obtegnair er frestga u «verda»

«Charn d'bo mangia be chi chi po; charn purschè mangia chi chi'd es; charn vacha tuot chi s-chartatscha.» («Charn-bov mangia quel ch'è bainstant, charn-portg mangian tuts e charn-vatga spretschan tuts.») Quest proverbi engiadinais mussa, tge muntada che las differentas sorts da charn avevan. La liongia da chasa engiadinaisa na vegniva mai fatga mo da charn-portg. Pli baud cuntegna ella il dadens. Oz è tut different – ma en mintga cas tutga blera charn-bov en la liongia engiadinaisa. Tradiziunalmain vegnivan numnamain mazzads a chaschun da la batgaria da chasa engiadinaisa a medem temp ina vatga ed in portg.

Liongias da chasa engiadinaisas èn liongias da coier. Ellas ston coier durant 20 fin 40 minutas en aua chauda da 75 grads. La dretga temperatura è impurtanta: Sche la liongia vegn fatga coier memia chaud, vegn il grass memia liquid e la charn sienta. Las liongias pon ins mangiar fimentadas u crivas – quellas numnan ins frestgas u «verdas». Ellas vegnan consumadas per la gronda part en il Grischun. Ordaifer la regiun po la dumonda suenter «Engiadinaisas frestgas» perquai magari chaschunar confusiuns...

Mortadella da Puschlav – la liongia preferida per giudair plaunsieu

Tar la «mortadella» pensa la gronda part da nus vi da la liongia da Bologna che porta il medem num. La mortadella da Puschlav è bier pli fina. Il maister mazler Carlo Zanetti la producescha «a maun e mo cun charn d'emprima qualitat», sco ch'el accentuescha: «Nagins rinforzaders da l'aroma e nagins meds da conservar.» La spezialitad dal sid vegn mangiada chauda.

Spezialmain bain gusta ella cun tartuffels u cun ils renumads pizzocheri.

A chaschun d'ina degustaziun naziunala da liongias ha l'organisaziun Slow food tscherni la mortadella da Puschlav sco «megra liongia dal pajais». La distincziun è impurtanta: Slow food («mangiar plaun») stat per in mangiar products regiunals cun giudiment ed en moda conscienza ed el furma in cuntrapunet al Fast food uniform e globalisà. Oz è Slow food in'uniun cun var 100 000 commembras e commembers en passa 150 pajais.

Minipic – las consumentas ed ils consuments defendan la liongia

Ultra da sorts pli enconuscentas pon ins scuvrir sin il viadi tras la cuntrada da las liongias grischunas liongias setgas tortas e spezialitads da liongias arcaicas e nutritivas. Ellas sorprendan cun lur varietad da furmas e da gusts. Igl è nunpussaiel da decider, tgenina che duai esser la megra, la tipica, l'unica tranter las liongias grischunas.

E bain en cumparegliaziun cun tut questas delicatessas genuinas ha ina liongetta modesta in success incredibel. Ina liongia ch'è quasi uschè satiglia sco in rispli e che gusta dapi ch'ella è vegnida lantschada sin il martgà adina tuttina, quai è il minipic ch'è senza dubi la liongia dal Grischun che vegn vendida il pli savens. Ils bastunets che vegnan producs en la setgentaria da charn Grischuna a Churwalden consistan da charn-bov e da charn-portg. Els vegnan fimentads e setgentads e liberads da lur paletscha avant ch'els vegnan vendids. Il minipic è ina marena da pausa, proviant per il viadi da scola u per ina spassegiada e na dastga betg pli mancar.

La liongia da lieunga da Berna – in «engion d'etichetta»?

La liongia da lieunga na consista ni mo da manizzaditsch ni mo da tocs charn da liongia pli gronds, mabain dad omadus. Il manizzaditsch glischant da charn-portg e da charn-bov, da panzetta e da cundiments vegn maschadà cun pitschens tocs da la spatla dal portg che procuran per sia consistenza speziala.

Ma il recept irritescha – evidentamain manca numnamain in'ingredienza centrala da la liongia da lieunga: la lieunga! Pertge? Ils batgers ed ils amaters da liongias pondereschan gia dapi decennis davart quest misteri. Na correspundeva la lieunga insacura betg pli al gust da la clientella ed è perquai vegnida laschada d'avent, entant ch'il num è restà?

L'explicaziun la pli probabla chattan ins en il cudesch da cuschinar «Neues Berner Kochbuch» dal 1835. En quest cudesch, ch'era da quel temp in'ovra da standard cun grond'influenza, figureschan ils recepts per la «liongia da lieunga» e per la «liongia da chalun» directamain in sut l'auter. La liongia da lieunga da Berna correspunda ozendi quasi exactamain a la «liongia da chalun» da quella giada. I para da sa tractar d'in scumbigl da dus titels e da dus recepts cun grondas consequenzas.

Dus en ina – la liongia cun giabus dal Vad

Tenor la legenda è l'imperatur tudestg, Carl il Gross, e ses nevs sa scuntrads l'onn 879 ad Orbe per reglar dumondas d'ieria. La visita nobla cun sia gronda suite ha chaschunà difficultads tar la capacita dal provediment dal lieu e las reservas èn daventadas stgarsas. In burgais haja alura gi l'idea da stender la charn da liongias cun giabus. In'autra tradiziun raquinta quasi la medema istorgia, dentant dal temp da la Battaglia sper Grandson (1476).

Uschè bels sco quests raquints èn – il vair origin da la liongia cun giabus n'è betg enconuscent. Franc è dentant che la liongia storta caratteristica gusta fitg bain cun por e tartuffels.

L'onn 2004 è la liongia cun giabus dal Vad vegnida inscritta en il register da las denominaziuns d'origin e da las indicaziuns geograficas ed undrada da l'Uffizi federal d'agricultura. Dapi lura dastga ella vegnir vendida cun il num «Saucisse aux choux vaudoise IGP (indication géographique protégée)».

Il punct culminant dal «Rabadan» – las luganighe

Ellas èn las pitschnas accompagnadras perfetgas per in risot tessinais: las luganighe, las uschenumnadas «liongias crivas cun maderaziun interrutta da mangiar cotgas». Suen-ter las avair fatg coier pon ins las brassar supplementarmain sin il gril u en la padella.

Tar il tschaiver da Bellinzona tutga simplamain in bun risot. Onn per onn envida la societad da tschaiver «Rabadan» ad in tal past. Il num che fa endament il temp da curaisma muslim deriva dal dialect dal Piemunt. Sch'el ha propi ses origin en l'Orient, è oz grev da dir. Cler èsi che la «Risottata di carnevale» ha pauc da far cun la curaisma. A quest'occorrenza vegn cuschinà risot en avnauns grondas sin la Piazza. Ensem cun las liongias vegn quel alura distribuì a la populaziun.

Oriundamain era questa isanza probabla-main concepida per dar da mangiar als povers – oz è ella ina festa populara.

La liongia da brassar da Son Gagl – ina sontga tranter las liongias

Sch'i va per la liongia, n'enconuschan las Songagliais ed ils Songagliais nagin pardun: gia il 15avel tschientaner han els segirà la qualitat da lur simbol culinari cun agid d'in statut: En quel vegn reglada la cumposiziun da las liongias da Son Gagl – exclusivamain charn fina d'animals giuvens – ed i vegn scumandà d'agiuntar il dadens. E surtut: La liongia cuntegna charn-vadè, e betg exclusivamain charn-portg, la quala vegniva duvrada principalmain da quel temp. Cuntravenziuns vegnivan chastiadas.

Il recept è sa midà, la conscienza da qualitat è restada. La liongia da brassar da Son Gagl vegn fatga mo cun charn d'emprima qualitat: Charn dal pèz e da la spatla dal vadè ensem cun panzetta dal culiez e da la tatona vegnan elavuradas a la delicatessa clera.

Sche la liongia è sontga, è il consum inadeguat da quella in sacrilegi: na mangiai mai ina liongia da Son Gagl cun mustarda!

La servela – problems cun la beglia d'ina liongia populara

I dat bieras designaziuns e modas da scriver per la servela, cervela, cervelat (per tudestg er «Stumpen» u «Klöpfer»). Ins n'è gnanc segir, sch'igl è ussa «il» u «la» servela. Ma manegia vegn adina il medem: la liongia naziunala da la Svizra, ina pitga fundamentala da la disa federala da mangiar.

L'onn 2008 ha l'Uniun professiunala svizra da la charn sveglià grondas temas, cura ch'ella ha annunzià la fin da la servela. Il motiv è stà ina midada dal dretg da victualias ch'ha scumandà l'import da beglia bovina da la Brasilia. La servela originala pudevan ins producir mo cun la beglia dal bov zebu da la Brasilia. La beglia da bovs svizzers fiss memia grossa e memia chara. L'agitaziun è stada gronda. Igl è vegnida fundada ina task force ed ins ha perscrutà, experimentà e tschertgà alternativas. La finala èn tut ils amaters da liongias stads levgiads. Beglia da Paraguai, dad Uruguai e da l'Argentina han remplazzà la beglia da la Brasilia. Grazia a la nova paletscha po la servela vegnir giudida er vivanant e spaletschada en moda optimala. Ultra da quai ha ella la dretga storta e las meglras qualitats da vegnir grillada.

La liongia da curry – l'unica liongia cun in agen concern d'auto

Las Svizras ed ils Svizzers emperdan plaun a plaun ad enconuscher ed ad apprezzar questa liongia, ch'è la liongia preferida incontestada da noss vischins al nord. Ella vegn normalmain brassada u frittada e tagliada en tocs. Alura derschan ins surengiu ina sosa da ketchup cundida e la serva en in plat da chartun. Sco inventadra da questa liongia vala Herta Heuwer, ina burgaisa ingeniura da Berlin. L'onn 1949 duai ella avair purschi sco emprima la liongia da curry a sia bar da marena. Sco ch'i vegn pretendi ha ella schizunt laschà patentar sia sosa. En il fratemp è sia invenziun d'aventada ina instituziun tudestga.

Dapi l'onn 1973 vegnan las liongias da curry vendidas mintga di en las cantinas da l'ovra da Volkswagen a Wolfsburg. I vegnan vendidas tantas liongias da curry tar VW ch'ellas vegnan producs en ina mazlaria interna da l'ovra. L'onn 2011 èn vegnids vendids 4,8 milliuns tocs. La liongia da curry è pia il product dal concern da VW che vegn produci en la pli gronda quantita! Las liongias da VW èn uschè popularas ch'ellas vegnan ozendi er vendidas en ils supermarts.

La preschientaziun:

Dossier «Spezialitads da liongias».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4117
www.chattà.ch

Sguard en ina setgentaria da charn.

FOTO PAUL GEORG MEISTER / PIXELIO

Scuol e Tarasp-Vulpera – la «regina dals bogns en las Alps»

■ **Strusch ina vallada muntagnarda po s'allegrar da tantas funtaunas mineralas sco l'Engiadina. Ed er il renum da la val, ch'è gia sa sviluppà fitg baud, deriva oriundamain da sias funtaunas mineralas. Ils gronds hotels da San Murezzan e da la regiun da Scuol n'èn betg vegnids construids per viandants, alpinists e per il sport d'enviern, ma bain per la fina cumpagnia da curants. Chattà dat in sguard al svilup en l'Engiadina Bassa (regiun da Scuol e Tarasp-Vulpera).** Bain nagina regiun da cura en las Alps n'ha tantas funtaunas sco Scuol e Tarasp-Vulpera, funtaunas cun cumposiziuns fitg differentas: funtaunas da zulper, funtaunas da sal da Glauber, funtaunas da magnesium sulfuric, funtaunas d'aua forta alcalica da calziom e fier – 25 funtaunas sulettamain en la regiun da Scuol e Tarasp-Vulpera e funtaunas d'arsen en Val Sinestra sper Sent.

Dapi il 16avel tschientaner han differents perscrutaders da la natira e medis

examinà las funtaunas. Gia il grond umanist Conrad Gesner ed il betg main renumà Johann Jakob Scheuchzer savevan che las duas funtaunas sper l'En «purifitgeschan a fund il corp uman» («Einfalte Delineation aller Gemeinden gemeiner dreyen Bünden», 1742).

L'utilisaziun da las funtaunas da la preistorgia fin oz

Gia dapi temps vegls èn enconuschentas las funtaunas d'aua minerala da la regiun Scuol-Tarasp per lur qualitads excepziunalas. Probablmain enconuscheva ellas gia l'uman preistoric ch'abitava en vischinanza da las funtaunas. Tenor ina legenda han pasturs da Tarasp scuvert las «funtaunas d'aua da sal» cur ch'els han badà il gust singular cun dustar la said.

L'onn 1369 vegnan las funtaunas numnadas l'emprima giada. Conrad Gesner ha scrit l'onn 1561 a ses amis suenter sia cura: «Sunter che jau hai bavi, en auta vegliadetgna, aua forta d'ina funtauna en las Alps reticas, ma sun jau adina senti pli bain, bier meglier ch'èn ils onns passads.» L'«auta» vegliadetgna da Conrad Gesner era 45 onns da quel temp (el è mort l'onn 1565), ma da ses temp era la durada media da la vita ca. 30-35 onns.

En la segunda mesadad dal 19avel tschientaner è l'aua da Tarasp daventada enconuschenta ed ins po pretender senza surfar che las funtaunas Bonifazius, Carola, Emerita u Luzius han attratg fullas da turists en l'Engiadina Bassa. Il simbol expressiv da questa fortuna da las auas mineralas da Scuol-Tarasp è anc adina la Büvetta Nairs: quest monument da l'architectura da l'aua che collia la cuntrada fluviala cun las funtaunas.

Scuol e Tarasp-Vulpera eran enturn il 1900 il pli grond ed impurtant center da cura en Svizra ed era enconuschents sco «regina dals bogns en las Alps». Millis e millis han gia promovì qua lur sanadad. Las curas da baiver ed ils bogns èn inditgads spezialmain per mals dal gnirom e

La Büvetta – in monument da l'architectura da l'aua che collia la cuntrada fluviala cun las funtaunas.

FOTO F. HOFFMANN

dal fel, dal stumi e da la beglia, da metabolissem e tar mals dal cor e da la circulaziun. Ils success extraordinaris ch'han gi las curas stattan er en stretg connex cun ils avantatgs dal clima e da la cuntrada.

Ils enchaschaments anc oz existents da la funtauna Bonifazius e da las funtaunas Lucius ed Emerita che sa chattan en la bavetta da Tarasp resultan da l'onn 1899. Suenter in temp da prosperitad dal manaschi da cura han ins fatg dus sondagis a l'entschatta dals onns 1930 sper la Chasa da cura Tarasp per obtegnair ulteriur'aua minerala. Tut nunspegtadamain han questas mussà sco ils geysirs erupziuns periodicas da gas e d'aua.

Las funtaunas da Scuol-Tarasp vegnan oz tratgas a niz en moda multifara. La gronda part da las auas da funtauna enchaschadas è a liber access per mintgin, saja quai tar l'enchaschament u tar in dals tschintg bigls communalas a Scuol. Medemamain pon vegnir degustadas intginas auas mineralas en la bavetta da Tarasp ed en la bavetta dal Bogn Engiadina Scuol.

Sco ami da las muntognas na ston ins dal rest betg esser malsau per far ina cura da baiver aua durant las vacanzas. Tgi che baiva la damaun e la saira in «Bonifazius» u in «Luzius» u in «Emerita» vegn a percorscher, tge che sa metta tut en moviment en la regiun dal stumi. Sco uman saun na dov'ins betg consultar en mintga cas in medi da cura per emprender a conuscher las differentas «auinas».

Fenomens tut speziels: geysirs e mofettas

Sco particularitad dal territori da las funtaunas d'aua minerala è da menziunar era ils geysirs e las mofettas. Tals fenomens cumparan uschiglio mo en zonas vulcanicas da la terra. Ils geysirs èn vegnids chaschunads en ils onns 1930-1931 cun sondagis d'auas mineralas en l'iert da la Chasa da cura Tarasp. Ins ha pudì observar durant las lavurs da sondar ed anc in pèr onns pli tard erupziuns d'aua ch'eran fin quindesch meters autas e ch'eran ina

grond'attracziun. Perquai ch'els n'èn betg vegnids mantegnids èn ils geysirs stalivads plaun a plaun. Oz è d'enconuscher mo anc il sondagi tar il geysir al vest da la villa, il qual na bitta or quasi nagin'aua pli. Las erupziuns derivavan dal gas da diossid carbonic. Quel era sa sviluppà en il sondagi ed ha effectuà in grond augment dal volumen tar sia liberaziun. La finala ha quai manà a l'erupziun d'aua – precis uschia sco cur ch'ins avra ina buttiglia d'aua minerala scurlattada fermamain! In nov sondagi sin il territori dals anteriurs geysirs manass bain puspè ad in geysir activ, perquai ch'i sorta là permanentamain gas da diossid carbonic.

Sco mofettas vegnan caracterisadas sortidas da gas sitgas. Oravant tut sin la spunda da la val sur la vischnanca da Scuol existan intginas da questas sortidas. Ins po scuvrir talas per part a basa dal cuntegn d'idrogens sulfurics, perquai che quest gas savura d'ovs marschs. Ad egl èn las sortidas da vesair mo vi da la sort da pastg cun feglia clera, mintgatant era pervi dals animals pitschens morts. Quests stenschan dal gas da diossid carbonic che sa deraisa quasi pur pauc sur la terra.

La situaziun geologica da la regiun

En l'Engiadina Bassa daventa l'istorgia da la terra visibla, palpabla, concreta e sa lascha schizunt baiver – en furma da l'aua minerala. Quest fenomen è la consequenza da las caracteristicas geologicas da la cuntrada. Da Guarda fin a Prutz (Tirol) s'extenda ina sfessa lunga ed ovala en la crappa da la platta da las Alps Orientalas: l'uschenumnada fanestra geologica da l'Engiadina Bassa. Cunquai che la rasada da crappa superiura manca, vegnan ils tips da craps, per il solit zupads profundamain, a la surfatscha da la terra, surtut en furma da la plattamorta grischuna. Quest crap luc lascha penetrar las funtaunas d'aua minerala, questas «fanestras liquidas» misteriusas, en la gronda fanestra da la geologia. En las vals ed en ils guauds, a la riva da l'En, sin las spundas, sin las collinas e sin ils prads enturn ils bogns da Tarasp-Vulpera e da Scuol traversan ins ina cuntrada ch'evochescha il smirvegl da la natira.

Ultra da las funtaunas da Tarasp existan ils dus geysirs fraids stalivads (sper l'hotel da cura), las funtaunas da zulper en la chavorgia da Plavna, las funtaunas da Scuol Sfondraz, Lischana, Vih, Sotsass, Clozza ed Ursus. En in cuntorn da sis kilometers quadrat datti ventg funtaunas mineralas, en l'entira regiun schizunt trenta, e mintgina è cumpletamain differenta. Las scienzas natirals s'occupan gia daditg da quest fenomen complex, vul dir dal fatg che questas auas mineralas cuntegnan fitg bier CO₂ (fin 3000 mg/l) resp. èn extremamain mineralisadas (fin 17 000 mg/l). Qua èn damai vegnidas scrittas parts impurtantas da l'istorgia da l'idrogeologia. In temp han ins

pensà che tut las funtaunas naschian da la plattamorta grischuna. Il 1858 ha Theobald formulà l'ipotesa ch'il CO₂ saja resultà tras la dischagregaziun dal pirit. Durant la fasa da dischagregaziun da quest minerala sulfuric duai l'acid sulfuric avair decumponì la chaltschina en gip e CO₂. Mo paucs decennis pli tard (1887) ha Gümbel cuntraditg a questa tesà: tant CO₂ na possia betg resultar d'in process da dischagregaziun superficial. Gümbel ha dal reminent pretendì che las funtaunas vegnian mintgamai a la surfatscha en ils puncts da cruschada da duas sfessas transversalas.

A la sava dal 20avel tschientaner ha la teoria dal pirit puspè survegnì credit (Nussberger, 1899), perquai ch'igl era pussaivel da far calculaziuns chemicas exactas. Il 1927 è la dischagregaziun dal pirit definitivamain vegnida refutada: d'ina vart saja la plattamorta grischuna chemicamain e geologicamain fitg differenta (quest term collectiv cumpiglia differents tips da plattamorta: arschiglia, sablun, quarzits etc.), da l'autra vart cuntegnian las auas mineralas elements che n'existan betg en la plattamorta (p.ex. amoniac, arsen, acid boric etc.). Quests ultims elements sajan dentant cumprovabels en gas vulcanics, e quai lascha supponer ch'il CO₂ derivia da vulcans (probablmain da la gruppa Adamello-Brenta).

La teoria dal gas vulcanic è vegnida substituida pli tard tras la teoria termometamorf (Wexteen 1988; Bissig 1997; Mayorat 2004). Tenor quella è l'acid carbonic il resultat d'ina reacziun da carbonats en la crusta da la terra. Per liberar CO₂ dovri temperaturas da 300 fin 400 °C, da quai resultass ina zona d'origin en ina profunditad da 10-15 km. La lingia da l'Engiadina Bassa ha la porositad necessaria per laschar passar il CO₂ ed ascender fin en las stresas superficialas da la terra. L'aua che circulescha en la profunditad en la plattamorta grischuna sa chargia cun acid carbonic e sa mineralisescha entant ch'ella percurra las sfessas. Sper las funtaunas da tip metamorf cun minerals ed acid carbonic datti in ulteriura gruppa da funtaunas che vegnan alimentadas da las auas che circuleschan en las morenas. Vitiers vegn anc in terz tip, furmà da las funtaunas a la riva da l'En, che corresponda probablmain ad in auter sistem carstic. Era l'idrogeologia pli moderna ch'examinescha cun sondas sensibilas il terren e dispona d'apparats da mesirar precis, po formular sulettamain presumziuns provisoricas.

Caracteristicas da las singulas funtaunas

Sin il territori da Scuol-Tarasp cumparan – sco gia menziunà – passa ventg funtaunas d'aua minerala, i vegnan tiers anc intginas paucas funtaunas ritgas da minerals. Bunamain mintga funtauna ha

si'atgnadad, sa distingua da las autras in pauet en la cumposiziun da l'aua, da la temperatura u dal deposit da las funtaunas. Tar tut questas differenzas pon ins però era chattar tratgs cuminaivels. Uschia sa laschan las funtaunas classifitgar sin basa da sumeglientschas da lur cumposiziun chemicca en gruppas da funtauna. Funtaunas vischinas han per il solit il medem gener d'aua.

En il territori da la plattamorta grischuna èn da chattar las enconuschentas funtaunas d'aua minerala ritgas d'acids carbonics. Las auas da funtauna che sburflan en la chavorgia da l'En sper la Chasa da cura Tarasp èn las pli ritgas da minerals da la Svizra. La funtauna da Luzius cuntanscha cun ina valur maximala da 17 g/l perfin la mesadad dal cuntegn da minerals da l'aua da mar. Las funtaunas da Luzius, Emerita e Sfondraz han sper in aut cuntegn da natrium, carbonat idrogen e clorid era calziom, magnesium e sulfat. Caracteristic per questas auas da funtauna èn ultra da quai ils cuntegns d'acid da bor, idrogen sulfuric e differents microelements. L'aua da questas funtaunas è circulada durant in pèr decennis en il sutteren; ins po discurre perquai d'aua profunda. Probablmain è ina part da quest'aua vegnida producida da crappa che cuntegneva anc «aua fossila» accumulada.

Las funtaunas sin las spundas da la val da Scuol han generalmain ina mineralisaziun pli pitschna ed ina cumposiziun chemicca substanzialmain pli simpla. I sa tracta d'auas da calziom-idrocarbonat. Sco l'aua profunda, cuntegnan era ellas concentraziuns considerablas d'acids carbonics natirals. Lur temp da fermada en il sutteren è perencunter essenzialmain pli curt: Plievgia u aua da bunatscha che penetrescha en la plattamorta grischuna sfendagliusa da las muntognas sur Scuol sorta, enritgida cun acids carbonics e substanzas mineralas, paucs kilometers plinengiu or da las funtaunas d'aua minerala. Represchentantas enconuschentas da questa gruppa èn las funtaunas da Chalzina/Tulai, Vih, Clozza e Sotsass.

Ultra da quai datti era funtaunas d'aua minerala ch'èn mineralisadas detg ferm e ch'han lur cumposiziun chemicca insanua tranter il gener d'aua profunda e las auas da calziom-idrocarbonat. Quai vala spezialmain per las funtaunas da Bonifazius e da Fuschna, per part era per la funtauna da Carola. Questas funtaunas sa chattan en la chavorgia da l'En, en vischinanza da las funtaunas cun ils pli blers minerals. I sa mussa ch'en las funtaunas na curra betg mo aua sutterrana che circulescha a la surfatscha, ma era ina part d'aua profunda. I sa tracta tar l'aua da funtauna damai d'ina maschaida dals dus differents geners d'aua. Tut tenor la part da l'in u l'auter gener d'aua resultan uschia differentas cumposiziuns.

Ultra da questas gruppas da funtauna chatt'ins en il territori da Scuol-Tarasp anc autras auas mineralas spezialas. La funtauna Lischana Cotschna e la funtauna San Jon en la Val Lischana mainan aua cun sulfats ed allegran l'egl cun lur impotsants travertins brin cotschnents. En la Val Plavna nascha da la crappa serpentina ina pitschna funtauna cun aua speziala, fermamain basica. La funtauna Lischana furada sper l'En a la sortida da la Val Lischana è era situada en tala crappa e posseda ina cumposiziun d'aua excepziunala. Ella cuntegna sco unica funtauna dapli magnesium che calziom, ultra da quai bier natrium, carbonat idrogen e sulfat. Plinavant sa distingua l'aua tras auts cuntegns d'acids silicats e da bor.

La cuntrada da hotels da Tarasp-Vulpera (entschatta dal 20avel tschientaner).

La preschentaziun:
Dossier «Funtaunas e bogns en la regiun Scuol e Tarasp-Vulpera».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=4119
www.chattà.ch

Vita da mintgadi dal temp roman en Svizra

■ Questa preschentaziun dat in sguard a la moda da viver en il territori svizzer dal temp dals Romans. Preschentada vegn surtut la construcziun da las chasas, ils interiurs, la vaschella e la vestgadira. Da las explicaziuns resulta quant ferm che la cultura romana aveva penetrà l'entir territori da l'Imperi roman. Da l'autra vart è però tuttavia er sa mantegnidas tschertas nianzas regiunalas.

Abitar

En las chasas da dus plauns eran ils locals d'abitar e da lavurar per ordinari damanavel in da l'auter. Lavuratori e deposits sco era la fuaina ed in eventual local da segiurn sa chattavan en il plaunterren, ils locals d'abitar e da dormir en il plaun sura.

Sco fund serviva arschiglia zappitschada u in palantschieu dad aissas. Cuschinas per propi devi mo en chasas citadinas. En las autras chasas vegniva la fuaina duvrada per cuschar e per exercitar ils mastergns. Las stivas eran plitost pitschnas, savens ornadas cun bellas picturas. Grazia a mattas, cuvertas e probabla-main pels eri pli empernai-vel d'abitar en questas chasas.

La glisch penetrava tras fanestrinas da vaider en ils locals. En cas da basegn duvrav'ins stalizas da tieula, persunas pli bainstantas avevan glischinas dad ieli (cf. sutvart).

La gronda part da la glieud stueva ir per l'aua al bigl. Tar las tualettas sa tractavi da simplas tualettas sitgas che sa chattavan sur foss d'aua da sfundrada. Dretgas latrinas cun aua currenta devi percenter en ils bogns publics, las termas. Questas termas eran era il lieu d'inscunter per star da cumpagnia. Mo en paucas chasas citadinas devi in bogno.

Ils Romans bainstants possedeavan chasas magnificas, las villas. Las stanzas d'abitar e da lavurar eran situadas enturn ina curt quadratica (atrium). Entamez la curt sa chattava in batschigl d'aua, savens perfin cun ina pitschna funtauna siglita. In portic deva sumbriva e protegiva era da la plievgia. Per ils Romans era questa curt in lieu fitg apprezzà per star senza ch'ìls vischins als pudevan observar. Era ils dieus da chasa avevan là lur altar.

La stanza da dormir era endrizzada a moda simpla ed aveva savens mo in palantschieu d'arschiglia zappitschada, aissas u plattas-crap. En villas luxuriosas e bajetgs publics ornavan ils Romans singuls palantschieus cun mosaics. Quai era il palantschieu il pli custaivel che mo pauca glieud pudeva sa prestar. Sin in meter quadrat sa chattavan var 10 000 crappins d'ina grondezza dad 1 cm² en media. Els avevan differentas colurs, per part vegnivan era duvradas staglias da vaider u da terracota. Il «tarpun» da crappins vegniva tschentà en ina stresa satiglia da maula da chaltschina fina, sumeglianta a chit.

Ils Romans avevan in sistem raffinà per stgaudar ils locals d'abitar. Tals stgaudaments (ipocausts) sa chattavan surtut en chasas da glieud bainstanta u en bajetgs publics, sco per exempel en las termas.

Uffants romans che portan la tunica usitada. (Reliev da ca. 270–300 s.C.).

Las localitads interiuras dals Romans n'eran strusch decoradas, cunquai che las colurs ed ils maletgs dals palantschieus da mosaic e da las paraids picturadas impressiunavan en emprima lingia. Il mobigliar era limità a letgs da pusar, maisas pitschnas, stgaffas, truclas, sutgas plegablas e sutgas cun pusal. Textilias han ins duvrà per ils plimatschs e las matratschas che pulstravan il pedestal mirà dals sofas, sin ils quals ins giascheva tenor usit roman durant ils pasts. Da las mobiglias da lain èn vegnidas mantegnidas en Svizra be las parts da material duraivel sco bronz ed ossa, ferradira, manetschs, pes e supports da maisa fatgs cun art.

Tar la decoraziun interiura tutgava er l'illuminaziun. Entant che la populaziun indigena sa cuntentava cun simplas stalizas da tieula, han ils Romans purtà ensemen cun l'iel d'ulivas er las emprimas lampas d'iel en il territori da la Svizra odierna. Ils exemplars d'arschiglia èn decorads sin la vart sura dal corp radund splattitschà cun in reliev che po tanscher dal simpel cun ornament fin tar la scena elavurada cun figuras. Pli raras èn lampas da bronz e chasettas da glisch.

Co ch'ì vegniva mess a maisa

Amforas ch'èn vegnidas tramessas en l'Europa Centrala a partir da l'entschatta da l'emprim tschientaner a.C. or da la Grezia e l'Italia, pli tard er or da la Spagna, testimonieschan la consumaziun da vin. En singuls cas èn vegnidas mantegnidas inscripziuns fatgas cun il penel ch'inditgeschan, sco las etichettas d'ozendi, la provegnientscha e la vegliadetgna dal vin. Autras amforas cuntegnevan garum, ina pasta da pesch specificamain meridiunala che cundiva las tratgas e ch'era ina novitad per las provinzas ordai-fer il territori mediterranean. La cuschina romana sa distingueva gia da lez temp tras ingredienzas sco ulivas, datlas e sosas che stevan sin maisa en pitschnas cuppas. Las ingredienzas da las sosas vegnivan smatgadas or en grondas stgadellas che eran dadens gruglias pervia d'ina surtratga da crapella. Là nua che nus chattain talas stgadellas da sgrattar e numerosas cuppas pitschnas savain nus che l'antierur proprietari mangiava tenor usits romans.

La vaschella da mintgadi dals Romans era d'arschiglia. Questa na vegn strusch destruida en la terra. Perquai è questa cheramica sa mantegnida en grondas

quantitads e dat in'invista directa en il midament da la furma e da l'ornament.

Tar l'uschenumnada terra sigillata sa tracti da cheramica d'alta qualitat che sa drizzava tenor exempels da metal cun urs dir e conturas marcantas. Tscherts tips da recipients èn plinavant ornads cun in reliev fatg cun l'agid da models. Las manufacturas per terra sigillata sa chattavan l'emprim en l'Italia. A l'entschatta da l'emprim tschientaner s.C. èn ellas sa spustadas en la Gallia dal Sid, pli tard en la Gallia Centrala ed Oriental. Las furmas eran l'emprim ritgas da detagls e midavan savens, èn alura vegnidas simplifitgads adina dapli en fin a la stagnaziun dal svilup. Ils maletgs da reliev temprivs eran marcads dal stil classicistic dal temp da l'imperatur Augustus. En ils ateliers da la Gallia Meridiunala è la decoraziun vegnida fatga tenor schemas ornamentals ed è ida a finir en il terz tschientaner en motivs cumbinads libramain. Pir en l'antica tardiva han ils ulers en la regiun da las Argonnas creà in nov stil ornamental cun musters che surtiran entiras surfatschas.

En l'antica era vaider ina materia che pretendeva adina capacitads artisanalas. Durant l'emprim tschientaner s.C. devi tecnicas raffinadas sco marmorisaziun, musters cun flurinas u cun strivlas. Spezialmain prezius èn ils magiels picturads cun colurs d'emagl traglichantas or dals lieus da producciun a la riva da la Siria, en Egipta ed en l'Italia. Ils magiels antics tardivs ch'ins ha chattà en fossas da la Svizra Settentrionala ed en la Svizra Bassa èn fitg nobels. Ils blers èn da vaider senza colur. Lur effect fascinant han els d'engraziar a lur furma equilibrada ed als fins giesus da glisch produccids da las paraids extremamain satiglias. Er las scenas figurativas sin buccals e cuppas, elavuradas en tecnicas da sgrattar e da mular, fan effects da glisch.

Tenor il rapport da Plinius mangiavan ils nobels Romans or da vaschella d'argient. Quai vegn confermà da las numerosas chattadas or da las citads sepulidas 79 s.C. sut la lava dal Vesuv. Quai ha conservà il material prezius. Uschiglio l'han ins per regla culà e fatg ordlonder novs utensils, sch'ìls vegls eran donnegiads u antiquads. – Sin il territori svizzer datti plinavant uschenumnadas chattadas da deposits. Quai èn stgazis che lur proprietaris han zuppà en la terra per als proteger da laders e sblundregiaders e ch'els

n'han betg pli chavà or. Durant il temp politicamain ruassaivel tranter la nashientscha da Cristus ed il terz tschientaner n'era quai betg necessari en la regiun da la Svizra odierna. Perquai han ins strusch chattà recipients or da metals nobels da lezza perioda.

En il temp da las attargas tras ils barbars dapi la mesadad dal terz tschientaner e durant il quart tschientaner èsi savens stà necessari da zuppar en la terra vaschella custavla. In dals pli gronds stgazis da quest gener han ins chattà il 1961/62 en il castell da Kaiseraugst (Argovia). Sper muaidas e barras d'argient han ins scuvert quai in service d'argient, sco ch'el era accessibel be a la classe superiura la pli ritga dal quart tschientaner s.C.

Recipients da bronz èn vegnids mantegnids en pli grond dumbet, perquai ch'els vegnivan duvrads pli savens che vaschella d'argient. En las restanzas da bains rurals sa chattan adina puspè fragments da chalderas, cassarolas, chantas, tagliers e sadellas da bronz. Perquai ch'ins mangiava oravant tut cun ils mauns – i na deva naginas furtgettas, be cuntels e tschaduns – duvrav'ins sper la maisa ina chanta d'aua ed ina stgadella per lavar ils mauns. Quai era in'ocasiun per mussar il status da la chasa, duvrond material prezius u elavuraziuns artisticas. Tals exemplars da parada devi oravant tut en ils centers, per exempel ad Avenches, la chapitala dals Helvets, nua ch'ins ha er chattà ina magnifica buttiglia pitschna cun scenas da Dionis.

Vestgadira romana

La moda da viver dals Romans è daventada l'exempel per ils pievels conquistads era en quai che pertutga la vestgadira. Oravant tut las classes superiuras l'han imitad. Era il costum dals pievels celtics indigens era dentant anc derasà durant il temp dals Romans, tut tenor la regiun e la posiziun sociala en ina furma pli u main romanisada. L'inconstanza da las tailas sco er la mancanza da funtaunas da maletgs e scrittiras cumplitgeschan dentant las teorias liantas per il territori da la Svizra romana. Almain pon las parts da metal che n'èn betg vegnidas destruidas renviar indirectamain a la vestgadira.

Ils Romans purtavon ina tunica cun tschinta – in vestg sutten cusì en furma da chamischa – e drappavan suravi la toga, ina taila da launa alva, ca. 5 meters lunga e ca. 2 meters lada cun in tagl oval d'ina vart. In ur da purpur distingueva ils funcziunaris ed ils spirituals. Sco ulteriur segn da dignitad tutgava tar quest costum il calceus, in chalzer fatg cun bleras tschintas. A chasa bastavan las soleas, las sandalas. – La dunna romana purtava er ina tunica e suravi in mantè ch'era er be cusì e mess suravi in moda lucca. En la moda da metter la tschinta enturn la tunica sa mussavan las differenzas da schlatta e da classa. Da la chapitala, Roma, enconusch'ins ulteriurs vestgids e schizunt modas. Da quellas savew'ins er en las provinzas, i n'è dentant betg segir ch'ellas eran derasadas en la vita da mintgadi al nord da las Alps. Empè da la toga malpratica han ins, sco ch'i para, preferì in mantè larg cun capuza, il tradi-ziunal cucullus gallic ch'era apprezzà er en l'Italia sut il num paenula. Il material puramain organic da las tailas n'è strusch sa mantegnì sin l'intschess da la Svizra.

Betg mintgin aveva il dretg da purtar in tal costum. Las leschas romanas davart la vestgadira fixavan las strivlas decorativas e las colurs tenor classa ed uffizi. Il damast da saida custaivel deriva probabla-main d'ina da las citads d'industria da l'orient roman, eventualmain da la Siria. Mastergnants, embulantins han dentant rendi enconuscent ils tessids da saida er en auters lieus. I n'è betg segir, sch'ìls rests da damasts da saida duvrads sco recipients da reliquias en ils stgazis da baselgia da Cuir, Sion e Saint-Maurice derivan da vestgids ch'èn vegnids purtads qua u sch'els èn vegnids en il pajais ensemen cun las reliquias. Els èn vegnids duvrads cun segirtad a las curts imperialas da Constantinopel, Roma e Trier.

Il cliniez n'era dal temp da l'antica betg be in ornament, mabain el aveva er adina il senn apotropoic da proteger da tut il mal. Perquai ves'ins savens eglis, figuras d'animals u grimassas (ghignas) sin las fiblas e sin auters objects da bischutaria. Lur furmas multifaras sa concentreschan sin dus tips da basa: Fiblas cun spazi grond tranter la guglia ed il giuf serravan il mantè u il vestg suren, fiblas cun spazi stretg la vestgadira satiglia. Tar quest'ultima dominescha cleramain il caracter ornamental cun emagl en differentas colurs u argient nair sin bronz. Las uschenumnadas «fiblas da chau-tschaugula» eran ensainas da rang da funcziunaris e militars romans. Il grond dumbet e la varietad da las fiblas chattadas lascha supponer ch'ina part d'ellas deriva or da lavuratori indigens.

La distribuziun dal cliniez sin las schlattas na sa differenziescha betg blier da l'usit d'ozendi. Sco oz s'ornavan er da lez temp en emprima lingia las dunnas, be ils anels vegnivan purtads er dals umens. Ils umens avevan gugent in anè cun in sigil or d'in crap taglià (gemma) u da pasta da vaider pli favuravla. Spezialmain apprezzads eran ils anels cun il purtret da l'imperatur. Las Romanas tegnevan ensemen lur frisuras cumplitgadas cun guglias fatgas cun art ch'eran savens entagliadas or d'ossa. In bel sortiment han ins pe exempel chattà sin il chaste d'a Pfyn. Quatter da las pli bellas e preziusas chadainas che nus enconuschain, sis penderliezs ed in bratschlet èn vegnids conservads en las miraglias romanas a Lunnern en il chantun Turtig. Per il gust cultivà da l'emprima mesadad dal terz tschientaner s.C. èn significativas las lavurs trafuradas. La dunna da la Gallia han surpiglià la moda mediterranea da las ringtas d'ureglia pir dal temp roman tardiv. Ringts per il bratsch e bratschlets purtavon ellas savens en dus exemplars, uschia er ils dus ringts en furma da serp d'aur pur ch'ins ha chattà l'onn 1868 a Turtig, ensemen cun set anels. L'aspect dal cliniez antic ch'ha da proteger dal mal sa mussa en moda fitg clera: dal temp medieval attribuv'ins forzas magicas a las serps.

L'ornament dals schuldads eran lur armas e l'armadira. Perquai che mintga legiunari roman stueva sez pajar sias armas e perquai ch'ina unifurma en il senn modern n'era betg prescritta, sa mussava qua la pussaivladad d'ina elavuraziun individuala. Sco tecnicas d'embellir las spadas, ils stilets e lur recipients, las chapellinas, ils cuirass, las stgainas per proteger la bratscha e las chommas, ils scuts e las tschintas vegnivan duvradas gravuras, intarsias da metal da colurs da contrast, reliefs punzads e chaus ornamentals. La pli gronda collecziun d'armas e parts d'armadira sin il territori svizzer deriva dal champ da legiun da Vindonissa sper Brugg en il chantun Argovia, nua che pliras legiuns èn sa substituidas en il decurs da l'emprim tschientaner s.C.

La preschentaziun:

Dossier «La Svizra durant il temp roman».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2077
www.chatta.ch

Lampas d'iel da l'emprim tschientaner s.C.

Visualisaziun da l'ipocaust, il stgaudament dal palantschieu e da las paraids.

Charta da la Terra – decleraziun per dapli responsablidad mundiala

■ **La Charta da la Terra è ina decleraziun che cumpiglia princips etics a favur d'in svilup persistent a nivel mundial.** Il text da la Charta è vegnì formulà en vista a la Conferenza per ambient e svilup che las Naziuns unidas han manà tras il 1992 a Rio de Janeiro. La finamira dals iniziants è che questa decleraziun vegnia reconuschida da la communidad dals stadis internaziunala.

Preambel

Nus ans muventain sin in punct critic da l'istorgia da la Terra, nua che l'uman sto eleger la via en l'avegnir. Perquai ch'il mund è collià adina pli stretg e daventa ecologica-main adina pli fragil, porscha il futur a medem temp gronds privels e grondas schanzas. Sche nus vulain vegnir vinavant, stuain nus reconuscher che nus furmain malgrà la grondiusa multifariadad da las culturas e las furmas da viver ina suletta famiglia umana, ina cuminanza globala cun in destin communabel. Nus stuain tegnairensem per stgaffir ina societad mundiala persistenta che sa basa sin il respect envers la natira, ils dretgs umans generals, la giustia economica e la cultura da la pasch. Per arivar a questa finamira èsi indispensabel ch'ils pievels da questa Terra surpiglian responsablidad in per l'auter, per ina pli gronda cuminanza da tutta vita e per las generaziuns vegnintas.

La Terra, nossa patria

L'umanità è ina part d'in univers che sa sviluppa d'in cuntin. Nossa patria «Terra» porscha spazi da viver per ina cuminanza da creatiras singulara e multifara. D'ina vart periclitescan e provocheschan las forzas da la natira a moda intscherta noss viver, a medem temp ans porscha la Terra las premisas essenzialas per il svilup da la vita. Las forzas da reconvalescenza da la cuminanza da tutta vita e la bainstanza da l'umanità dependan dal fatg, sche nus essan buns da mantegnair ina sauna biosfera cun tut ses sistems ecologics, la ritgezza da las spezias da fauna e flora, terrens fritgaivels, auas ed aria schubra. L'ambient global cun sias resursas restrenschidas è dependent dal quità da tut ils pievels. Igl è nossa sontga obligaziun da proteger la vitalità, multifariadad e bellezza da la Terra.

La situaziun globala

Ils musters predominants da produczion e consum chaschunan la devastaziun da l'ambient, l'explozaziun da las resursas ed ina muria massiva da las spezias. Els fan ir a la malura nossa cuminanza. Ils retgav dal svilup economic na vegnan betg repartids gistamain ed il foss tranter ritg e pover vegn adina pli grond. Malgiustia, povradad, ignoranza e conflicts violents èn derasads lunsch enturn e chaschunan grondas suffrientschas. In immens creschament da la populaziun senza cunfins ha surchargià ils sistems ecologics e socials. La basa fundamentala d'ina segirtad globala è smanatschada. Quai èn svilups privlus, ma els n'èn betg inevitabels.

Las sfidas

Nus avain la letga: u che nus furmain in partenadi global per avoir quità in per l'auter e per la Terra, u che nus sezs ristgìnan dad ir a la malura ensem cun tutta varietad da la vita. Igl è necessari da midar fundamantalmain noss pensar, nossas valurs, instituziuns e la moda da viver. Nus stuain esser conscients: sche noss basegns fundamentals èn cuntentads, alura munta l'esser uman en emprima lingia «esser dapli» e betg «avoir dapli». Nus disponin da la savida e da la tecnica per proveder tuts e da reducir intervenziuns donnegiantas per l'ambient. La furmazion d'ina societad civila mundiala stgaffescha novas pussaivladads per construir in nov urden mundial demo-

cratic ed uman. Nossas sfidas ecologicas, socialas e spiritualas èn entretschadas fermamain e be ensem pudain nus sviluppar soluziuns complessivas.

Responsablidad mundiala

Per ademplir quests giavischs stuain nus ans decider da viver en responsablidad mundiala e d'ans identifitgar cun l'entira cuminanza mundiala en medema moda sco cun nossas cuminanze al lieu. Nus essan il medem mument vischinas e vischins da diversas naziuns e d'in sulet mund che cumprenda chaussas localas e globalas. Mintg'uman è responsabel per ina bainstanza actuala e futura da la famiglia umana e per la vita sin Terra. Il spiert da solidarità umana e la chapientscha per tutta vita vegn rinforzada, sche nus vivain en respect davant il misteri da l'esser, en engraziaivladad per il regal da la vita ed en modestad a regard il plaz da l'uman en la natira. Per il fundament etic da la cuminanza mundiala vegninta duvrain nus urgentamain ina visiun communabla da las valurs fundamentalas. Perquai formulain nus ils suandants princips per in stil da viver persistent. I sa tracta da directivas per il cumportament da mintgin, d'organiziuns, d'interpresas, da regenizas e d'instituziuns surnaziunalas.

Ils 16 princips da la Charta da la Terra

I. Respect da la vita e quità per la cuminanza da la vita

1. *Avoir respect da la Terra e da la vita en tutta multifariadad.*

- a) Renconuscher che tuts èn dependents in da l'auter e che mintga furma da vita ha ina valur interna, independentamain da si' utilisaziun per ils umans.
- b) Renconuscher la dignità propria da mintga uman e vesair en mintga uman ses potenzial intellectual, artistic, etic e spiritual.

2. *Tgirar la cuminanza da la vita en chapientscha, consentiment e charezza.*

- a) Accepar ch'il dretg da posseder, da diriger e d'utilisar las resursas naturalas implitgescha l'obligaziun d'evitar donns da l'ambient e da proteger ils dretgs da l'umanità.
- b) Affirmar che l'augment da libertad, conuschientscha e pussanza implitgescha la responsablidad da promover il bainstar cuminaivel.

3. *Stgaffir societads democraticas, gistas, participativas, durablas e paschaivlas.*

- a) Sa segirar che las communidades sin tut ils nivels garanteschin ils dretgs umans e las libertads fundamentalas e dattan a mintgin la schanza da sviluppar cumplainamain ses talent.
- b) Promover la giustia sociala ed economica che permetta a tuts in standard da vita franc e dign, senza violar ils cunfins ecologics.

4. *Conservar la varietad e bellezza da la Terra per la generaziun preschenta e futura.*

- a) Renconuscher che la libertad d'acziun da mintga generaziun è determinada dals basegns da las generaziuns futuras.
- b) Dar vinavant a las generaziuns futuras las valurs, tradiziuns ed instituziuns ch'èn capablas da mantegnair a lung temp la prosperità da la Terra e da l'umanità.

Per pudair realisar questas quatter incumbensas, èsi necessari d'ademplir ils suandants princips:

II. Integritad ecologica

5. *Proteger e restabilir la varietad dal sistem ecologic da la Terra, en particular la diversità biologica ed ils process natinals che segireschan il mantegniment da la vita.*

- a) Accepar sin tuts nivels plans e reglaments per in svilup durabel ch'integrescha la conservaziun e restauraziun da l'ambient.
- b) Stgaffir e mantegnair reservats natirals e reservats da la biosfera, inclus areals selva-

Logo da la Charta da la Terra.

dis e da zonas marinas, per proteger la diversità biologica e preservar nossa ierta natirala.

c) Promover la regeneraziun da las spezias e dals sistems ecologics periclitads.

d) Controllar ed eliminar ils organissemes genetics manipulads, sche quels fan donn a spezias indigenas u a l'ambient ed impedir l'introducziun da tals organissemes donnegians.

e) Utilisar las resursas regenerablas sco aua, terren, guaud e creatiras marinas, uschia che l'utilisaziun respecta ils ciclus da regeneraziun, protegia e stabilisescha ils sistems ecologics.

f) Promover ed utilizar resursas betg renovablas sco minerals e combustibels fossils, uschia ch'els vegnan duvrads a moda minimala ed impedeschan grevs donns da l'ambient.

6. *Evitar donns avant ch'els succedan, è la megra politica da protecziun da l'ambient. Per cas da mancanza da savida, vali d'agir tenor il princip da prevenziun.*

- a) Vegnir activs per impedir la pussaivladad da donnegiar irreversiblamain u grevamain l'ambient, er sche las infurmaziuns scientificas mancan u èn provisoricas.
- b) Assegnar la chargia da cumprova a quels che pretendan ch'ina tscherta actività na provocheschia betg donns signifitgants. Ils chaschunaders da donns da l'ambient èn da far responsabels per lur agir.

c) Garantir che las consequenzas cumulativas, a lunga vista, indirectas e da grond spazi che vegnan chaschunadas da l'uman vegnian ponderadas a fund en il process da decisiun.

d) Impedir mintga furma da polluziun da l'ambient e scumandar l'accumulaziun da substanzas radioactivas, tissientadas u d'autras materias nuschaivlas.

e) Evitar tutta actività militara che fa donn a l'ambient.

7. *Adattar la produczion, il consum e la reproduczion, uschia ch'els garanteschin las forzas da renovaziun da la Terra, dals dretgs umans e da la bainstanza generala.*

a) Reducir il consum, reutilisar e reciclar il material duvrà per il process da produczion, preferir sistems da returnar e segirar ch'ils ruments restants da sistems ecologics vegnan recepid.

b) Spargnar effizientamain energias e sa basar pli e pli sin resursas d'energia regenerablas, sco sulegl e vent.

c) Promover il svilup, l'utilisaziun ed ina gista propagaziun globala da tecnicas che protegian l'ambient.

d) Integrar complettamain ils custs ecologics e socials da rauba e prestaziuns da servetsch en il pretsch da vendita. Pussibilitar tras quai als consumers d'enconuscher ils products cun il standard ecologic e social il pli aut.

e) Segirar l'access universal ad in'assistenza medicinala che promova ina procreaziun responsabla.

f) Pratigar in stil da vita ch'accentuescha la qualità da viver ed ina sufficienza materiala en in mund restrenschì.

8. *Promover il studi da la durabladad ed il barat avert da las enconuschientschas acquistadas e lur applitgablidad mundiala.*

a) Sustegnair la collavuraziun internaziunala economica e la tecnica per in svilup persistent e resguardar ils basegns en spezial dals pajais en svilup.

b) Renconuscher e mantegnair l'enconuschientscha tradiziunala e la savida spirituala da tuttas culturas ch'attribueschan, renconuschan e conservan ina protecziun da l'ambient e la bainstanza umana.

c) Segirar che tuttas infurmaziuns geneticas e tutta infurmaziuns essenzialas ed impurtantas per la sanadad umana e per l'ambient restian accessiblas publicamain.

III. Giustia sociala ed economica

9. *Eliminar la povradad sco imperativ etic, social ed ecologic.*

a) Garantir a tuts umans il dretg ad aua, aria schubra, a nutriment avunda, terrens betg tissientads, ad in suttegg ed ad installaziuns sanitaras e garantir las resursas naziunalas ed internaziunalas basegnaivlas.

b) Pussibilitar a tuts umans l'access a scolaziun ed a las resursas utilas per garantir in standard da vita persistent. Segirar raits da sustegn socialas per umans che n'èn betg abels da survivor sulets.

c) Assister ils umans sclaus, proteger ils vulnerabels, servir a quels che pateschan e pussibilitar ad els da sviluppar lur abilitads e da cuntanscher lur finamiras.

10. *Segirar che activitads economicas ed instituziuns sin tuts plauns promovon in svilup gist e durabel.*

- a) Promover ina repartiziun da la ritgezza entaifer e tranter las naziuns.
- b) Augmentar las resursas intellectualas, finanzialas, tecnicas e socialas dals pajais en svilup e deliberar els da lur chargia da daitvets.
- c) Segirar che l'entir commerzi promova in diever persistent da las resursas, ina protecziun da l'ambient e cundiziuns da lavur progressivas.
- d) Pretender d'interpresas multinaziunalas e d'organiziuns da finanzas internaziunalas d'agir transparentamain a favur da la bainstanza e a medem temp las far responsablas per las consequenzas da lur agir.

11. *Approvar in'egualità da las schlattainas sco premisa per in svilup persistent e garantir l'access universal a scolaziun, sanità publica e pussaivladads economicas.*

- a) Garantir ils dretgs umans per dunnas e mattas e far fin a mintga furma da violenza envers ellas.
- b) Promover la participaziun activa da las dunnas en tut ils secturs da la vita economica, politica, sociala e culturala sco partenarias egualas che prendan decisiuns da cader e direcziun.
- c) Rinforzar las familias, garantir ina segirtad ed in svilup egal da tut ils commembers da la famiglia.

12. *Françar il dretg – senza excepziun – per in ambient natiral e social che sustegna la dignità umana, la sanadad corporala ed il bainstar spiritual. Attenziun speziala meritan ils dretgs per ils pievels indigens e las minoritads.*

- a) Eliminar mintga discriminaziun da tuttas furmas, saja quai da la colur da la pel, da schlattaina, da l'orientaziun sexuala, da religium, da la lingua, da l'origin naziunal, etnic u social.
- b) Affirmar ils dretgs dals pievels indigens d'atgna spiritualità, enconuschientschas, terras e resursas e segirar qua tras ina vita persistenta.
- c) Respectar e gidar ils giuvenils en nossa societad per ch'els sajan capabels da surpigliar lur rolla essenziala da stgaffir ina societad durabla.
- d) Proteger e restaurar lieus d'impurtanza culturala e spirituala.

IV. Democrazia, nunviolenza e pasch

13. *Rinforzar sin tuts plauns las instituziuns democraticas, procurar per trasparenza ed obligaziun da responsablidad tar l'execuziun*

da pussanza, inclus la cundecisiun e l'attenziun giuridica.

a) Proteger il dretg da mintg'uman da retschaiver a temp infurmaziuns cleras davart l'ambient e da tut ils plans ed activitads da svilup che pon tangar u esser d'interess per el.

b) Sustegnair la societad civila sin plaun local, regional e global e promover la participaziun significativa da tut ils individis e da las instituziuns interessadas als process da decisiun.

c) Proteger la libertad d'opiniun, da la reuniun pacifica, d'associaziuns e da defender opiniuns divergentas.

d) Instituir l'access effizient ed effectiv a las proceduras administrativas e giudizialas independentas, per supprimer donns da l'ambient smanatschants u reals e da far bun ils donns chaschunads.

e) Eliminar tutta corrupziun en instituziuns publicas e privatas.

d) Rinforzar communidades localas e pussibilitar ad ellas da proteger lur ambient ed assegnar ad ellas tutta responsablidad per la protecziun da l'ambient sin ils plauns administrativs, sin ils quals ellas vegnan recepidas en la moda la pli effizienta.

14. *Integrar en la scolaziun formala la savida, las valurs e las abilitads ch'èn basegnaivlas per ina moda da viver persistenta.*

- a) Metter a disposiziun a tuts, en spezial als uffants e giuvenils, pussaivladads da scolaziun che permettan ad els ina collavuraziun per in svilup durabel.
- b) Promover en la scolaziun la cooperaziun cun l'art e la cultura, sco er cun la scienza umana, sociala e natirala per in svilup persistent.
- c) Rinforzar la funcziun dals meds da massa da svegliar la schientscha per las sfidas ecologicas e socialas dal futur.
- d) Renconuscher l'impurtanza da l'educaziun moral e spirituala per ina moda da viver efficazia.

15. *Tractar tuttas creatiras cun resguard e respect.*

- a) Proteger animals che vegnan tegnids d'umans da crudaivladads e suffrientschas.
- b) Proteger ils animals selvadis da tecnicas da la chatscha e da la pestga e da traplas che chaschunan suffrientschas extremas, prolungadas ed evitablas.
- c) Impedir mazzaments da spezias betg giaschadas.

16. *Promover ina cultura da toleranza, nunviolenza e pasch.*

- a) Encuraschar e sustegnair la chapientscha vicendaivla, la solidarità e la cooperaziun tranter tut ils pievels e tranter las naziuns.
- b) Realisar strategias per evitar ils conflicts violents e trair a niz vias collectivs per superar problems, per prender a maun e schliar auters conflicts ecologics.
- c) Dischamar sistems da segirtad naziunals sin in nivel da defensiu nunsmanatschant e promover la midada d'indrizs militars per scopos paschaivels, inclus la restauraziun ecologica.
- d) Eliminar complettamain tuttas armas nuclearas, biologicas e chemicas sco er autras armas da destrucziun en massa.
- e) Segirar che l'explozaziun orbitale e spaziala saja utilisada sulettamain a favur da la protecziun da l'ambient e da la pasch.
- f) Renconuscher che la pasch è la totalità da quai che vegn creà cun agid da las relaziuns armonicas cun sazez, cun autras persunas, cun autras culturas e creatiras e cun la Terra.

La preschentaaziun:
Dossier «Charta da la Terra».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=3192
www.chatta.ch

«Museum & Scola» – scolaras e scolars exponan

In manual edì da l'associaziun Museums Grischuns

■ Realisar cun ina classa da scola in'exposiziun en in museum munta per tut las persunas involvidas ina gronda sfida. Tuttina datti buns motivs per sa laschar en sin in tal project: in'atgna exposiziun lascha enavos tar tut ils participads regurdientschas restantas e las scolaras ed ils scolars s'acquistan abilitads ch'els pon er duvrar pli tard en la vita professiunala. Il manual «Museum & Scola» sa drizza a la magis-traglia ed a las manadras ed als manaders da museums. El è vegnì edì il 2012 da l'associaziun Museums Grischuns a basa d'experientschas praticas ch'èn vegnidas rimnadas en rom d'in project da barat cultural. Il manual guida ad organisar in'exposiziun cun structurar la lavur en singulas fasas, las qualas vegnan descritas a moda concreta e surveaivla. E betg il davos spera Museums Grischuns da pudair carmalar cun il guid in a l'autra classa supplementara en in dals numerus museums dal Grischun: «Nus sperain da pudair dar a Vus cun quest manual intginas infurmaziuns praticas e da motivar Vus d'As participar a tals projects. In project d'exposiziun cun ina scola po numadamain far blers plaschairs. Las portas dals museums èn avertas per ulteriurs projects d'exposiziun communabels.»

La fasa iniciala

En l'emprim pass, la fasa iniciala, sto l'exposiziun vegnir planisada bain. Per cuntanscher ils megliers resultats pussaivels ston las scolastas ed ils scolasts e las persunas responsablas per il museum sa cunvegner cle-ramain davart las finamiras e

per part er integrar las scolaras ed ils scolars en ils process da decisiun: tschermer il tema da l'exposiziun e definir ils locals d'exposiziun ed ils objects museals a disposiziun. En questa fasa da lavur vegnan elavurà il preventiv ed eruidas las funtaunas da finanzas. I vala da coordinar termins e responsabladads, discussiunar infurmaziuns a terzs e reparter las lavurs che suonan. La rait da contacts respectiva sto vegnir resguardada. Tut las decisiuns vegnan documentadas en scrit. Quai spargna temp ed evitescha intschertezas ed eventualas discussiuns posteriuras.

La fasa da retschertga

Durant la fasa da retschertga vai per sa famigliarisar cun il tema ed ils eventuals objects d'exposiziun. D'avantatg èsi era da

La scola veglia – be ina da las pussaivladads per avischnar uffants e giuvenils al mund da pli baud.

FOTO RAINER STURM / PIXELIO

planisar avunda temp per s'infurmar davart la conceziun da l'exposiziun. Cusseglis pon dar ils responsabels per il museum, però era concepider d'exposiziuns spezialisads che vegnan engaschads da museums pli gronds. Tut tenor èsi d'avantatg d'emprender gia ordavant ulteriuras abilitads sco per exempel la tecnica da manar intervistas u diriger la camera. Per rimnar objects èsi prudent da sa fatschentar cun tecnicas d'inventarisaziun, per ch'i na capitain nagins sbagls cura ch'ils objects emprestads vegnan restituids.

La fasa d'organisaziun

Durant la fasa d'organisaziun sto vegnir sclerida la maniera da la preschentaziun, la tscherna dals objects e la repartiziun da las localitads. Per pudair prender questas decisiuns èsi impurtant d'enconuscher las localitads d'exposiziun sco era las pussaivladads dals meds d'agid tecnicos a disposiziun. En questa fasa sto la savida rimnada vegnir reducida sin in concept d'exposiziun chapibel. Per far ina tscherna plausibla èsi bun da sa metter en la situaziun d'in visitader dal museum che vesa per l'emprima giada l'exposiziun.

I vala la paina da far ina skizza da la localitad d'exposiziun e d'inserir ils elements d'exposiziun. Impurtant è da betg emblidar d'infurmar vicendaivlamain

davart las decisiuns ed ils ulteriurs pass da lavur – entaifer il team da scolaras e scolars e tranter il museum e la scola. Eventualmain ston era terzas persunas vegnir integradas en il barat d'infurmaziuns

L'installaziun da l'exposiziun

Per l'installaziun da l'exposiziun vegnan ils objects, ils maletgs e las tavlas d'infurmaziun piazzads en il museum e mess en la dretga glisch. Ils utensils ed ils agids da preschentaziun, sco per exempel stgabelas u podests, vegnan mess a disposiziun gia ordavant. Durant installar l'exposiziun na dastg'ins betg emblidar las pretensiuns conservatoricas dals objects dal museum. Per evitar donnas durant l'installaziun da l'exposiziun vegnan las scolaras ed ils scolars era famigliarisads cun l'applicaziun dals objects. Ins sto far stim che la successiun da l'exposiziun saja logica e chapibla. A la fin èsi recumandabel da far ina runda cun in'egliada critica tras il museum; mancan infurmaziuns impurtantas? U ston singuls objects vegnir spustads per che l'exposiziun saja pli cle- ra? Po in object sa far valair meglier en in auter lieu u è in text pli legibel là?

L'avertura da l'exposiziun

Quest chapitel tracta las chaussas organisatoricas: organisar l'entira vernissascha incl. las invitaziuns, concepir ils placats da reclama, rediger las comunicaziuns da pressa, planisar l'apero e las visitas guidadas tras l'exposiziun. Las incumbensas ston esser structuradas bain e repartidas a moda clera, cunquai che tut las lavurs ston vegnir preparadas a medem temp. Igl è d'avantatg da far in urari e da persvader las gidantras ed ils gidanters da sa participar al «grond di».

Barat cultural – da la teoria a la pratica

Il barat cultural è stà in subproject da las organisaziuns che s'engaschan per la lingua e cultura Lia Rumantscha, Pro Grigioni Italiano ed Uniun dals Gualsers en il rom dal project «Museum & Scola – Museum & Schule – Museo & Scuola» inizià da Museums Grischuns. En quest connex han differentas classes dal stgalim primar e superiur dal Chantun concepì exposiziuns e fatg visitas vicendaivlas: la sisavla classa primara da Glion è viaggiada a San Vittore, e las scolaras ed ils scolars da San Vittore èn vegnids a Glion ed en Val Stussavgia. La classa da la Val Müstair ha visità l'exposiziun da scolaras e scolars ad Arosa, e la classa gimnasiala da Schiers è stada en visita tar il stgalim superiur da Poschiavo. Las scolaras ed ils scolars da Poschiavo han visità la classa da Schiers. En tut en var 100 persunas stadas en via-

di en in museum d'in auter territori linguistic.

En il rom da quest barat èsi vegnì communitgà en tut las trais linguas chantunales ed en tudestg gualser. L'incumbensa è stada quella che mintgina e mintgin posinscuntgersia discurren en sia lingua materna e vegnia tuttina chapì dals auters. Las scolaras ed ils scolars han pelvaira cumprovà in diever nuncumplitgà da la lingua: els han communitgà cun mauns e pes e mintgatant mors or ils dents cun singuls plects. Uffants bilings han fatg da translatur, els han consultà vocabularis e scolaras e scolars pli vegls èn sa gidads cun l'englais. En il barat cultural èn las singulas linguas – surtut il rumantsch ed il talian – era vegnidas cumparegliadas ina cun l'autra. Els uffants bilings (dus mattatschs da la Mesolcina ed in mattatsch da Glion), ch'èn sa gidads sco translatur, èn stads loschs da lur enconuschientschas da la lingua ed era da lur derivanza. Sco exempel duai vegnir allegà Francesco, in Talian che viva a Glion. Cura che las scolaras ed ils scolars èn sortids dal tren a San Vittore, ha el traglichà dal plaschair ed ha ditg: «Quai vesa gea ora sco tar nus en l'Italia. Il pli gugent restass jau qua.»

Facit

Las manadras ed ils manaders dal project han vis ch'ils inscunters han fatg impressiun als uffants e giuvenils. Els han fatg atgnas experientschas cun la bilinguitad u trilinguitad e singuls dad els han survegnì gust sin dapli: emprender meglier talian, tgirar il barat tranter las linguas e culturas. Auters han cumpareglià lur atgna lingua (il rumantsch) cun il talian e tschertgà parallelas, damai gia fatg sez ina sort da linguistica cumparativa.

Las scolaras ed ils scolars han tractà la lingua a moda fitg creativa, tant quai che pertutga il chapir sco er il sa far chapir. Tut en tut ha la comunicaziun funcziunà excellentamain malgrà las differentas linguas, cunquai che tuts èn sa servids ultra da la comunicaziun verbala era da la mimica e gesticina nunverbala. Dasper las scolaras ed ils scolars rumantschs discurrivon er intginas scolaras ed intgins scolars dals dus auters territoris linguistics ultra da lur lingua materna anc ina u schizunt duas autras linguas ed han uschia pudì far – mintgatant cun la degta superbia – da translatur e translatur.

Cunquai che las legendas d'intginas exposiziuns eran mintgamai redigidas en duas u schizunt trais linguas (Müstair, San Vittore, Poschiavo e Glion), èn ils gists dal museum danovamain vegnids confruntads cun la trilinguitad dal Gri-

schun e forsa che l'in u l'autra è sa fatg in pèr patratgs davart la situaziun linguistic-culturala.

Sco facit pon ins dir ch'il project ha chattà fitg buna accoglientscha tar tut las persunas participadas. La collavuraziun ha enritgì tant las scolas sco ils museums. «Nus fasschessan danovamain part ad in project d'exposiziun, igl è stà per nus ina grondiusa experientscha», aud'ins da vart dals museums e dals scolasts. Surtut il barat linguistic da las scolaras e dals scolars – ch'è vegnì sustegnì da las trais organisaziuns che s'engaschan per la lingua – ha già tar tuts in fitg bun resun. E tgi sa, forsa datti sin fundament da las visitas vicendaivlas da las classes da scola anc uss ina u l'autra amicizia per sms u facebook?

Per las organisaziuns che s'engaschan per la lingua – Lia Rumantscha, Pro Grigioni Italiano ed Uniun dals Gualsers – signifitga l'eco positiv da mantegnair vivanant il contact per pudair mussar als uffants e giuvenils durant lur temp da scola la ritgezza linguistica e culturala, als manond sur ils cunfins da las singulas cumunanzas linguisticas.

Museums Grischuns

Il Grischun ha var 80 museums ed è cun quai ina da las parts dal mund cun ils pli blers museums. L'onn 1981 è vegnida fundada l'Associaziun Museums Grischuns sco organisaziun da tetg dals museums dal Grischun. Museums Grischuns represchenta ils interess dals museums e dals archiv cultural envers il Chantun, ils partenaris surregionals e la publicitad.

Museums Grischuns sustegna er ils museums sez cun ina cussegliaziun professiunala en tut ils champs da la lavur (collecziunar, conservar, documentar, intermediar etc.). L'uniun coordinescha e promova la collavuraziun tranter ils museums ed ils archiv cultural, las instituziuns chantunales e las instituziuns da medem gener extrachantunales. En in mandat da prestaziun cun il Chantun garanteschon l'uniun ed il secretariat da porscher als museums ed als archiv cultural cussegliaziuns, infurmaziuns ed offertas da perfecziunament.

Museums Grischuns ha gia organisà differentes curs davart temas sco sclerir dumondas giuridicas; finanziair projects museals; inventarisar; fotografar; manar tras il museum; concepir collecziuns; l'istorgia orala en il museum; tgirar objects. Ultra dals curs da perfecziunament maina il secretariat ina biblioteca cun cudeschs en connex cun dumondas che concernan il sector museal. En pli po el era dar infurmaziuns davart experts cumpetents. Pubblicaziuns en gasettas vegnan rimnadas en l'archiv da texts e stattan medemamain a disposiziun a las collavuraturas ed als collavuratur dals museums.

Ils museums dal Grischun en survista

L'onn 2013 han l'Uffizi da cultura e las instituziuns purtretadas lantschà il portal www.museums-grischuns.ch. Quel cuntogna infurmaziuns detagliadas davart mintga museum ed archiv (adressa, uras d'avertura e.a.), preschenta las singulas collecziuns ed exposiziuns ed infurmescha davart il program actual da las uniuns purtadas.

La preschentaziun:

Laetizia Christoffel e Nicole Sprecher. Museum & Scola. Scolaras e scolars exponan. Cuiro 2012.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4123
www.chatta.ch

Laetizia Christoffel
Nicole Sprecher

mus & eum & SCHULE

Schulklassen realisieren eine Ausstellung. Ein Leitfaden.

Museo & Scuola
Allievi e allieve reinventano i musei

Museum & Scola
Scolaras e scolars exponan

Herausgeber
Museen Graubünden

Frontispizi da la publicaziun.

Citads, aglomeraziuns e vischnancas centralas

Co sa lascha tschiffar ed analisar il process d'urbanisaziun?

■ Tar ina citad sa tracti statisticamain d'ina vischnanca cun in dumber d'abitants d'almain 10 000 – quest'infurmaziun tutga tar la savida generala e cun quella para a l'emprima egliada d'esser ditg tut en chaussa. Ma sco savens sa preschenta la realitad a moda bundant pli complexa: En tge svilup continuant ch'il territori da caracter urban en Svizra sa chatta, mussa la terminologia da l'Uffizi federal da statistica che sto vegnir adattada cun-continuadamain. Dapi passa 100 onns definischa l'Uffizi federal da statistica aglomeraziuns e territoris urbans. Dapi la definiziun dal territori urban che sa basava sin las datas da la dumbraziun dal pievel da l'onn 2000 ha gi lieu in svilup impurtant dal territori: augment da la populaziun, emigraziun da la populaziun citadina en ils con-

turns sco er meglieraziuns tar l'infra-structura dal traffic han midà essenzialmain la structura dal territori. Ultra da quai sa basan la

dumbraziun dal pievel e la statistica da la structura d'interpresa da nov per gronda part sin datas dals registers, uschia che las unitads da datas en sa midadas en cumparegliaziun cun las enquisas da questunaris ch'èn vegnidas fatgas pli baud. Quests midaments han necessità l'Uffizi federal da statistica da sviluppar ina nova metoda per definir las aglomeraziuns per pudair far explicaziuns statisticas d'ina auta qualitat davart il process d'urbanisaziun actual. En quest connex èsi sa mussà ch'il territori da caracter urban po vegnir descrit mo per part cun agid d'aglomeraziuns. Perquai èn vegnidas stgaffidas duas categorias novas dal territori da caracter urban ordaifer las aglomeraziuns.

Aglomeraziuns sa basan sin ina metoda morfologica e sin ina metoda funcziunala

La nova definiziun identifitgescha l'emprim en moda indirecta las structures architectonicas vesavlas sco areals d'abitadi e d'industria. En quest connex vegn applitgada ina procedura da raster ch'è independenta da cunfins administrativs. Quai reduce-scha la sensibilitad da la definiziun da l'aglomeraziun envers fusiuns da vischnancas. Cun agid da valurs minimalas concernent la spessezza ed il dumber d'abitants e da piazzas da lavur en in territori coerent vegnan alura determinads centers d'aglomeraziun potenzials (metoda morfologica). Cun resguardar supplementarmain las pernottaziuns vegni regn quint da l'impurtanza da centers turistics.

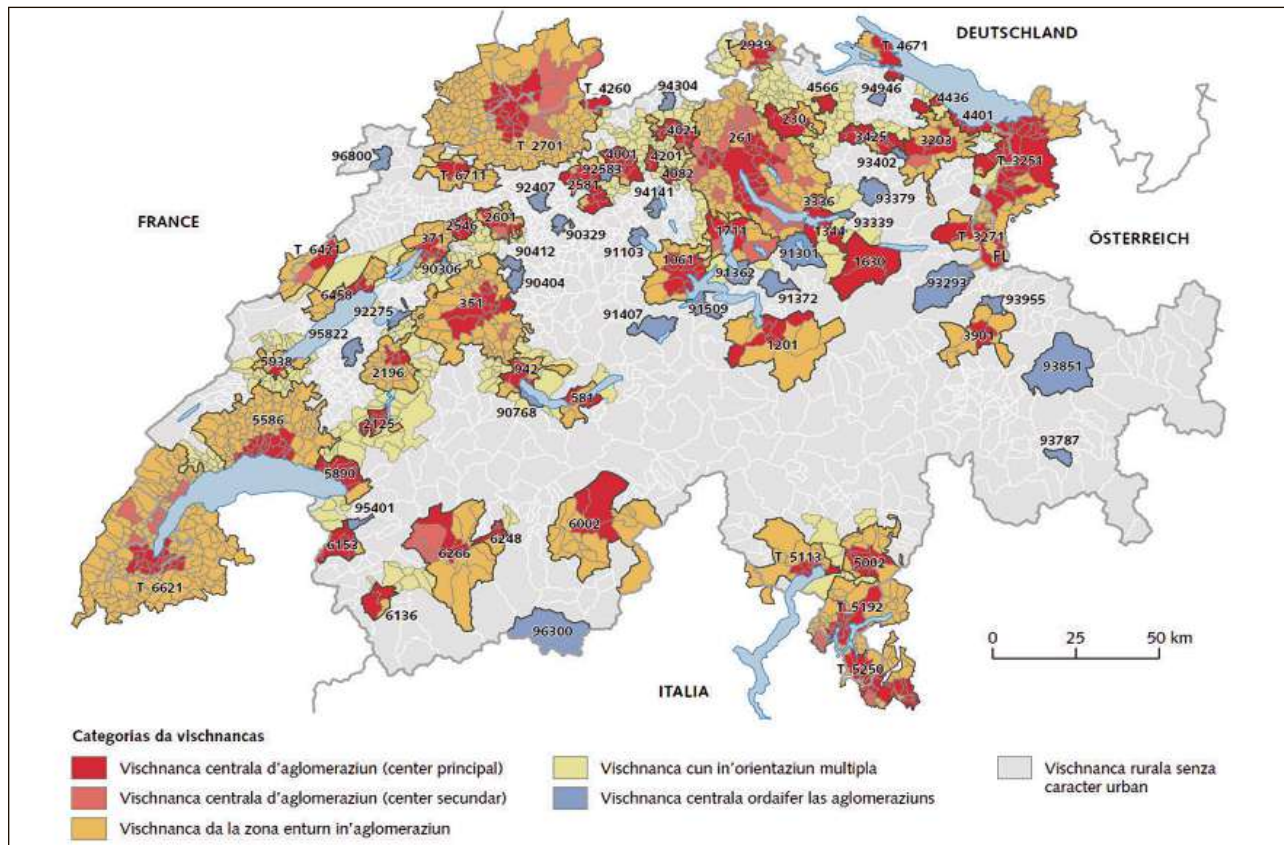
En lieus ch'han ina gronda spessezza d'abitants e da piazzas da lavur sa chattan savens er indrizs d'infrastructura e purschidas da servetschs impurtants. Grazia a l'attractivitat che resulta da quai creschan ils centers d'aglomeraziun potenzials (definids ordavant) in intschess, entaifer il qual ils umans sa movan u communitgeschan per satisfar lur basegns e lur interess. Quest intschess vegn designà sco zona enturn in'aglomeraziun. Statisticamain po el vegnir definì cun agid d'entretschaments da pendularis (metoda funcziunala).

Vischnancas che adempleschan ils criteris da vischnancas centralas u da vischnancas da la zona enturn in'aglomeraziun, ston avair – sin ina surfatscha coerenta – almain 20 000 abitants (incl. ils equivalents da pernottaziuns) per valair sco aglomeraziun. Las aglomeraziuns pon en quest connex er surpassar ils cunfins naziunals, perquai che l'irradiaziun da centers d'aglomeraziun na ferma betg al cunfin da la Svizra.

La nova definiziun da l'aglomeraziun sa basa pia sin cundiziuns morfologicas (spessezza d'abitants e d'occupaziun) e funcziunalas (fluss da pendularis) da l'urbanitad.

Ampla diversitad d'aglomeraziuns

La Svizra ha ina structura urbana multifara che cuntegna grondas aglomeraziuns cun attrazzion internaziunala, ma er pli pitschnas cun in'impurtanza regiunala. La pli

Il territori da caracter urban en Svizra (situaziun dal 2012).

gronda da las 49 aglomeraziuns definidas da nov è Turitg cun 1,28 milliuns abitants, suandada da Basilea e Geneva (duas aglomeraziuns transcunfinalas cun var 823 000 resp. 819 000 abitants). Questas trais aglomeraziuns furman en quest connex ina zona che s'estenda fin 35 km davent dal center. La pli pitschna aglomeraziun da la Svizra è Martigny cun bundant 20 000 abitants. La pli gronda part da las aglomeraziuns sa chatta, grazia a las relaziuns topograficas naturalas, en la Svizra Bassa. Ulteriuras sa chattan en la Val dal Rain, en la Val dal Rodan ed en il Tessin. Dudesch da las aglomeraziuns èn aglomeraziuns transcunfinalas. En tschingt cas dominescha però la populaziun da la part da l'exteriur (per exempel Como-Chiasso, Constanza-Kreuzlingen).

En las vischnancas centralas d'aglomeraziun ch'occupavan l'onn 2012 12% da la surfatscha da la Svizra e 38% da la surfatscha d'abitadi, vivevan 59% da la populaziun ed existivan 70% da las piazzas da lavur. En las zonas enturn in'aglomeraziun è questa relaziun pli equilibrada: sin in territori da la grondezza da 17% da la surfatscha naziunala svizra abitavan 15% da la populaziun. Tut en tut abitavan 73% da la populaziun en aglomeraziuns. En ils territoris a l'exteriur da las aglomeraziuns transcunfinalas vivevan totalmain circa 1,2 milliuns persunas. Quai correspunda a 17% da la populaziun totala da tut las aglomeraziuns.

Duas categorias novas da vischnancas da caracter urbanas ordaifer las aglomeraziuns

Numerusas vischnancas sa chattan en il champ d'influenza da dus u da dapli centers d'aglomeraziun. Perquai vegnan ellas preschentadas sco categoria independenta «vischnancas cun in'orientaziun multipla». Ellas sa chattan tranter las aglomeraziuns ed han, sco las vischnancas da la zona enturn in'aglomeraziun, er ina gronda quota da pendularis en direzziun da las vischnancas centralas d'aglomeraziun. 350 vischnancas cun totalmain 576 000 abitants (7% da la populaziun da la Svizra) vegnan attribuidas a questa categoria territoriala ch'è vegnida definida da nov.

Ordaifer las aglomeraziuns datti er vischnancas in gruppas da vischnancas ch'han er centers cun ina gronda spessezza d'abitants e da piazzas da lavur, ma na furman nagina aglomeraziun, perquai ch'ellas èn memia pitschnas. Perquai vegnan preschentadas 57 «vischnancas centralas ordaifer las aglomeraziuns». 12 da quellas furman per sai in center, las autras 45 furman gruppas che consistan da 2 fin 5 vischnancas, da las qualas resultan ensem 16 centers. Tar ils centers ordaifer las aglomeraziuns sa tracti savens da centers regiunals; exempels en Lyss, Payerne, Murten, Sviz, Landquart u Zermatt.

Tipologia dal territori da caracter urban

Las categorias attribuidas a las singulas vischnancas èn vegnidas grupadas a tips da territori surordinads, e quai tenor ils criteris morfologics u funcziunals applitgads.

Il territori da caracter urban cumpiglia ultra da las vischnancas d'aglomeraziun er vischnancas cun in'orientaziun multipla sco er vischnancas centralas che sa chattan ordaifer las aglomeraziuns. Vischnancas cun in'orientaziun multipla u vischnancas da la zona enturn in'aglomeraziun pon tutina avair in caracter rural, schebain ch'ellas sa chattan en in territori da caracter urban. Questas vischnancas furman uschia ina categoria intermediara en la dichotomia citad-champagna.

En Svizra vivan 6,8 milliuns abitants en in territori da caracter urban (84% da la populaziun svizra). En quest tip da territori han in pèr chantuns ina gronda part da la populaziun; per exempel Basilea-Citad, Geneva, Zug e Turitg. Auters chantuns, sco per exempel il chantun Sursilvania, han ina part fitg pitschna. Il chantun Appenzell Daders n'ha insumma nagin territori da caracter urban.

Midadas envers la definiziun da l'onn 2000

L'anteriura definiziun da las aglomeraziuns e da las citads isoladas da l'onn 2000 è vegnida fatga a partir d'ina idea fundamentala sumeglianta sco quella descritta qua, ha però duvrà autras unitads da datas, auters criteris ed autras valurs minimalas. Plinavant existiva ella mo da trais categorias (citad centrala d'ina aglomeraziun, autra vischnanca d'aglomeraziun e citad isolada). Las differenzas tranter las definiziuns 2000 e 2012 sa basan sin il svilup da la populaziun e da las piazzas da lavur, ma er sin in'adattaziun da la metodica. Perquai èsi admiss mo en ina moda e maniera restrenschida da far cumparegliaziuns, il plitgusch anc sin il plaun da las aglomeraziuns.

Cumpareglià cun la definiziun 2000 datti l'onn 2012 en total in'aglomeraziun main. Quatter aglomeraziuns da la definiziun 2000 perdan lur status (Burgdorf, Sviz, Stans, San Murezzan), percenter survegnan quatter autras quest status: Altdorf, Glaruna, Martigny e l'aglomeraziun transcunfinala da Bad Säckingen (DE) – Stein. Ultra da quai vegn l'aglomeraziun da Wetzikon-Pfäffikon integrada en l'aglomeraziun da Turitg.

Las vischnancas centralas d'aglomeraziun occupan dapli spazi che las citads centralas da la definiziun 2000. Tenor la definiziun 2000 devi 63 citads centralas (ina fin duas per aglomeraziun). Cun la nova definiziun èn quai 430 vischnancas centralas (en media circa nov per aglomera-

raziun). Il territori da las aglomeraziuns è daventà pli grond, actualmain appartengnan 1099 da totalmain 2352 vischnancas svizras ad in'aglomeraziun, 218 dapli che da l'onn 2000. Questa differenza sa declera per l'ina tras il process d'urbanisaziun e per l'autra tras l'utilisaziun d'ina nova metoda.

D'ina vart èn 330 vischnancas vegnidas attribuidas a las aglomeraziuns. Da l'autra vart èn 112 vischnancas vegnidas relaschadas dal perimenter d'aglomeraziun 2000: 60 vischnancas daventan vischnancas cun in'orientaziun multipla, 19 daventan vischnancas centralas ordaifer las aglomeraziuns (tranter auter Burgdorf, Sviz, Stans e San Murezzan) e 33 vischnancas (1% da la populaziun da la Svizra) crodan or dal territori da caracter urban (tranter auter vischnancas en il conturn da San Murezzan). Ultra da quai han in pèr vischnancas midà en in'autra aglomeraziun.

Ordaifer las aglomeraziuns han 290 vischnancas che valevan fin ussa sco vischnancas ruralas midà lur status a vischnancas cun in'orientaziun multipla. 34 vischnancas ch'èn stadas classifitgadas fin ussa sco vischnancas ruralas èn daventadas vischnancas centralas ordaifer las aglomeraziuns; per exempel Porrentruy, Sarnen, Murten, Payerne e Dörtingen-Böttstein.

Nova definiziun da las citads statisticas

La definiziun vertenta da la citad statistica sa basava sin ina grondezza da vischnanca da 10 000 abitants. En ina vischnanca nova ch'è vegnida creada sin basa da fusiuns pon viver senza auter passa 10 000 abitants, repartids dentant sin bleras fracziuns pitschnas senza in center. Perquai na basta il dumber d'abitants betg pli per caracterisar ina vischnanca sco citad. Ina vischnanca che ademplescha sin ses territori communal ils medems criteris sco ils centers (spessezza e dumber d'abitants – incl. equivalents per pernottaziuns – e piazzas da lavur en in territori coerent) vegn perquai designada sco «citad statistica».

Cun la nova definiziun sin basa da criteris da spessezza èn l'onn 2012 vegnidas determinadas 162 citads statisticas. En questas citads statisticas abitavan 47% da la populaziun e sa chattavan 64% da las piazzas da lavur. Per cumparegliar devi tenor la definiziun vertenta 119 vischnancas cun dapli che 10 000 abitants (tenor la dumbraziun dal pievel da l'onn 2000). Quellas èn vegnidas designadas da quel temp sco citads.

Applicaziun

Nomenclaturas territorialas sco quella dal territori da caracter urban servan principalmain a cumparegliar datas statistics te-

nor differentas categorias da vischnancas. Savens vegnan er fatgas analisas davart da las votaziuns e las elecziuns cun agid da tals tips da territori. Cun l'actualisaziun da la nomenclatura succedida ussa po vegnir giudigada l'urbanisaziun actuala en il territori per lung da l'axa dal temp. Categorias da vischnancas pon però er servir a l'administraziun ed a la politica sco med d'orientaziun.

Definiziun da las categorias dal territori da caracter urban

Agglomeraziuns èn gruppas da vischnancas cun tut en tut passa 20 000 abitants (cun resguardar equivalentmain las pernottaziuns). Agglomeraziuns pon er esser transcunfinalas.

In'aglomeraziun consista en general d'in *center d'aglomeraziun* e d'ina *zona enturn in'aglomeraziun*. Mintga center d'aglomeraziun consista d'ina zona coerenta (*zona centrala*) da cellas da raster d'ina grondezza da 300×300 m ch'han ina spessezza d'almain 500 abitants (incl. equivalents da las pernottaziuns) plus persunas occupadas (abrevià APO) per km². Ina zona centrala sto avair a medem temp almain 15 000 APO. Mintga zona centrala ha ultra da quai in center cun ina spessezza da passa 2500 APO per km² ed ina grondezza minimala da 5000 APO. Vischnancas, da las qualas il APO sa chatta per passa 50% en ina zona centrala vegnan designadas sco *vischnancas centralas d'aglomeraziun*. Las singulas vischnancas d'ina zona centrala furman ensem il center da l'aglomeraziun.

Tar ils centers d'aglomeraziun vegni differenzià tranter centers principals e *centers secundars* (satellits). Ils centers secundars han las medemas caracteristicas sco ils *centers principals*, èn però – pervia da las persunas, che penduleschan a la lavur – colliads funcziunalmain cun in auter center pli grond (center principal). En quest connex sto la part da pendularis importar almain 26,67%. Ils centers principals ed ils centers secundars fan part da la medema aglomeraziun. Ultra da quai vegnan cumpigliads ils centers ch'han in dumber cumparegliabel d'abitants e da piazzas da lavur e ch'han cunfins cuminaivels ad in center d'aglomeraziun. La *citad centrala* d'ina aglomeraziun correspunda a la vischnanca centrala ch'ha ils pli blers APO.

Tar la *zona enturn in'aglomeraziun* tutgan tut las vischnancas ch'èn colliadas funcziunalmain cun il center. Ina vischnanca vegn quintada tar la zona enturn in'aglomeraziun, sche passa in terz da las persunas occupadas lavura en ina da las vischnancas centralas.

D'ina *vischnanca cun in'orientaziun multipla* sa tracti, sche passa in terz da las persunas occupadas (registradas al lieu da domicil) lavura en vischnancas centralas dad almain duas differentas aglomeraziuns. Il fluss da pendularis en las vischnancas centralas dad in'aglomeraziun sto en quest connex represchentar almain in quindeschavel da las persunas occupadas. Vischnancas cun in'orientaziun multipla sa chattan ordaifer las aglomeraziuns.

Er ordaifer las aglomeraziuns pon singulas vischnancas u vischnancas cunfinantas adimplir ils criteris da spessezza per in center, ma tutina betg cuntanscher la grondezza minimala d'ina aglomeraziun. Sch'ina valur minimala da 12 000 APO en la zona centrala sco er d'almain 14 000 APO sin tut il territori da las vischnancas pertutgadas vegn surpassada, vegnan ellas designadas sco *vischnancas centralas ordaifer las aglomeraziuns*.

La preschentaziun:

Uffizi federal da statistica. Territori da caracter urban en Svizra. Neuschatel 2014.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4125
www.chatta.ch

Edifizis en il Grischun – in guid a l’architectura contemporana

■ Il cudesch «Edifizis en il Grischun, cumpari il 1996/1999 (cun diversas reediziuns en versiun tudestga), guida ad impurtants objects da l’architectura contemporana. Köbi Gantenbein e Cordula Seger da la revista «Hochparterre» e Leza Dosch, istoricher d’art, preschentan 30 resp. 43 chasas d’abitar, scolas, chasas communalas, edifizis turistics, museums, chapluttas, punts e decleran lur particularitads en text e maletg. En l’introducziun explitgescha Leza Dosch il connex istoric dals edifizis; el mussa co che la relaziun da l’architectura cun il lieu è sa midada.

Regiun e lieu

Ils ultims decennis è s’etablida pli e pli ina scena u schizunt ina scola d’architectura grischuna che sa lascha cumparegliar cun quellas dal Tessin e da Basilea. L’interess han sveglià las distincziuns e las publicaziuns davart la nova architectura en las Alps. Pelvaira registresch’ins en il Grischun suenter ils onns 1960 e 1970, orientads tradiziunalmain, in dumber creschent d’edifizis che tschertgan ina relaziun differenziada cun il lieu e l’istorgia. Quantitativmain van quels però quasi a perder en la predominanza d’ina architectura

turistica nostalgica ch’imitescha, scufla e mutilescha las furmas da las veglias chasas purilas. Ils bajetgs da lain da Peter Zumthor, erigids tranter il 1985 ed il 1988 a Haldenstein, en il Welschdörfli a Cuira e surtut a S. Benedetg, vegnan considerads sco signals d’in nov regiunalissem. Referenza al lieu tutga dentant meglier, sion che l’idea na sa limitescha betg a la regiun.

La nova architectura ha numnadain prendi distanza da la concepziun da liar l’architectura a la regiun (sco che quai era il cas en il regiunalissem da pli baud). Il nov chavazzin sa numna lieu e chatta sia culminaziun en il term dal genius loci. L’emprim mument parì forsà paradox che la denominaziun geografica pli stretga duaja esser pli universal: il lieu na cuntegna betg pli l’idea dal cas spezial d’ina part specifica dal pajais, mabain la realitad concreta e vivida. Cun la regiun è cumbinada collectivitad, cun il lieu er individualitad. Perquai nascha la pretenziun d’entrar en la normalitad ed en la dignitad dal lieu. Questa concepziun sa basa sin las experientschas da las tendenzas tessinaises, las teorias urbanisticas dad Aldo Rossi e l’architectura analoga enturn Fabio Reinhart e Miroslav Sik. Da las vals talianas dal Grischun èn la Mesolcina ed il Puschlav influenzadas fitg da l’architectura tessinaisa. En il Grischun dal Nord è Peter Zumthor daventà il protagonist d’ina concepziun fenomenologica che s’exprima en sias ovras ed en ses texts. L’atelier da Zumthor a Haldenstein e la tendenza analoga a la Scola politecnica federala èn puncts da partenza per la lavur da plirs architects pli giuven.

Cunter la retorica architectonica fa Peter Zumthor valair en ses texts la preschientscha dals objects. Tschertgà è il simpel, l’essenzial, il reduci. La modestad duai evocar emeziuns en l’aspectatur empè d’anticipar questas cun figurativitad. Zumthor n’ha naginas retegnientschas da discurre da sentiments, da la valaivladad dal subjectiv, da l’autentic. Las regurdanzas d’uffanza, las ragischs da l’agen jau, èn per el realitad e betg anecdota. La naivitad da l’uffant stat per mirveglia esploranta. Che la prontadad a l’avertura ed al svilup n’è betg be teoria, cumprovan ils edifizis da l’architect. L’idea da reconciliar intelletg e sentiment s’exprima en la relaziun sensuala cun la tipologia, la construcziun ed il material, en la realisaziun artisanala ed en l’inte-

graziun dals arts vischins. Il patratg da la poesia, che dovra la quietezza, e da l’ovra construida sco lieu en l’infinitt renvieschan al metafisic. L’architectura daven-ta l’expressiun melancolica da la vita che passa e fa a medem temp resistenza vers l’irrelevant.

Construir al lieu

L’architectura da Peter Zumthor cumenza ils onns 1970 en la Val Lumnezia, nua che l’anteriur collavuratur da la Tgira da monuments chantunala fascheva l’inventari dals abitadis. Da quests contacts èn resortidas incumbensas da construir a Lumbrein (renovaziun da la tur abitada «chasti») ed a Vella (renovaziun dal «Café de Mont»). L’inventari da l’abitadi da Vrin, publictà il 1976, è stà la basa per ina confruntaziun architectonica conscienta cun il vitg, singulara er en il Grischun. Las stentas han purtà il 1998 a la vischnanca il Premi da Wakker da la Lia svizra per la protecziun da la patria per avair integrà a moda exemplarica novs edifizis d’economia per l’agricultura.

Il motor da quest svilup è Gion A. Caminada ch’abitescha a Vrin-Cons. El emprova da sviluppar vinavant il maletg dal vitg e da la cuntrada cultivada uschè natiralmain sco ch’ins fascheva quai pli baud a Vrin – senza imitar e bagatellisar, ma er cun distanza da l’idea da cuntrastar dals onns 1970 e 1980. La basa da scadin-a construcziun è l’economia e la politica sociala. En l’ambient survesaivel dal vitg entadim la val aghescha l’architect er sco politicher communal e lavurer social. El s’interessescha per las pussaivladads da lavurar ed il sa sentir da la cuminanza.

Per impedir in sparpagliament vegnan las stallas da Vrin concentradas vinavant tant sco pussaivel entaifer ed a l’ur dal vitg. «Mantegnair il pur en il vitg» è la devisa. Cun amplifitgar pon clavads existents mantegnair lur funcziun. Duas grondas stallas novas èn vegnidas construidas en in’atgna zona per stallas sut la baselgia. Qua sa chatta dapi curt temp la mazlaria regiunala. Relativamain baud han ins introduci a Vrin la producziun biologica cun batgaria da chasa e vendita directa e qua tras spargnà il char commerzi intermediar. L’elavuraziun al lieu porta novas pussaivladads da gudogn en il vitg. Il sortiment cumpiglia sper la charn er ils products da la chascharia da l’alp da chauras «Parvansauls».

En l’applicaziun da lain resta Caminada en la tradiziun ch’el sviluppescha vinavant cun integrar betun ed enten ordinar e construir ils edifizis. Dapi intgins onns lavura Caminada vi d’in sistem da construcziun per stallas e clavads, scuvert cun observar construcziuns da laina radunda entulada. In rom da travs da laina furma la construcziun da basa che vegn tavlegiada dadens cun plattas pressadas, dador cun aissas crivas. La cumposiziun dals chantuns cun ils roms cruschads che vargan or la tavlegiada regorda a la construcziun da travs tradiziunala ed evokescha in maletg da cuntinuitad: Vrin sa sviluppescha.

Vairs edifizis comunabels èn la chasa communal, la halla polivalenta ed il mortuari. En la chasa communal evokescha il tema «vgl-nov» in dialog en pitschnas parts sut in tetg unifitgant, entant che la gronda cubatura da la halla polivalenta cun schlondas (architect Gion A. Caminada, inschigner Jürg Conzett) sa collia a moda evident cun la chasa da scola en mir, construida a l’entschatta dals onns 1960. Bler temp ha Gion A. Caminada dedità al mortuari. Adina puspè ha el mess en discussiun sia necessitad en vischnanca. La cultura da prender cumià dals morts en las atgnas stivas, pratigada enfin qua, na duai betg vegnir sacrificada a la funcziunalitad d’in mortuari urban. Cun gronda premura han ins elegi in sulom che sa chat-

Cuverta dal cudesch.

ta a l’ur da la baselgia, ma entaifer il vitg. Il cumià ha lieu da la vart dals vivs.

Concurrenza

In dals motivs per l’existenza da l’encon-schenta scena d’architectura grischuna è la concurrenza d’architectura. Sco ch’i sa resulta d’in discurs cun Erich Bandi, ch’è stà en uffizi tranter il 1975 ed il 2002 sco architect chantunal dal Grischun, furma quel ina procedura objectiva per ademplir l’incumbensa culturala d’eriger edifizis duraivels en construcziun ed architectura. En la pratica succeda la prequalificaziun il pli savens sin fundament da concepts ch’èn d’inoltrar en furma da skizzas anonimas. Per la giuria vegnan surtut recumandads architects d’ordaifer ch’han gia sezs participà cun success a concurrenzas. A giuven architects porschan concurrenzas ina schanza da sa profilar independentamain da squadas.

In’ulteriura raschun per il prosperar da l’architectura en il Grischun suppona Bandi en la conjunctura economica stagnanta da l’entschatta dals onns 1980. El regorda al proverbì che las meglras ideas naschan en la miseria. Ils edifizis da quels onns n’èn betg expressiun da bainstanza u d’interess materialistic, mabain da stenta per simpladad e funcziunalitad. En quest senn èn vegnids creads singuls edifizis da valur cumparabels en lur funcziun sociala sco edifizis publics cun las veglias baselgias. Favuraivel per il cumentzament da giuven architects en il Grischun era tenor Erich Bandi dentant er il volumen da bajegiar modest en cumparaziun cun las grondas aglomeraziuns urbanas. Las chasas da scola grischunas, savens bler pli pitschnas, dumognan ins architectonicamain pli tgunsch che gronds cumplexs.

La politica da concurrenza da l’Uffizi chantunal da construcziun auta ha offri ad architects sco Peter Zumthor ina situaziun da partenza decisiva. Consequentamain sa chattan blers edifizis publics, surtut chasas da scola, tranter l’architectura contemporana prentensiusa. In ulteriur instrument per tematisar la qualitat architectonica è la «Distincziun da buna architectura» purtada da las associaziuns professiunalas grischunas ed organisada fin oz duas giadas, il 1987 ed il 1994.

Che tscherts architects dal Grischun reageschan sensibilmain sin il lieu e sin concepziuns dal complessiv na fa betg surstar. La topografia da la cuntrada muntagnarda che renda vesaiel l’edifizì lunsch enturn stimulescha da bajegiar. En vitgs e vals quasi intacts, ch’existan anc adina malgrà tut, vali la paina da sa stentar per l’architectura. Champs da lavur pli vasts restan mantegnids, siond la spezialisaziun main progredida ch’èn ils

centers economics. La contemplaziun po mintgatant far frunt a la hectica.

Quai ch’ins considerescha sco architectura contemporana formalmain prentensiusa è surtut da chattar ordaifer ils lieus turistics. Che Tavau e Val S. Pieder èn en quest regard excepziuns para però da sa midar. Il motiv per la situaziun fin uss en general problematica è forsà il fatg ch’il turissem è suttpost a clischés. Il privel da simplifitgar l’istorgia e da surpigliar superficialmain models è sumegliantamain grond sco tar la vart naiva dal stil indigen. Nua che las furmas da la chasa engiadinaisa vegnan utilisadas per tut las funcziuns pussaivlas vegn la confruntaziun individuala a la curta.

L’idea d’in princip territorial en il mund da las furmas n’è betg be restrenschenta, ella cuntrafa er a la realitad istorica dals davos millennis. Gist las chasas engiadinaises eran influenzadas fermamain d’ordaifer; baselgias, chasas signurilas e hotels s’orientavan a las prestaziuns dals centers europeics. Indigen ed ester stevan en in gieu avert e plain tensiun in cun l’auter. Questa relaziun dialectica po anc oz esser mussavia per in’architectura obligada tant al lieu sco al mund.

Punts

Il pajais muntagnard dal Grischun è er in pajais da punts, galarias, tunnels ed implants electrici. Tranter pioniers da l’inschigneria en il 19avel tschientaner ed a l’entschatta dal 20avel tschientaner sa chattan Richard La Nicca, il constructur d’armadiras Richard Coray, Robert Maillart sco er ils constructurs dals artifizis da la Viafier retica. La lingia da viafier dal Bernina, averta il 1910, è sa sviluppada successivamain ad in ensemble d’artifizis ed edifizis en stil pittoresc-romantic cun ils puncts culminants enconuscents: il viaduct circular da Brusio, ils bajetgs da Nicolaus Hartmann sin l’Ospizi dal Bernina e sin l’Alp Grüm sco er las centralas da las Ovras electricas da Brusio a Palù e Cavaglia construidas dal medem architect.

Sco il pli impurtant construir da punts svizzer da la segunda mesadad dal 20avel tschientaner vala Christian Menn ch’ha fundà il 1957 in biro d’inschigner a Cuira e ch’è stà dal 1971 fin il 1992 professor ordinari per statica e construcziun a la Scola politecnica federala a Turig. Christian Menn ha construi numerusas punts da betun armà en il Grischun. Interressant per l’aspect da referenza al lieu è si’idea da surpigliar il caracter da la cuntrada en la construcziun purtanta. Cun las rudellas laterales e l’artg rinforzà da sias emprimas punts ad artg en Avras sa referescha el a las ovras da Maillart.

Caracterisanta per la cuntrada è la punt da Tumein (1962–63) che traversa il Rain reuni cun in artg da 100 m. Las largezzas dal support da 12 a 15 m armoniseschan la construcziun purtanta ed effectueschan il gest elegant dal sigl sur il flum. In’innovaziun era da lez temp la precumpressiun dal purtader dal vial. Las davosas punts ad artg èn stads il Ponte Nanin (1966–67) ed il Ponte Cascella (1967–68) a la rampa sid dal San Bernardino. Il fatg ch’ins ha pudì utilisar duas giadas la medema punt persa ha pussibilità ina segunda da questas construcziuns, be darar pli cumpetitivas en vista a las pajas creschentas. Il futur apparteneva uss a las punts da travs en tecnica da precumpressiun che lubivan grondas largezzas e cun quai dapli libertad en dimensiunar la trassaziun. Quai ha tenor Heinrich Figi da l’Uffizi da construcziun bassa dal Grischun effectua ch’ins ha savens regurdà memia pauc la relaziun cun il conturn. Concepida e furmada conscientamain sa preschenta percenter la punt Sunniberg dal sviament da Claustra che regorda en ses tip da punt cun sugas traversas a las largezzas giganticas dals monuments americans. Betg pli a moda

abstracta mabain expressiva sa mussan ils pilons inclinads anorvers e las sugas en configuraziun d’arpa.

Tranter ils inschigners da construcziun da la proxima generaziun è Jürg Conzett daventà enconuscent ad in public professiunal internaziunal. El è il praticher professiunal, ma er autur da lavurs istoricas davart construcziuns d’inschigneria. Il 1994 ha il surpassadi Landquartlöser retschet la Distincziun da buna architectura dal chantun Grischun (biro Branger e Conzett). Spectacular era il purtader da trais sugas da la passarella Traversina en la Viamala ch’è vegnida destruida il 1999 e ch’è vegnida remplazzada il 2005 cun ina spezia da stgala pendenta.

In facit en tschintg puncts

La varietad, bellezza e qualitat da la nova schientscha da construir – la quala ha fatg dal Grischun plaun a plaun ina da las pli impurtantas regiuns d’architectura contemporana en Svizra –, è d’attribuir tenor Köbi Gantenbein a tschintg facturs:

1. La cuntrada drammatica, l’istorgia e la diversitad dal territori. Construir en il Grischun ha insatge arcaic e metafisic: «Jau sun il lieu», di l’edifizì. Malgrà tut las plajas, las larmas e las attatgas quotidianas chaschunadas tras construcziuns nunponderadas, datti en il Chantun maletgs dal vitg intacts, cumplettads ed amplifitgads cun quità. Ils lieus davos quests maletgs n’èn nagins museums, mabain spazis da viver extendids precautamain.
2. Il Grischun ama l’istorgia e surtut l’istorgia dal spazi. Quest’amur emprova da s’exprimer. Ma atenziun: cun tut il respect per ils referiments locals, la vischianza po era periclar la perspicacitad. I na tanscha betg da sa basar sin la tradiziun e mantegnair il maletg dal lieu. Buns architects s’orienteschan tenor criteris internaziunals. Els èn part d’in svilup tecnic ed estetic mundial.
3. La pitschna industria da construcziun lavura cun gronda capacitad e precisun. Mintga architect enconuscha in impresari, in scrinari, in tschentaplattas, in tschentapignas, in stuccatur, per il qual el mettes il maun en il fie. La lavur ha in pretsch commensurà e la qualitad è auta. Da la capacitad dal constructur dependa la qualitat da la construcziun.
4. L’architectura pli giuvna en il Grischun è in tema da la debatta culturala era en il Chantun. Per quella procuran uniuns sco la Lia grischuna per la protecziun da la patria, las medias stampadas u la Televisiun Rumantscha. Il Museum d’art a Cuira e la Chasa melna a Flem dediteschan exposiziuns remartgabladas a l’architectura.
5. Il Chantun e las vischnancas giogan ina rolla exemplarica sco buns patruns da construcziun. La Tgira da monuments dal Grischun s’engascha per il mantegniment e la protecziun da l’ierta existenta. E per las construcziuns novas è decisiva la concurrenza d’architectura. Quella è vegnida promovida cun perspicacitad ed ha uschia permess a la gronda part dals architects grischuns da renum d’avrir in agen biro. Da Bearth & Deplazes, Jüngling & Hagmann fin a Richard Brosi, Robert Obrist e Peter Zumthor han tut ils ateliers da num en il Chantun guda-gnà concurrenzas impurtantas.

La preschentaziun:

Div. auturAs. Edifizis en il Grischun. In guid a l’architectura contemporana. Glattbrugg 1999. (Reediziun amplifitgada da l’ediziun «30 edifizis en il Grischun» dal 1996).

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=902
www.chatta.ch

Per amur da la vita – tematisar ina donaziun d'organs en cas da mort

■ En Svizra spetgan blers umans sin in organ. Cun esser perencletg cun ina donaziun, pon ins salvar vita. Cun la campagna «Discurra da la donaziun d'organs», lantschada il 2016, vulan l'Uffizi federal da sanadad publica e la fundaziun Swisstransplant sensibilisar la populaziun davart questa tematica. La finamira è d'animar uschè bleras persunas sco pussaivel da sa confruntar cun la dumonda, sch'ins veglia dar organs, tessids u cellas suenter la mort u betg.

Per ils confamigliars sa tschenta mintgatant fitg andetgmain la dumonda d'ina donaziun d'organs. Perquai vul la campagna er render attent da discurre cun ils confamigliars davart l'atgna voluntad. Uschia pon els decider en il senn da la persuna defuncta e vegnan distgargiads en ina situaziun da malcurada.

Tge po vegnir dà?

Suenter la mort pon vegnir dads ils suandants organs: gniunchels, pulmun, gnirom, cor, pancrea (u sias inslas da Langerhans) ed il begl stretg. Ultra d'organs pon er vegnir dads tessids sco per exempel la cornea da l'egl u valvas dal cor ed avainas grondas. Tar tschertas malsognas en transplantaziuns da la cornea l'ultima speranza da las pazientas e dals pazients che daventas uschiglio tschorvs.

Transplantaziuns da valvas dal cor e d'avainas pon salvar la vita en cas da defurmiations, d'infeziuns e da malsognas cun tumors.

Cellas da basa dal sang vegnan prelevadas actualmain mo en il rom d'ina donaziun d'ina persuna viva. Ina transplantaziun da cellas da basa dal sang è savens l'unica speranza sin guariziun per umans ch'han ina malsogna dal sistem che producscha il sang. Tgi che vul savair dapli davart la donaziun da cellas da basa dal sang u vul sa laschar registrar sco donatura u donatur, po ir sin la pagina d'internet da la donaziun da sang da la Crusch Cotschna Svizra: www.sbcs.ch.

Vegni pajà per ina donaziun?

La Lescha da transplantaziun scumonda il commerzi cun organs, cun tessids u cun cellas e prescriba ch'ina donaziun stoppia esser gratuita. La donaziun d'organs, da tessids u da cellas è en mintga cas voluntaria e facultativa e na vegn betg indemnizada finanziar. Per ils confamigliars n'ha ina donaziun er nagins dischavantatgs finanzials.

Tgi po far ina donaziun?

Organs, tessids e cellas pon per il solit vegnir dads fin en l'auta vegliadetgna. Decisivs en il stadi da sanadad da la donatura u dal donatur sco er la funzionalitad dals organs e dals tessids e betg la vegliadetgna. Er umans cun tschertas malsognas (tranter auter in pèr malsognas cun tumors) pon

La campagna vegn purtada da l'Uffizi federal da sanadad publica e da Swisstransplant.

eventualmain dar organs u tessids. Sche quai è pussaivel, vegn controllà curt avant u durant la prelevaziun.

Mintga persuna a partir da 16 onns po emplenir in attest da donaziun. Sch'i vegn en dumonda ina donaziun tar ina persuna pli giuvna, decidan ses represchentsants legals.

Cura èsi pussaivel da prelevar in organ?

Pussaivla è ina prelevaziun d'in organ tar ina persuna trapassada, sch'ella è morta pervia d'ina blessura cerebrala directa (primara), per exempel suenter ina sangnada dal tscharvè u suenter in accident cun ina blessura da la chavazza e dal tscharvè. En cas pli rars èsi pussaivel da prelevar organs er, sch'ina persuna è morta pervia d'in donnegiamet indirect (secundar) dal tscharvè suenter ina disditga dal cor e da la circulaziun.

Tgi che mora a chasa, na po betg damentar donatura u donatur d'organs, perquai che la prelevaziun pretenda preparaziuns medicinalas che pon vegnir fatgas mo en in ospital.

Cura èsi pussaivel da prelevar in tessi?

La cornea da l'egl po vegnir prelevada da mintga persuna trapassada. Per quai na dovri naginas mesiras medicinalas preparativas. Ella po vegnir prelevada fin a 48 uras suenter la mort.

Valvas dal cor vegnan prelevadas, sch'il cor d'ina donatura u d'in donatur n'è betg pli adattà medicinalmain per ina transplantaziun (p.ex. suenter in infarct dal cor). Ins na duess perquai betg excluder la donaziun da las valvas dal cor e d'avainas, sch'ins è d'accord ch'il cor vegnia prelevà.

Co vegn constatada la mort?

Avant ch'i vegnan prelevads organs d'ina persuna defuncta, sto sia mort vegnir cum-

provada senza dubis. Perquai ston duas medias u medis ch'han la qualificaziun correspundenta confermar tenor il princip da quatter eglis ch'il tscharvè ed il bist cerebral na funcziunan definitivmain betg pli (ins discurra da la cumprova da la mort cerebrala). Las visitas medicalas ed ils tests che vegnan fatgs en quest connex en definids clermain e ston vegnir confermads en scrit.

Questa cumprova da la mort sto vegnir fatga en Svizra tar mintga donatura u donatur potenzial d'in organ, independentmain dal fatg, sche la mort è entrada suenter ina blessura directa u suenter in donnegiamet indirect dal tscharvè. Las medias ed ils medis che cumprovan la mort na dastgan betg appartegnair als medems teams che prelevan ils organs u che fan las transplantaziuns.

Pertge dovri mesiras medicinalas preparativas?

Las mesiras medicinalas preparativas vegnan fatgas suenter la sistida da la terapia ed avant la prelevaziun dals organs. Tar ina persuna grevmain malsana u grevmain blessada vegn sistida la terapia da survivenza mo, sche la mort n'è betg pli evitabla e sche mintga ulteriur tractament n'ha pervia da quai pli naging senn. La decisiun da sistir la terapia vegn adina prelevada independentmain da la dumonda, sch'il consentiment per prelevar organs, tessids u cellas è avant maun.

Mesiras medicinalas preparativas n'han naging niz direct per la pazienza u per il pazient. Ellas en necessarias per mantegnair ils organs. Senza mesiras medicinalas preparativas n'èsi betg pussaivel da far cun success ina transplantaziun. Pervia da quai è l'attest da donaziun concepì uschia ch'ins consenta cun in «gea» tant a la prelevaziun sco er a las mesiras preparativas. Sch'i n'exista naging attest da donaziun, dastgan mesiras medicinalas preparativas vegnir fatgas mo, sch'ils confamigliars u sche la persuna da confidenza consentan a questas mesiras.

Tgi ch'ha ina disposiziun dal pazient e vules dar ses organs, duess remartgar explicitmain en la disposiziun che las mesiras medicinalas preparativas necessarias dastgan vegnir fatgas per pussibilitar la prelevaziun d'in organ.

Tge mesiras medicinalas preparativas vegnan fatgas?

Per ch'ls organs na vegnian betg donnegiads, èsi necessari da prender – tut tenor la situaziun – differentas mesiras: Ina respiraziun artificiala gia cumenzada vegn cuntinuada; i vegnan dads medicaments che sustegnan la circulaziun e che reglan l'equiliber ormonal; ed i vegn prelevà sang per far las analisas necessarias en il laboratori. Ils

resultats servan a controllar las funcziuns dals organs.

In exempel concret d'ina donaziun d'in organ

Il cas urgent

In um vegn purtà a l'ospital cun ina greva sangnada dal tscharvè. Il team da medias e da medis e da la tgira sa stentan sin la staziun d'urgenza e sin la staziun da tgira intensiva da salvar sia vita. Displaschaivmain na gartegia quai betg e sia mort na po betg pli vegnir evitada. Mintga ulteriur tractament è perquai senza speranza.

Co vinavant?

En quest cas tematischan las medias ed ils medis cun ils confamigliars la dumonda d'ina donaziun d'organs u da tessids. Il pazient daventa in donatur pussaivel, sch'el ha fixà en scrit (p.ex. sin in attest da donaziun u en ina disposiziun dal pazient) ch'el veglia dar ses organs e tessids e ch'el saja d'accord cun las mesiras preparativas. Sch'i n'è betg avant maun ina tala decleranza, vegnan dumandads ils confamigliars ils pli stretgs, sch'il pazient saja s'exprimi durant la vita davart ina donaziun. Sche la voluntad dal pazient n'è betg enconuscha, decidan ils confamigliars. En quest connex ston els resguardar la voluntad probabla dal pazient. Sch'in consentiment è avant maun, vegni cuntinuà cun la respiraziun artificiala ed i vegnan prendidas, sche necessari, ulteriuras mesiras medicinalas preparativas per mantegnair ils organs.

Senza consentiment per ina donaziun d'organs u da tessids vegnan ussa sistidas tut las mesiras terapeuticas.

Constataziun da la mort

Las medias ed ils medis fan ussa las examinaziuns prescrittas per constatar la mort. Quellas conferman che l'um è mort. Perquai ch'il pazient vegn respirà artificialmain, mancan ils segns exteriurs tipics per la mort sco la marvezza da mort u flatgs da mort.

La tschertga da retschavidras e retschaviders adattads

Ussa cumenza la tschertga da retschavidras e da retschaviders adattads. Pli identicas che las caracteristicas dal sang e dal tessi en tranter la donatura u il donatur e la retschavidra u il retschavider, e pli bain vegn a funcziunar l'organ suenter la transplantaziun e pli pitschen è il privel d'ina refusa. Per examinar quai ston vegnir fatgas numerusas analisas da laboratori.

La prelevaziun

A medem temp sco la tschertga da retschavidras e retschaviders cumenzan tar il defunct las preparativas per prelevar ils organs. La coordinaziun è fitg complexa. Sche retschavidras e retschaviders han pudì vegnir chattads, vegn il donatur manà en la sala d'operaziun. Suenter la prelevaziun vegnan ils organs purtads als centers da transplantaziun. Quests transports ston vegnir fatgs uschè svelts sco pussaivel, perquai ch'ls organs mantegnan lur funcziun mo per in curt temp, sch'il sang na circulescha betg pli. Sch'i vegnan prelevads er anc tessids, vegn quai fatg suenter la prelevaziun dals organs. Sche tessids vegnan prelevads, na fai betg uschia prescha, perquai che quels na ston betg vegnir transplantads immediatmain e pon vegnir depositads.

Il process da donaziun, dal mument che la mort vegn constatada fin al mument che la prelevaziun d'organs e da tessids è finida, dura per regla 12 fin 24 uras. Ils confamigliars na vegnan betg infurmads, tgi ch'ha survegni in organ u in tessi.

Prender cumià

Cur ch'ls organs ed ils tessids en prelevads, vegnan serrads tut ils tagls d'operaziun. Las cusadiras sa chattan a lieu che n'èn betg

visibels, sche la persuna trapassada vegn messa en bara. Ussa pon ils confamigliars prender cumià.

Fatgs impurtants pertutgant l'attestat da donaziun

Sin l'attest da donaziun pon ins menziunar, sch'ins vul esser donatura u donatur u betg. Ins po restrenscher la donaziun a tscherts organs, tessids u cellas. Senza mesiras medicinalas preparativas n'èsi betg pussaivel da far cun success ina transplantaziun. Pervia da quai è l'attest da donaziun concepì uschia ch'ins consenta cun in «gea» tant a la prelevaziun sco er a las mesiras preparativas.

Sche l'attest da donaziun va a perder u na vegn betg chattà, vegnan dumandads ils confamigliars ils pli stretgs, sch'els enconuschan la voluntad da la persuna defuncta areguard la donaziun d'organs, da tessids u da cellas. Sche betg, ston ils confamigliars decider e resguardar en quest connex la voluntad probabla da la persuna defuncta. Igl è perquai inditgà da communigar l'atgna voluntad adina er als confamigliars ed eventualmain er ad ulteriuras persunas da confidenza.

La voluntad da la persuna trapassada preceda la voluntad dals confamigliars. Sche la persuna trapassada ha surdà la decisiun ad ina persuna da confidenza, decida quella empè dals confamigliars ils pli stretgs. Sch'i n'existan nagins confamigliars u sche tals n'èn betg cuntanschibels, èsi scumandà da prelevar organs, tessids u cellas. Tut questas premissas en fixadas en la Lescha da transplantaziun.

Attests da donaziun da l'exteriur, versius anteriuras da l'attest da donaziun svizzer u ina indicaziun simpla scritta a maun vegnan resguardads sco valaivels, sch'els cuntengnan – ultra da la clera decleranza da voluntad – las suandantas indicaziuns: prenum, num, data da naschientscha, data e sutscriziun. Tut las persunas ch'han cumplenì il 16avel onn da vegliadetgna pon emplenir in attest da donaziun. Las indicaziuns sin l'attest da donaziun na vegnan registradas nagliur. Perquai èsi impurtant da purtar l'attest adina cun sai.

En paucs pass a l'agen attest da donaziun

L'attest da donaziun pon ins empustar online u stampar sez sut www.leben-ist-teilen.ch u www.swisstransplant.org. Attests da donaziun pon er vegnir retratgs gratuitmain en bleras praticas da medi, apotecas ed ospitals u tar: Swisstransplant, chascha postala, 3011 Berna, tel. 0800 570 234. Ultra da quai pon ins fixar la voluntad en in attest da donaziun digital sin l'agen smartphone, e quai cun agid da l'app «Medical ID» che po vegnir chaggiada giu gratuitmain da www.swisstransplant.org.

Sin l'attest da donaziun en da far las suandantas indicaziuns: 1) Scrivere il prenum ed il num cun bustabs da stampa bain legibels; far l'indicaziun da la data da naschientscha (quella impedescha scumbigls cun persunas dal medem num); sutscrivere l'attest ed agiunscher la data actuala. 2) Decider sch'ins vul permetter, permetter per part u scumandar la prelevaziun d'organs, da tessids u da cellas en cas da mort. Ins po er surdar questa decisiun ad ina persuna da confidenza. Impurtant: Far ina crush mo tar ina da questas quatter pussaivladads.

La preschientaziun:

Uffizi federal da sanadad publica / Swisstransplant. Campagna «Discurra da la donaziun d'organs» (2016). www.leben-ist-teilen.ch.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1719
www.chatta.ch

L'attest da donaziun sa lascha stampar sez sut www.swisstransplant.org.

Attest da donaziun d'organs Organspende-Karte DISCURRA DA LA DONAZIUN D'ORGANS LEBEN-IST-TEILEN.CH Declaranza da voluntad per u cunter la prelevaziun d'organs, da tessids u da cellas per transplantaziun Willensd��sserung für oder gegen die Entnahme von Organen, Geweben oder Zellen zum Zweck der Transplantation Schweizerische Eidgenossenschaft Confédération suisse Confederazi��ne Svizra Confederazi��ne Svizra Legislatiun: Departement des interns (DI) Bundesrat für Gesundheit B��G Remartga: Communithal Voss a voluntad per tutgant la prelevaziun d'organs, da tessids u da cellas a Voss confamigliars. La basa per la declaranza da voluntad che quest attest cuntengna en ils artigels 5 e 10 da la Lescha da transplantaziun. Ulteriuras infurmaziuns chattais Vos sin il portal d'internet da l'Uffiz federal da sanadad publica UFSP sut www.leben-ist-teilen.ch u sut www.swisstransplant.org.		Jau esprim mia voluntad per li cas ch'ina donaziun d'organs, da tessids e da cellas vegn en dumonda suenter mia mort: Ich äussere meinen Willen für den Fall, dass nach meinem Tod eine Entnahme von Organen, Geweben oder Zellen infrage kommt: Platz für Name und Wohnort: Datum der Äusserung: Datum Unterschrift Datum (Monat/Jahr) ☐ Jau di GEA a la prelevaziun da tut li organs, da tutt li tessids e da tutt li cellas ed a las mesiras medicinalas preparativas ch'��n colladas cun quai. Ich sage JA zur Entnahme jeglicher Organe, Gewebe oder Zellen und zu den damit verbundenen vorzubereitenden medizinischen Massnahmen. ☐ Jau di GEA a la prelevaziun dals suandants organs, dals suandants tessids e dals suandants cellas ed a las mesiras medicinalas preparativas ch'��n colladas cun quai: Ich sage JA zur Entnahme folgender Organe, Gewebe oder Zellen und zu den damit verbundenen vorzubereitenden medizinischen Massnahmen: ☐ cor ☐ pulmun ☐ gnirom ☐ gniunchels ☐ begl stretg Herz Lungen Leber Nieren Darmtrakt ☐ pancrea ☐ cornea da l'egl Bauchspeicheldrüse (Pankreas) Augenhornhaut (Cornea) ☐ valvas dal cor ed avainas ☐ ulteriurs tessids e cellas Herzklappen und Blutgefässe weitere Gewebe oder Zellen ☐ Jau di NA a la prelevaziun d'organs, da tessids u da cellas. Ich sage NEIN zur Entnahme von Organen, Geweben oder Zellen. ☐ Jau sutschach la decisiun a la suandanta PERSUNA DA CONFIDENZA: Ich ��berlasse den Entscheid folgenden VERTBAUENDEN PERSONE:
--	--	--

Construcziun dal nov tunnel da l'Alvra

La Viafier retica preschenta interessantas cifras e fatgs en connex cun il plazzal

■ Il tunnel da viafier da l'Alvra è vegni construi ils onns 1899 fin 1903. Bundant 100 onns pli tard, il 2009, ha la Viafier retica cumenzà cun las preparativas per ina sanaziun totala da quest'ovra che dat perditga dals onns da pionier da la viafier en il Grischun. La finala è vegnida favurisada la varianta da construir in nov tunnel e da duvrar il vegl sco tunnel da segirezza. Las lavurs da construcziun han cumenzà il 2015; igl è previs da prender en funcziun il nov tunnel l'onn 2021. Davart la fasa da construcziun infurmescha la Viafier retica tranter auter cun agid d'in portal d'internet. Quel è concepì cumplettamain en las trais linguas chantunales ed en englais e sa preschenta – sper las rubricas «Actualitads» e «Visitas guidadas» – en la suandanta sutdivisiun tematica: «Il plazzal», «Superar la muntogna», «Il conturn dal tunnel: la regiun» e «Fascinescha dapi il 1889: la Viafier retica». Chatta preschenta il text introductiv da mintga sutchapitel; quels duain far gust da visitar la pagina d'internet sezza che porscha in cuntegn bundant pli vast.

Il plazzal

Nus construim per Vus al tunnel da l'Alvra. El renda accessibla l'Engiadina dapi il 1903 ed ha ussa plaunsieu cuntanschi la fin da ses temp da servetsch.

Igl è stà necessari d'al sanar u d'al construir da nov. Suerter examinaziuns minuziusas da las duas varianzas «renovaziun» e «construcziun nova» ha la Viafier retica decis l'onn 2010 da construir in nov tunnel a binari metric e da reutilisar il tunnel existent sco tunnel da segirezza. Ils motivs decisivs èn stads la differenza relativamain pitschna dals custs, las restricziuns minimas da l'urari ed il nivel da segirezza meglierà considerablamain. Cifras e fatgs davart il nov tunnel da l'Alvra: Il nov tunnel da l'Alvra vegn planisà gia dapi in temp detagliadamain. Quest sutchapitel porscha ina curta survista da las pli impurtantas cifras, dals fatgs e da las fasas da project planisadas durant l'entir temp da construcziun. Per amur da l'ambient, da nossas ragischs e da noss uffants: La construcziun d'ina infrastruttura sco quella dal nov tunnel da l'Alvra influenzescha era la cuntrada circumdanta, l'ambient ed ils umans che vivan en la vischinanza. Las intervenziuns necessarias vegnan fatgas resguardond las cundiziuns e pretensiuns da protecciun localas. Differentas mesiras per proteger l'ambient èn vegnidas

FOTO J. F. PAJAROLA

Il plazzal dal tunnel da l'Alvra è er collià cun lavurs da sanaziun e da mantegniment.

realisadas gia avant l'entschatta da las lavurs da construcziun, autras cuntinueschan fin ditg suenter la finiziun da las lavurs. Il material dal stgavament vegn reutilisà: Il crap rut ora dal grip vegn giuditgà en il tunnel tenor sias caracteristicas ed attribui ad ina classa da material. Alura vegn el transportà sin la piazza da preparaziun a Preda. Qua vegn il material deposti en il lieu da stgargiada, zavrà en recipients da rument intermediars e manà en il lieu da destinaziun. Logistica da transport dal plazzal dal tunnel da l'Alvra: Per ch'ils transfers sin ils plazzals sezs – tranter ils dus portals a Preda ed a Spinas – e la furniziun dals materials da construcziun funcziunan senza incaps, ha la Viafier retica elavurà trais soluziuns da transport individualisadas. Renovaziun da las staziuns da Preda e da Spinas: Las staziuns da Preda e da Spinas vegnan adattadas a las novas cundiziuns. Las novaziuns na cumpiglian betg mo il complex da binaris per il nov tunnel, mabain era diversas renovaziuns dals edifizis da tecnica en la vischinanza dals portals. La Viafier retica sa stenta fitg da realisar quellas en accord cun l'architettura alpina. Lavurar sin il plazzal da la construcziun nova dal tunnel da l'Alvra: Ils proxims onns vegnan numerus lavurers a contribuir a la realisaziun dal project dal tunnel da l'Alvra. Sin il plazzal grond lavuran per quai spezialists da las pli differentas branschas maun en maun. La segirezza en connex cun la construcziun nova dal tunnel da l'Alvra: A la Viafier retica stat a cor da garantir als collavurats ed als passagiers cundiziuns da lavur e da viadi segiras. Quai na vala betg mo per l'ambient da lavur normal, mabain natiralmain era per il project grond da la construcziun nova dal tunnel da l'Alvra. Per il project han ins elavurà in concept da segirezza spezial per garantir la segirezza da las personas ch'èn participadas a la construcziun e per eruir e realisar las mesiras necessarias en la construcziun sut terra. Maschinas ed apparats: Sin in plazzal uschè grond vegnan duvrads numerus vehichels ed utensils e numerus maschinas. Per laics èsi savens nunpussaveil d'eruir l'intent ed il diever da quests apparats. En ina glista preschenta e declera la pagina d'internet davart la construcziun dal nov tunnel da l'Alvra insaquant dals pli impurtants apparats sin il plazzal. Ils lavurers – senza els na va nagut: A la construcziun dal tunnel da l'Alvra dal 1898 fin il 1903 èn stads participads passa 1300 umens. Passa 110 onns pli tard è la tecnica sa sviluppada vinavant talmain che mintgamai mo 50 fin 80 lavurers lavuran da la vart da Preda e da Spinas.

Superar la muntogna

Per pudair tscherner il dretg concept da perforaziun per la construcziun da tunnels èsi impurtant d'enconuscher las cundiziuns geologicas localas. Il profil geologic dal tunnel da l'Alvra sa distingua tras sia cumposiziun da pliras stresas. Per definir exactamain la successiun da las stresas dals differents tips da crap han ins consultà documents istorics da la construcziun dal l'emprim tunnel da l'Alvra e fatg examinaziuns preliminaras detagliadas. Danunder vegn l'aua? Per la Viafier retica èsi fitg impurtant da betg far staliar funtaunas ed auals. Perquai èsi impurtant da chapir co che las funtaunas e las auas a la surfatscha èn dependentas da las cundiziuns idrogeologicas en la muntogna. Grazia a differentas examinaziuns pon ins prognostigar quanta au a la muntogna che vegn drenada e tge consequenzas che quai ha per la bilantscha d'aua da la regiun. A l'entschatta... La regiun enturn il tunnel da l'Alvra n'era betg adina amez la muntogna. Avant blers milliuns onns era Preda sper la mar. L'istorgia interes-

santa davart l'origin da las Alps na fascinescha betg mo ils geologs. I suonda ins survista da las differentas stresas geologicas: Platti da l'Allgäu: Cura ch'ins ha construi il tunnel vegl han ins caracterisà il platti da l'Allgäu sco platti da chaltschina e marna. El è sa mussà sco crap plitost lom, dentant relativamain solid, stabil e nunproblematic en l'emprima mesadad. Davent da la segunda mesadad dal sector datti però adina dapli access d'aua ed en ils documents vegls vegn menziunà che mintga fora da sondagi è daventada ina funtauna. Corniola da Raibl: Da la construcziun da l'emprim tunnel è la corniola da Raibl sa mussada sco material fitg lom ch'ins po sbuvar tgunsch sur lungs tocs. Ils access d'aua èn dentant s'augmentads cuntinuadamain e suenter 1192 meters han els cuntanschi il maximum. A partir da qua èn las lavurs al plazzal praticamain stadas airi per var 9 mais ed ins ha cuntanschi il granit da l'Alvra stabil sulettamain cun mesiras da sustegn massivass. Granit da l'Alvra: Il pli lung sectur che sto vegnir perfurà consista da granit da l'Alvra. Gia durant la construcziun da l'emprim tunnel è il granit da l'Alvra sa mussà sco crap dir e cumpact che cuntegna per part bler quarz. La muntogna ch'è stabila n'ha savens betg stui vegnir revestgida. Milonit: Ils milonits en il tunnel da l'Alvra èn relativamain massivs. Lur crap d'origin n'è betg pli d'enconuscher precis. Cura ch'ins ha construi l'emprim tunnel era il milonit sco ch'i para stabil e nunproblematic, ils emprims 15 meters era el anc aquifer, suenter sitg. Crappa lucca: La crappa lucca cumpiglia la morena da basa ed il material da l'aual al portal a Preda ed a Spinas. En il memorial da la construcziun da l'emprim tunnel han ins descrit la morena da basa sco ferma, sitga e nunproblematica. Il material da l'aual era dentant luc e lom. Il conturn dal tunnel: la regiun Il tunnel da l'Alvra, la lingia da l'Alvra – tuts dus capodovras da la tecnica d'inschigneria. Ma era la regiun enturn il tunnel da l'Alvra para d'esser vegnida creada d'in pictur artist: d'ina vart criva e selvadia, da l'autra miaivla e queta – igl è in giu da contradicziuns, inscènà a moda virtuosa da mamma terra. Parc Ela: La diversità da la natira sa preschenta qua a moda impressiunanta: il parc natiral amez il Grischun en ina cuntrada da pass selvadia carmala cun ina natira intacta, vitgs originars ed in patrimo-

ni cultural che dat perditga dal commerzi e dal barat da millis d'onns tranter nord e sid. Bravuogn Filisur: Bravuogn Filisur è ina pitschna regiun da vacanzas originara amez la Val d'Alvra. Ella porscha recreaziun, ma pussibilescha er a sportists ed ad aventuriers vacanzas perfetgas. Bravuogn: Las perditgas dal temp da l'istorgia dal commerzi èn omnipreschentas a Bravuogn. La vischnanca n'è betg mo interessanta dal punct da vista da la cultura, mabain era da la cuntrada. Dapi il 2008 fa Bravuogn part da la cuntrada cultivada dal patrimoni mundial da l'Unesco. Museum Bravuogn: I spertga in viadi en il temp dals pioniers da la viafier! En il Museum da viafier Alvra a Bravuogn datti da scuvrir per pitschens e gronds fans stgaziis da passa 100 onns istorgia da la viafier. Bever: Tgi che tschertga autenticità la chatta a ed enturn Bever. Bever è l'Engiadina spira, en sia furma oriunda. Il vitg è genuin sco nagin auter, la natira è intacta e selvadia. San Murezzan: Ella è da renum mundial e vala sco lieu da scuntrada dals ritgs e bels. La regiun da vacanzas Engiadina San Murezzan è dentant era fitg stimada d'amateurs da la natira e da sportists passionads. Ella porscha numerus pussaivladads per aventuras e divertiment en las muntognas.

Fascinescha dapi il 1889: la Viafier retica

Dapi il 1889 fa la Viafier retica part dal Grischun. Dapi quel onn na pon ins betg pli imaginar ina da las pli bellas cuntradas da la Svizra senza questa viafier da renum mundial. Integrada armonicamain en la natira selvadia, collia ella intgins dals pli bels lieus dal territori alpin cun lingias da viafier impressiunantas e fascinescha, grazia a sias numerusas fassettas, sco strusch in'autra viafier. Il pli impurtant en in'egliada – las cifras ed ils fatgs: Dapi 125 onns sa storgiglia la viafier da muntogna tras il chantun Grischun e collia vischnancas cun citads, valladas lontanass cun destinaziuns turisticas pulsantas ed il nord cun il sid. En quest sutchapitel vegnan preschentadas las cifras ed ils fatgs interessants davart l'istorgia da success da la Viafier retica. Tgivar, controllar e planisar – il champ commercial infrastruttura: En servetsch per 384 kilometers binaris – il champ commercial infrastruttura è responsabel per ils projects da mantegniment e da sanaziun sco era per las construcziuns novas sin la rait da lingias da la Viafier retica e procura uschia per in manaschi da viafier speditiv e segir. Il gnerv vital d'ina regiun – il tunnel da l'Alvra: Ina capodovra dals inschigners per l'eternità: la construcziun dal tunnel da viafier avant passa 110 onns è stada ina gronda sfida tant per l'uman sco era per la tecnica. Il temp ha dentant laschè enavos fastizs en il tunnel da l'Alvra. Ina capodovra da la tecnica viaferila – il Patrimoni mundial da l'Unesco Viafier retica: La Viafier retica ed il Grond Mir chinais sin il medem stgalim: il 2008 è il traject da viafier tranter Tusaun e Tirano vegni undrà cun il predicat Patrimoni mundial da l'Unesco. Ina distincziun che onurescha ed oblighescha a medem temp.

La preschentaziun:

Viafier retica. Portal «Tunnel da l'Alvra – project da construcziun nova da la Viafier retica» (2015). Access direct: <http://albulatunnel.rhb.ch/rm/home.html>.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2098
www.chatta.ch

Il portal d'internet sa divide en quatter temas principals.

«La Grischa» – chanzuns popularas rumantschas

■ «O Dî, dulogr», «Sai buca nu’ir, sai buca nu’slar» èn mo intginas da las veglias chanzuns che cumparan en quest cudesch, sper classichers sco «Giu enten quella val» e «Donna donna vè a chà». Quest emprim tom da «La Grischa» è cumpari il 2013. La part principala («Las chanzuns», p. 7–72) preschenta las melodias, ils accompagna-ments ed ils texts da las singulas chan-zuns (mintgamai en l’idiom original e tu-destg). Alura suonan las «Explicaziuns» dad Iso Albin (p. 75–98, en rumantsch grischun e tudestg) che tractan ils aspects musicals e culturals da las chanzuns po-pularas. Ed a la fin («Ils discs», p. 101–110 + dus discs agiuntads) vegnan pre-schentadas las registraziuns da Corin Curschellas. En dumber e successiun correspundan las chanzuns en il cudesch precisamain a las registraziuns sin ils dus discs.

Chattà preschenta ils texts introduc-tivs tar las trais parts dal cudesch. Quel-las han scrit il spezialist da la musica po-pulara svizra Dieter Ringli, il musicist ed editur dal relasch Maissen Iso Albin sco er Corin Curschellas. A la fin suonan sco exempel duas da las explicaziuns cun-tegnidas en il cudesch.

Ina fortuna
Rimnadas da chanzuns popularas èn ina chaussa ambivalenta. Igl è bain uschia ch’ellas garan-teschan la tra-diziun e la de-rasaziun d’in prezius bain cultural per la posterità e contribue-schan qua tras essenzialmain a la tradi-ziun. Ma ellas limiteschan er il mintgadi multifar da la musica ad ina tscherna se-lectiva: la pratica da mintgadi spir va-riantas vegn restrenschida ad ina unica versiun fixada en scrit.

Il cudesch da chanzuns preschent è dublmain ina fortuna, perquai ch’el schlia omadus problems a moda e manie-ra exemplarica. La tscherna da las chan-zuns persvada. En il cudesch èn dad in maun represchentads ils classichers enco-nuschents da las chanzuns rumantschas.

Da l’auter maun ha Corin Curschellas, l’inizianta da quest cudesch da chanzuns, era tschernì ina retscha da chanzuns nu-nenconuschentas or da las collecziuns dad Alfons Maissen. Chanzuns che mer-itan da puspè vegnir chantadas. Ultra da quai ha Iso Albin, in dals megliers enco-nuschiders dal vegl stgazi da las chanzuns grischunas, agiuntà a las chanzuns expli-caziuns infurmativas che dattan interes-santas invistas en ils temps da pli baud.

Quest’ediziun è dentant er ina cum-binaziun reussida d’in cudesch da chan-zuns en scrit e da registraziuns sonoras. Quellas mussan a moda impressiunanta che la furma trasmessa en scrit en il cu-desch da chanzuns è sulettamain in mo-del che po vegnir chantà e sunà a moda multifara. Corin Curschellas sa mussa sco persona ideala per quest project: ella porta cun ella la regurdientscha dal chant or da l’uffanza e sa serva da sia ritga expe-rientscha sco interpreta renumada inter-naziunalmain.

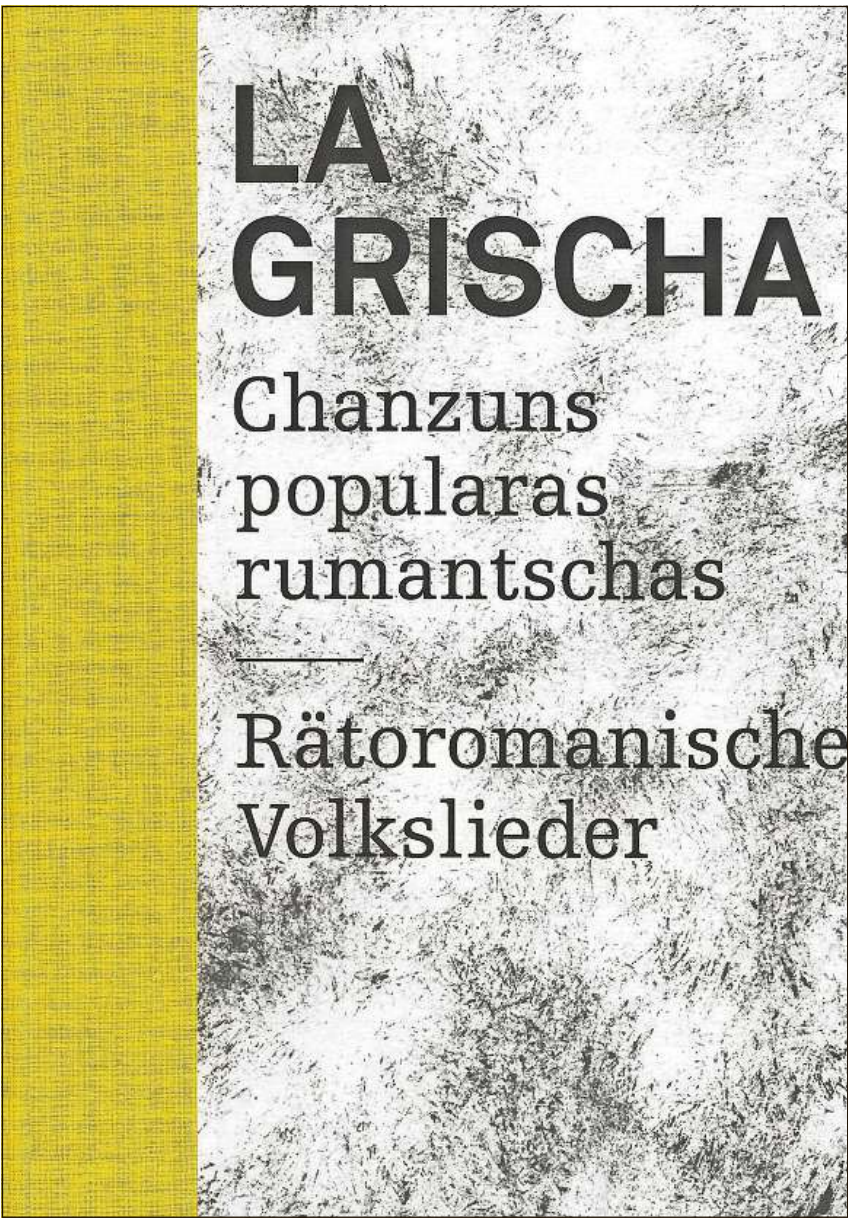
Accompagnada vegn ella da musici-stas e musicists d’emprima classa, dals quals ils blers s’occupan dapi onns da la musica populara svizra. Tras quai èn na-schidas mirvegliusas registraziuns che porschan in access a las chanzuns er a quels e quellas che na san betg cumenzar blier cun la versiun notada.

Uschia po quest cudesch «La Grischa» contribuir a laschar viver vinavant las chanzuns rumantschas – el vegn dentant franc a far grond plaschair a quels e quel-las che charezzan questas chanzuns.

Dieter Rengli

Sa sentir da chasa
Enten fufragnar e sfugar en il stgazi dal relasch musical dal rimnader da chan-zuns popularas Alfons Maissen (1905–2003) è spertamain vegnida ensemen ina schelta da plirs tozzels chanzuns per quest cudesch. Or da quella chanastrada è lura vegnida tschernida ina part: ina ra-colta da chanzuns ch’èn musicalmain (melodicamain, ritmicamain, dal cun-tegn ennà) interessantas.

Las chanzuns elegidas en quest cu-desch accompognan l’entira vita da l’uman – da la tgina a la bara. Ellas de-scrivan e tractan il decurs dal mintgadi, il curs da la vita, ils process da madirez-

Cuverta dal cudesch da chanzuns.

za e las grondas dumondas dal destin, pia la vita cumplexsiva: ils sentiments da protecziun («Alla buna sera»), da brama («Mintga sera cu jeu varghel»), da paupradad («Canzun dil bau»), d’er-otica («Ina juvna ina damaun»), da fa-sas depressivas («Saira per saira»), d’uf-fanza e d’emoziuns maternas («Ninna nanna»), da laud a la renunzia da ritgez-za («Eau sun üna juvnetta») etc. Vitiers purschevan e porschan questas chan-zuns refugi e confiart en la vita quoti-diana.

Cun scriver las explicaziuns hai jau re-martgà che las chanzuns èn cunzunt er interessantas en il context cun las autras e laschan uschia pertschaiver ils cuntrasts tranter grop-rubiesti e delicat-amuraivel. Ils aspects che jau hai persequità èn adi-na stadas l’istorgia liada enturn la chan-zun e la percepziun da l’auditor. Co taid-la ina persuna la chanzun? Auda ella il la-mentoso, il plaschair u il pensier? Cun ils texts explicativs e las descripziuns meta-foricas vi jau porscher in access pussaivel a la chanzun per animar e schlargiar l’atg-na percepziun e fantasia. L’auditor sa chatta en in act creativ e sa metta cun mirvegla cumplaina enavos en l’uffanza; entras las chanzuns chatta el adina puspè in lieu per sa sentir da chasa.

Iso Albin

Allegra!
Ma regord jau anc, co che jau hai em-prendi da discurrer? Na! Ma jau ma re-gord da las emprimas chanzuns: da la tat-ta che chanta la saira bufatgmain sper mes letg («Giu enten quella val»), dals «semperveds» rumantschs da mes bab a l’accordion en la sumbriva dal mailer («A mi ha ina praula») u da las chanzuns comunablas en la chamona durant l’urizi («Roda mulin»). Adina era qua il chant. Apaina ch’ina vusch aveva cumen-zà, cuntinuavan er ils auters, en pliras vuschs («Dei jeu pia cun tristezia»). Mia famiglia musicala, cun buccas avertas, plain cordialitad, spir plets e tuttna pe-rina – colliada en la chanzun.

Uschia sun jau vegnida influenzada. Gia baud hai jau badà che intginas chan-zuns rendan melanconics e serius ils umans («Allas steilas») ed autras als ren-dan vivs ed alerts («Salep e la furmicla»). Ed anc insatge: cura che l’uffant chanta, taidlan ils creschids!

Durant ils 35 onns da mia «expedi-ziun musicala» hai jau emprendi d’enco-nuscher la musica dad auters pajais, dad auters pievels, chantà en bleras linguas, emprendi ritmus captivants ed instru-ments esters. Plaun a plaun sun jau ma sentida part da la musica mundiala, a la quala appartegna natiralmain la musica populara dal Grischun. Las chanzuns ru-mantschas da mia uffanza èn daventadas il «lieu da la regurdientscha» nua ch’èn zuppads stgazis sorprendents. Intgins da quels stgazis vuleva jau scuvrir! La clav per il tesor (l’archiv da Maissen) m’ha dà Iso Albin. Uschia hai jau cumenzà a tschertgar, examinar, rimnar, ordinar e tscherner.

La musica populara – e quai è sia na-tira – sa mida permanentamain. Ella vegn purtada vinavant da generaziun a generaziun e mintginA dat ses agen ca-racter a la chanzun. Uschia era nus.

Per ch’il fieu chaud na stidia betg, avain nus sufflà cun flad profund en la burnida ch’i tut sbrinzlava. Uschia èn na-schids la musica ed il cudesch da chan-zuns «La Grischa». Pertgirai il fieu e chantai las chanzuns!

DC 1 è il diamant mulà, las chanzuns arranschadas da Patricia Draeger (ac-cordeon, orgelet da maun), Albin Brun (sa-xofon sopran e.a.) e Claudio Strebél (cuntrabass). Quest disc è er cumpari il 2012 tar R-tunes sco disc separat (sut il titel «La Grischa», cun chanzun supple-mentara «Sul sulet»).

DC 2 è il diamant grop, sunà tenor ar-ranschaments dad Andy Gabriel, da la gruppa «Pflanzplatz» e mai, sco era trais chanzuns a capella en la versiun dad Astrid Alexandre, Ursina Giger e mai. Quest disc è er cumpari il 2013 tar R-tu-nes sco disc separat (sut il titel «Origins (trad.)»). Musicists: Corin Curschellas (chant), Thomas Aeschbacher (orgelet da maun), Andreas Gabriel (vio-lina), Jürg Nietlispach (cuntrabass e.a.). Giasts: Astrid Alexandre ed Ursina Giger (chant), Bernd Berchtloff (percussiu).

Corin Curschellas

Explicaziuns
Canzun veglia da Ziteil
La chanzun deriva d’in cudesch d’ora-ziuns ed era gia vegnida recepida en la

«Consolaziun». Da questa chanzun da pelegrinadi sa chattan en la «Consola-ziun» en tut 18 versiuns cun 14 strofes or da l’entir intsches catolic dal Grischun rumantsch.

Tenor funtaunas sa tracti da duas ap-pariziuns da Maria da l’onn 1580. Ils Surmirans duajan far penetienza per lur putgads cun far processions cun la crusch da Jesus. Els han suandà quest cumond e Maria als ha exaudi: malsaus e schirads èn puspè daventads sauns e nauscha-spierts èn stads stgatschads. Già l’onn 1580 han ins erigì l’emprima pitschna chaplutta a Ziteil (al pe dal Piz Curvér sin ca. 3000 m s.m.). En il decurs dals tschientaners è quella adina puspè vegni-da reconstruida, amplifitgada e l’onn 1959 bajegiada da nov.

La melodia da «La Grischa» va enavos sin ina versiun da Salouf. L’interpreta-ziun da la melodia oriundamain en dur sa serva dal modus lidic – in modus che sa basa sin in dals quatter vegls characters modals autentic. Quai dat in character ar-caic a la chanzun. Sco ils trais daguts da sang sin il crap, nua che Maria duai esser apparida, regordan las trais strofes a questa miracla. Ellas reduceschan e tschiffan il cuntegn da l’istorgia en lur es-senzial. L’interpretaziun exprima cun fermes maletgs sonors il cumond da far pelegrinadi, forse dentant er il pelegrina-di a l’intern tar sasez. Ella porta e tegna l’auditor sin questa via crappusa da pe-legrinadi.

Ils cunfins savens marcants tranter chanzuns popularas profanas e quellas re-ligiusas vegnan eliminads cun la «Can-zun da Nossadunna da Ziteil». Qua avain nus simplamain il chant dals umans da las muntognas.

Saira per saira
Nagin na sa, quant ditg che la matta sesa gia mintga saira vi da sia roda da filar e fi-la. Sch’ins chanta «saira per saira», alura stoi sa tractar d’in lung temp.

La monotonia da filar sa derasa. I n’è nagin’idilla cumadaivla ed allegra sco en las stivas da filar che vegn descritta qua. En stiva regna in profund silenzi. Tuts èn quiets: bab, mamma, figlia. Ins auda mo la ramur da la roda da filar che rinforza sco ina chanzun pliranta l’atmosfera gia deprimida. A la dumonda premurada e targlinanta dal bab, sch’ella na veglia betg sa divertir, respunda la figlia svelt – sco sch’ella avess gia spetgà daditg la dumon-da – na, ella stoppia filar. La segunda emprova da pledentar la figlia fa la mam-ma, betg main preoccupada. Er a quella na reusseschi betg da retegnair la figlia da sia lavur. La matta fila fin che ses egl lar-man. Ussa cumparan bab e mamma comunablamain e dumondan directa-main, sch’el na la charezzia betg pli. Us-sa reagescha la figlia vehementamain: «Ah, laschà’m in pos, ch’eu sto filar». La figlia è nuncuntanschibla.

Sche la figlia discurra da ruaus, èsi anzi il malruaus en ses cor che la cha-tscha en la lavur senza fin – la fugia en la solitariadad sco med cunter il mal d’amur.

La pussanza dals geniturs sin ils uf-fants era gronda pli baud. S’opponer en-cunter quest’autoritad era impussibel ed in putgà. Qua èn ils geniturs confrun-tads cun lur malsagidaivladad e lur nun-pussanza ed els enconuschan la dimen-siun da la situaziun. La giuvna refusa il discurs. Quant ditg sto ella anc filar vi-navant? Cun la medema dumonda sco al cumenzament sa serra il rudè, simbo-lisà entras la roda da filar. La chanzun è a fin, ma la dolor va lunsch sur la chan-zun ora.

La preschenta-ziun:
La Grischa. Chanzuns popularas ru-mantschas. Cui-ra 2013. [= tom 1].

Dapli infur-maziuns:
chatta.ch/?hiid=3170
www.chatta.ch

Ils dus discs en la versiun cumpari-da tar R-tunes.

Toolbox per las vischnancas

Promover cun soluziuns pragmaticas l'integraziun da personas estras

■ Per sustegnair las vischnancas en lur incumbensas d'integraziun e d'infurmaziun ha il Post specialisà per l'integraziun da l'Uffizi da migraziun e da dretg civil dal Grischun cumpilà il 2014 ina toolbox concernent l'integraziun. Quella tracta ils secturs ils pli differents da la promoziun da l'integraziun e cuntegna ina collecziun d'ideas e da recumandaziuns sco er instruments da sustegn sco per exempel la brochura chantunala da bainvegni ch'i dat en 17 linguas. En il Program chantunal d'integraziun èn fixads ils accents da la promoziun da l'integraziun. La finamira è quella da promover e da francar duravlamain e cun soluziuns pragmaticas la promoziun da l'integraziun da las persunas estras en il Chantun.

L'incumbensa da las vischnancas èsi da garantir la coordinaziun e la sensibilisaziun necessaria entaifer sias structures, da promover e da sustegnair las purschidas d'integraziun che correspundan als basegns sco er da render attent las persunas immigradas a questas purschidas. Ina rolla impurtanta han las vischnancas er en il rom da l'intermediaziun d'infurmaziuns, la quala duai vegnir implementada en tut il Chantun cun agid da differentas mesiras e resguardond las diversas situaziuns actualas en las vischnancas. En quest connex na sto la roda betg vegnir inventada da nov. Savens poi gia vegnir fatg bier cun pitschens pass, per exempel cun far ina glista da tut las purschidas ch'existan en ina vischnanca, cun render visiblas quellas e cun las publictar en ina moda e maniera ch'è chapaivla ed accessibla er per las persunas immigradas.

Perquai che l'integraziun vegn fatga al lieu, stattan las vischnancas en il center d'ina politica d'integraziun chantunala da success. La situaziun da partenza correspundenta e las sfidas colliadhas cun quella èn differentas da vischnanca a vischnanca tut tenor la situaziun geografica, la grondezza e la cumposiziun da la populaziun e pretendan in agir individual. Cun la toolbox concernent l'integraziun vegn preschentada ina paletta da purschidas, d'activitads e da mesiras, cun las qualas las vischnancas pon promover sistematicamain e confirm als basegns l'integraziun da la populaziun residenta estra, drizzond il focus sin ils suandants secturs: comunicaziun e chapientscha, infurmaziun ed emprima infurmaziun en las vischnancas, persunas impurtantas, curs da lingua per persunas creschidas e promoziun tempriva, integraziun sociala, posts communals da contact.

Paletta d'integraziun per vischnancas uschè multifara sco il Grischun

L'emprim pass per promover l'integraziun en las vischnancas è quel d'infur-

mar las persunas novarrivadas. La finamira è quella che las persunas che sa tiran natiers da l'exteriur e che possedan il dretg da dimora per in temp pli lung èn infurmadas davart las cundiziuns da viver sco er davart las purschidas d'integraziun las pli impurtantas. Per sustegnair las vischnancas ha il Post specialisà per l'integraziun elavurà ina proposta per in «Pachet da bainvegni per persunas novarrivadas» (cf. sutvart).

Comunicaziun e chapientscha

L'emprim contact cun las autoritads fixescha l'impressiun e la tenuta da las persunas immigradas envers la vischnanca e si'administraziun. Il contact e la comunicaziun cun autoritads è in chaussa difficila per blers umans, en spezial per umans che derivan da l'exteriur. La confidenza è la basa per ina buna comunicaziun. Perquai d'ovri temp e pazienza.

Main malchapientschas en la comunicaziun tranter autoritads e persunas immigradas datti sche las persunas immigradas han gia tschertas infurmaziuns davart la vita en la vischnanca sco er davart ils andaments administrativs e sche las autoritads èn sensibilisadas per ils basegns da las persunas immigradas e disponan da las cumpetenzas correspundentas.

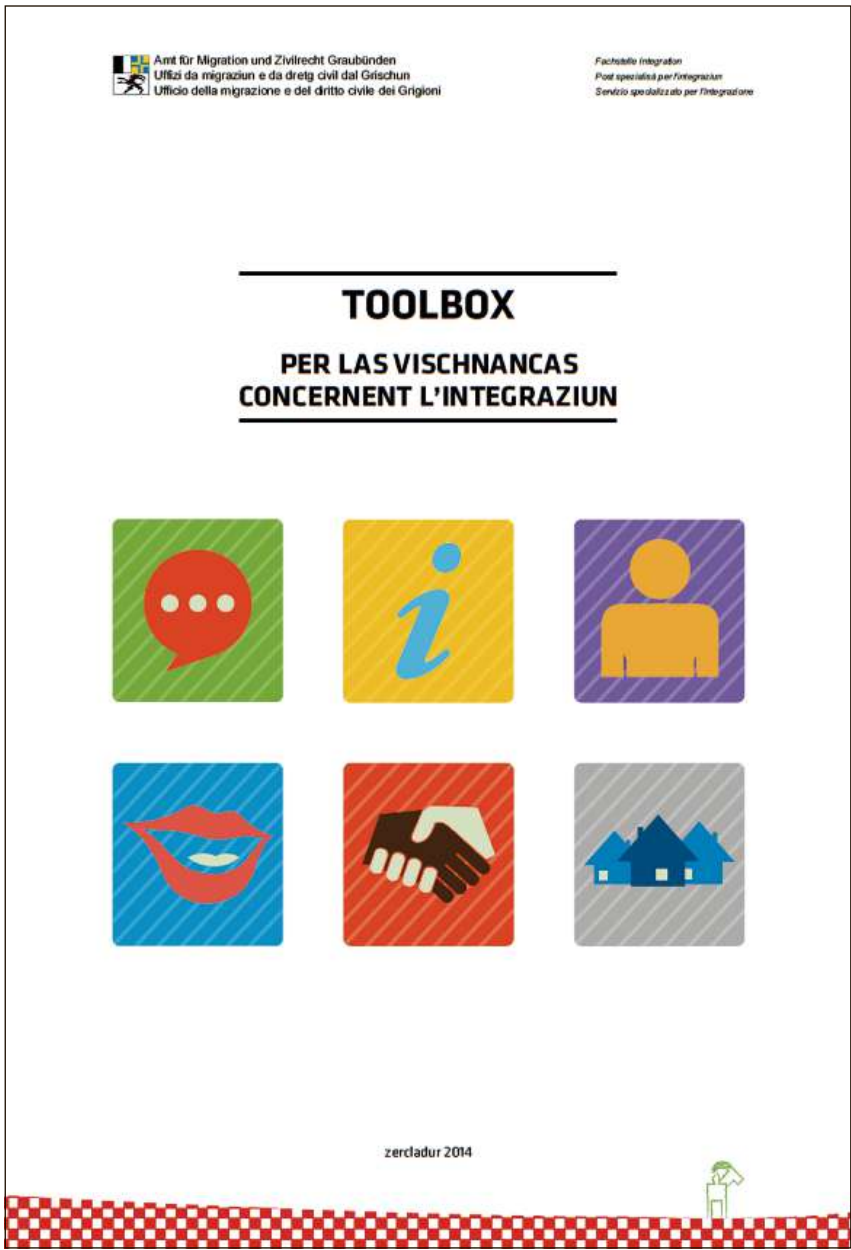
L'acquist da cumpetenzas interculturalas tras furmaziuns supplementaras respectivas fa ch'ins è preparà per il contact cun la diversità culturala. Interpretas ed interprets interculturali sustegnan las autoritads en situaziuns da discurs impurtantas cun persunas immigradas, sche barrieras linguisticas impedeschan la chapientscha.

Infurmaziun ed emprima infurmaziun en las vischnancas

En la politica svizra davart las persunas estras ed en la politica svizra d'integraziun vegni dà in grond pais a l'infurmaziun ed en la Lescha federala davart las persunas estras è francada explicitamain ina incumbensa d'infurmaziun. Il Program chantunal d'integraziun ha correspundentamain la finamira che las persunas estras en il Grischun disponian d'infurmaziuns per pudair dumagnar independentamain lur mintgadi al domicil nov uschè svelto sco pussaivel.

Per s'orientar uschè svelto sco pussaivel independentamain en il mintgadi e per enconuscher las aspectativas da la societad dovran persunas novarrivadas infurmaziuns davart la vita e davart il lavurar en Svizra sco er davart las purschidas d'integraziun. Infurmaziuns correctas da vart uffiziala èn da grond'impurtanza, perquai che bleras chaussas han en Svizra – tant tar las autoritads sco er en il mintgadi – in andament prescrit precisamain che sto vegnir resguardà.

Sche l'intermediaziun d'infurmaziuns cumenza baud, ha quai in effect preventiv envers la ristga da manchar las schanzas per s'integrar. Quai po esser per persunas novarrivadas ina mesira decisi-

Cuverta da la brochura d'infurmaziun.

va per in cumenzament cun success en il nov mund da vita e da lavur ed augmentar la prontezza da s'integrar. Sco ch'igl è sa mussà profitan migrantas e migrants infurmads bain pli savens da purschidas d'integraziun sco curs da lingua u gruppas da gieus.

Infurmaziuns communalas en pliras linguas, per exempel en furma da brochuras, da fegls sgulants u d'in film, faciliteschan l'orientaziun al lieu da domicil nov. Anc pli fitg augmentan contacts persunals l'obligaziun ed infurmaziuns vegnan chapidas meglier en in barat persunal che or d'ina brev uffiziala. L'integraziun d'uniuns da persunas estras, da persunas impurtantas, da la fatschenta da migrantas e migrants e.u.v. tar l'intermediaziun d'infurmaziuns promova il dialog e gida a tschertgar il contact cun la populaziun immigrada.

E la finala: Transparenza davart las activitads en il sectur da l'integraziun, da lur niz e da lur aspectativas promova er la chapientscha e l'acceptanza en la populaziun e facilitescha l'implementaziun da purschidas respectivas.

Pachet da bainvegni per persunas novarrivadas

En vista a la finamira da l'intermediaziun d'infurmaziuns formulada en il Program chantunal d'integraziun èn las vischnancas da Punttraschigna, Tavau e Tusaun e la corporaziun da vischnancas Pro Engiadina Bassa sa fatschentadas en il rom d'in project da pilot da 2 onns cun l'infurmaziun da persunas estras novarrivadas ed han fatg emprovas cun furmas da l'intermediaziun d'infurmaziuns. Malgrà differenzas tar las situaziuns da partenza han ellas fatg experientschas sumegliantas ed èn arrivadas a las suandants enconuschientschas:

Sche las migrantas ed ils migrants vegnan infurmads cun cleras intenziuns e tenor lur basegns tar lur arriv motivescha quai da s'integrar.

Ultra da la consegna da la «brochura da bainvegni» dal Chantun, promovon infurmaziuns communalas en pliras linguas, per exempel en furma da brochura,

da fegls sgulants u d'in film, in'orientaziun buna e svelta al lieu da domicil nov. Discurs obligants tras las instanzas responsablas en cas da constellaziuns spezialas gidan a stabilir la confidenza e sustegnan duravlamain il process d'integraziun per exempel da famiglias novarrivadas cun uffants.

Sco gronda sfida vegn numnada la cuntanschibladad da las persunas estras novarrivadas. Per schiar quest problem dovri innovaziun, pazienza e perseveranza. En quest connex èn l'integraziun e la collavuraziun cun organisaziuns da migrantas e migrants, cun persunas impurtantas u cun persunas da contact relevantas parts centralas en las structures regularas.

Persunas impurtantas

En mintga vischnanca datti persunas immigradas che pon agir sco lioms tranter las autoritads, las instituziuns ed ils umans da culturas estras che vivan en quella vischnanca. L'integraziun da la populaziun estra cun agid da questas uschenumnadas persunas impurtantas rinforza la lavur d'integraziun da la vischnanca.

Ina persuna impurtanta ha atgnas experientschas da migraziun e sa bain la lingua locala. Ella è famigliara cun la vita e cun las structures regularas en Svizra ed enconuscha per exempel ils andaments da las autoritads, dal sistem da scola e da furmaziun, ils usits e las tradiziuns localas. La persuna impurtanta ha per regla buns contacts en la vischnanca resp. en la regiun e gauda la confidenza tant da las autoritads sco er da la populaziun da migraziun correspundenta. Ed ella è motivada da collavurar cun la vischnanca e d'infurmar persunas immigradas davart purschidas d'integraziun, davart curs da lingua, davart la promoziun tempriva, davart uniuns e.u.v.

La persuna impurtanta ademplescha la rolla d'ina persuna da contact e sustegna ses cumpatriots en cas da problems linguistics u culturali per exempel en il contact cun uffizis u cun structures regularas. Ultra da quai intermediatescha ella en cas da difficultads tranter sia etnia e las

structures regularas (vischnanca, scola, baselgia, posts spezialisads).

Curs da lingua per persunas creschidas e promoziun tempriva

L'emprer la lingua locala resp. ina lingua chantunala è per persunas immigradas da lingua estra la clav per l'integraziun e per la participaziun e facilitescha il contact cun las structures regularas e cun las autoritads. Vegnir chapì e pudair communitar rinforza l'atgna responsabladad per il process d'integraziun. E migrantas e migrants da lingua estra che discurran la lingua locala dumognan meglier il mintgadi.

Curs locals da lingua e da promoziun tempriva èn raschunavels per persunas immigradas sche l'access a purschidas existentas è difficil (p.ex. viadis lungs, uras da lavur irregularas) e sch'il dumber da participantas e participants potenzials è grond avunda. Impurtant è ch'els vegnian fatgs d'in purschider ch'ha las cumpetenzas necessarias e ch'els hajan ina perspectiva pli lunga (purschida a lunga durada).

L'integraziun linguistica e sociala d'uffants da lingua estra vegn promovida tras purschidas correspundentas da la promoziun tempriva - per exempel canorts, centers dal di per uffants, gruppas da gieus - particularmain, sche la purschida è colliaida cun in project integrativ per la promoziun linguistica.

Integraziun sociala

L'integraziun vegn fatga là, nua che umans vivan ensemen, lavuran ensemen u èn ensemen en in'unìun - en citads, en vischnancas, en quartiers. Sch'i vegnan creadas pussaivladads per scuntradas, entretschaments e barats tranter la populaziun indigena e la populaziun estra, rinforza quai ils tratgs cuminaivels e promov la convivenza. Vegnan purschidas da las vischnancas, d'uniuns e d'organisaziuns avertas per migrantas e migrants, promova quai la chapientscha vicendaivla grazia ad interess cuminaivels. E sche organisaziuns da persunas estras vegnan er envidadas a festivtads, ad occurrenz, ad activitads da scuntrada e da barat da la vischnanca, promova quai la cunresponsabladad sociala e l'integraziun.

Posts communals da contact

Tar dumondas che concernan il mintgadi e la vita en la vischnanca resp. en Svizra èn ils posts da consultaziun communals da muntada centrala per las persunas immigradas. Els sustegnan las persunas immigradas en il process d'integraziun e distgargian uschia auters posts ed autras autoritads. Ils posts communals garantechan la colliaziun da posts, d'instituziuns e d'uniuns en la vischnanca ch'èn relevants per l'integraziun e promovon il barat vicendaivel sco er la circulaziun da las infurmaziuns cun las persunas immigradas. Els porschan uschia ina plattafurma per las persunas immigradas e per lur problems e surpiglian la funcziun d'ina punt.

En pli iniziesschan ils posts communals purschidas d'integraziun, sco per exempel curs da lingua, purschidas da promoziun tempriva, scuntradas da dunnas, e garantechan l'intermediaziun d'infurmaziuns correspundentas. Da la concentraziun d'enconuschientschas spezialisadas e da la cumpetenza interculturala ad in lieu profiteschan er auters uffizis ed autras instituziuns da la vischnanca.

La preschentaziun:

Post specialisà per l'integraziun. Toolbox per las vischnancas concernent l'integraziun. Cuir 2014.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4132
www.chatta.ch

Sguard a l'intern.

Parcs svizzers, part 1: Giura e Svizra Bassa

■ «Parcs svizzers» è il label dals parcs natirals d'impurtanza naziunala che stattan sut la protezzion dal l'Uffizi federal d'ambient. En in pitschen gir tras la Svizra vegnan preschentads ils singuls parcs, cumenzond cun l'artg dal Giura e cuntinuond tras la Svizra Bassa e las Prealps.

1) Parc natiral dal Doubs (JU, NE, BE)
Il Doubs furma sur 40 km in cunfin natiral tranter la Svizra e la Frantscha. A Les Brenets è quest miracul da la natira spezialmain impressiunant: il flum sbucca en in lai tschinclà da parais-crap abruptas cun auas paschaivlas che creschan tuttenina a cascadas: in exempel fantastic è il «Saut-du-Doubs». Ins cuntanscha el a pe davent da la piazza da sbartgar. L'aua cuntinuescha ses viadi en las chavorgias selvadias che traversan Goumois per arrivar al «Clos du Doubs» e per turnar alura puspè en Frantscha.

Excursiun «Cascada dal Doubs» (21 km da Les Brenets a Biaufond): La tura parta da Les Brenets e maina suenter trais kilometers a l'emprim punct culminant, la cascada numnada «Saut-du-Doubs». Ella cuntinuescha lung il Lai da Moron al mir da serra. Il pitschen restaurant «Halte du Châtelot» era a ses temp in lieu d'inscunter dals cuntrabandists.

Sperasvi a grips abrupts sa schluita il Doubs, mintgantant furibund, mintgantant tut calm, fin a La Rasse. In'oasa verda: L'Etang da la Gruère sa chatta en il cor da las Franches-Montagnes, tranter Saïgnelégier e Tramelan. Ina senda serpegia enturn quest lajet pittoresc situà amez ina pali auta. Il terren belmus nutrescha ina vegetaziun ritga e mirvegliusa. Il lieu ha ina fauna originara, tant en l'aua sco sin la terra.

2) Parc regional Chasseral (BE, NE)
Il Chasseral, il grondius balcun da la Svizra, ha bleras fatschas diversas: Pasturas, vignas, chavorgias, planiras e valladas èn il frigt d'ina gronda voluntad da viver dignamain. Ses abitants, superbis da lur ragischs, èn er piuniers da la tecnologia spezialisada: Uras da qualitat e chaschiel da renum internaziunal èn las valurs segiras da questa regiun. Mintgin vegn a chattar qua chaminond, respirond, guardond enturn e discurrend cun la gleud il vair plaschair da viver.

Excursiun «Via dal Mont Sujet» (12 km da Prés-d'Orvin a Twann): La via maina da Les Prés-d'Orvin (1007 m) al Lai da Bienna (433 m) via il Mont-Sujet, la senda dals sculpturs e las chavorgias da Douanne. Ella è variada e porscha bellas vistas panoramicas.

Via dals anabaptists: In'ulteriura excursiun maina da Sonceboz-Sombeval sin il Chasseral. La tura da dus dis envida a scuvrir ils fastiz visibels dals anabaptists ch'eran fugids sin ils auts dal Giura: lieus da sentupada secrets cun inscripziuns misteriusas, raits da mirs sitges e bler auter pli.

3) Parc natiral da Thal (SO)
Il Parc natiral da Thal vala sco lieu secret. Integrà en las chadainas da muntognas dal Giura soloturnais, pussibilitescha el da far spassegiadas en la natira cun tge tempo ch'i saja: Ins po percurrer cun il velo la cuntrada cun sias numerosas ruinas da chastels u s'approfondar sin sendas da viandar tematicas en la fauna e flora, la geologia ed il mund mitic da la regiun. Ultra da quai carmaleschan curtins da raiver si en ils auts. E tgi che vul far pacific, sa lascha maldisar en in dals restaurants da muntogna.

La via tras la chavorgia dal luf (via circulara da 14 km a partir da Welschenrohr): Sin questa tura pon ins vesair e giudair las differentas fatschas dal Parc natiral da Thal. La tura cumenza cun la muntada tras la chavorgia dal luf, selvadia e romantica, e cuntinuescha en las autezzas da la segunda chadaina dal Giura via Tannmatt ed enavos a Welschenrohr.

Museum Haarundkaam, Mümliswil: En l'antiura fabrica da petgens empendan ils visitaders e las visitadras dapli dals

Vallée de Joux en il Parc natiral regional Jura vaudois.

(FOTO: PD)

chavels, da la decoraziun da quels e da frisas. L'interpresa ch'aveva a sias uras success sin l'entir mund, furniva petgens a diversas chasas roialas ed a persunalitads famusas. En la veglia fabrica da petgens a Mümliswil reviva puspè l'istorgia dal lieu e da la tradiziun da far petgens.

4) Parc natiral dal Giura Argovian (AG)
Tranter l'Aara ed il Rain s'extenda la cuntrada da collinas dal Giura argovian. Ella è il pli vast territori natiral ed il pli grond spazi da recreaziun tranter Basilea e Turitg ed envida da sa recrear, da scuvrir, da giudair e da sa mover. Spassegiend pon ins scuvrir gauds da tieus clers, cun spundas d'orchideas, steppas da grips e vignas. La zona centrala dal parc consista dal massiv dal Giura tranter Frick e Villigen cun sias planiras autas, danunder ch'ins po vesair lunsch viaden en las Alps. Cun sias vals e ses vitges originars furma il Giura argovian in contrast amabel cun la zona da colonizaziun lung l'Aara ed il Rain.

Excursiun en il Chriesiland (via circulara da 5,5 km a partir da Gipf-Oberfrick): Il Chriesiwäg è ina via circulara en la cuntrada singulara dal Fricktal. La via tematica intermediatescha chaussas interessantas davart la cultivaziun da tschareschas e lur diever multifar. Ins po vesair a flurir e madirar ils fritgs – e durant la stagiun da raccolta pon ins schizunt sagiar las tschareschas directamain giu da las plantas.

Visita al tigl vegliander da Linn (via circulara da 4,5 km): L'excursiun maina dal tigl da Linn, ina planta vegliandra da 800 onns, tras il vitg en il Sagimülitali. 14 tavlas infurmeschan il visitader davart il maletg dal vitg d'impurtanza naziunala, las particularitads da la cuntrada giurassiana e las vias da transit istoricas, sco il pass istoric a Linn. Ulteriuras attracziuns ch'ins scuntra per via èn ina cascada, in'antiura chava da crappa ed in prà d'orchideas d'impurtanza chantunala.

5) Project Parc natiral Schaffusa
En il Parc natiral regional da Schaffusa ves'ins amplas surfatschas aradas, prads sitges unics, gronds gauds, vignas cultivadas cun premura e l'incumparabla cuntrada fluviala dal Rain. La topografia cun las vals laterals, las spundas vers gid, la planira auta da Randen e la cuntrada dal Rain furman in spazi vital varià extraordinari. Entamez datti numerosas vischnancas construidas cun la tipica armadura da trav da la regiun. Il Parc natiral envida a viandar, ir cun velo o cun la bartga – e tut quai lunsch davent da l'invasiun da turists.

Via da cunfin da Schaffusa: La via da cunfin da Schaffusa cumbratescha l'impressiunanta forza da la Cascada dal Rain cun las vignas cultivadas premuramain da la regiun plain viticultura da Wilchingen-Osterfingen. Ella maina per lung d'ina plaschaivla chadaina da collinas al cunfin cun Jestetten (Germania).

Via Gottardo: La ruta 77, marcada sco bratsch lateral da la Via Gottardo (Rutas

Schweiz-Mobil), cumenza datiers dal punct il pli al nord da la Svizra en la vischnanca da Bergen. La tipica cuntrada dal bratsch dal Giura «Randen» e la val da Merishausen caracteriseschan questa etappa.

6) Parc natiral da recreaziun Zürich Sihlwald (ZH)

L'emprim parc natiral da recreaziun da la Svizra è in lieu plain secrets. Il Sihlwald vegn surlaschè dapi l'on 2000 per gronda part a sazez. Uschia maina la natira la batgetta magica en il pli grond guaud da faus da la Svizra Bassa. Il resultat è in territori mirveglius cun creatiras fabulusas zuppadas en plantas, en ragischs ed en la laina setga scrudada. Per las Turitgaisas ed ils Turitgais è il Sihlwald a medem mument ina cuntrada selvadica ed in spazi da recreaziun. En il parc zoologic Turitg Langenberg vivan animals da rapina sco l'urs, il luf ed il luf-tscherver.

Excursiun tras il Sihlwald (12 km da Hausen am Albis a Horgen): L'excursiun maina da Hausen tras il Parc natiral da Turitg Sihlwald. Suenter in'ascensiun spundiva cuntansch'ins l'Albishorn. Sperasvi a gauds che paran ina tschungla arriv'ins finalmain al center da visitaders en l'ac-laun da Sihlwald. Il punct final da l'excursiun è Horgen al Lai da Turitg.

Il center da visitaders: Tschintg minutas davent da la staziun da Sihlwald sa chatta il center da visitaders dal Parc natiral cun in museum, ina butia da souvenirs ed ina cafeteria. In'exposiziun permanenta e duas exposiziuns temporaras dattan a las visitadras ed als visitaders invistas en l'istorgia dal parc ed en ils secrets da la cuntrada selvadia.

7) Parc natiral regional Jura vaudois (VD)

Il Parc natiral regional Jura vaudois s'extenda dal Pass da la Givrine fin a la pit-schna citad medievale da Romainmôtier, daventada famosa per si'abazia. Sias cuntradas èn ordvart variadas: gauds paschaivels alerneschan cun palids misteriusas, vastas pastgiras e grippa carstica. La regiun è spezialmain adattada per turas cun il velo da muntogna e per excursiuns da plaschair, cun bleras ustarias tradiziunals che porschan spezialitads da la regiun.

Excursiun al punct culminant dal Giura svizzer (16 km da Le Sentier a Montricher): Quest'excursiun maina tras il Parc Jura vaudois da la Vallée de Joux al Pied du Jura sur il punct culminant dal Giura svizzer, il Mont Tendre (1679 m). Da questa muntogna han ins ina vista magnifica sin las Alps ed il Lai da Geneva.

Il guaud il pli grond da l'Europa: Il guaud da Risoud è cun sias 2277 hectaras efectivamain immens! Situà sin passa 1000 meters sur mar, cumpiglia el sur-tut pigns che furneschan laina da fitg auta qualitat. Sco ch'i para è il lain da resonanza dal Risoud schizunt vegnì utilisà

per tscherts instruments da Stradivari! Scuvri quest guaud mitic populà da legendas e d'istorgias da cuntrabanda...

8) Project Parc natiral da recreaziun Jorat (VD)

Al nord da Losanna exista dapi il 2017 in ulteriur candidat sco parc natiral da recreaziun, numnadamain il territori collinus dal Jorat che furma la pli gronda surfatscha da guaud coerenta da la Svizra Bassa.

Pervi da sias bleras funtaunas e regiuns umidas vala il Jorat sco chombra d'aua da la regiun e reservuar d'aua da baiver d'alta qualitat. Il Jorat furma in territori natiral cun ina ferma identitad.

9) Parc natiral regional Gruyère Pays-d'Enhaut (FR, VD)

En il Parc natiral regional Gruyère Pays-d'Enhaut entran l'uman, la natira e la cultura en ina convivenza impressiunanta: Las chadainas da collinas selvadias cun las stallas d'alp cuvertas cun schlondas, ils vitges istorics e las punts da crap sur la Saane èn perditgas d'ina cultura da plirs tschientaners. Anc oz celebreschan ils indigens lur luschezza patriotica cun bleras festas popularas ed isanzas. Els gaudan lur cuntrada magnifica: il reservat Pierreuse u Vanil noir èn exempels da cuntradas senza paregl.

Viandar tranter il Hochmatt ed il Vanil Noir (21,4 km da La Villette a Granges): La tura en las muntognas da la regiun da cunfin friburgais-vadaisa maina da La Villette e la Val Jaun a la staziun da viafier da Les Granges a l'ost da Château-d'Oex en il Pays-d'Enhaut. La ruta marcada da l'entschatta a la fin è topograficamain fitg variada, cun in'ascensiun da circa trais uras ed ina lunga descensiun main spundiva.

Ils Relais Infos: La Maison de l'Etivaz è l'emprim Relais Infos dal Parc natiral regional Gruyère Pays-d'Enhaut. Ella ha ina struttura fixa cun in spazi d'informaziun che preschenta il parc e l'economia alpestra cun datas e facts. Dus diaporamas permettan da visualisar il far chaschiel e preschentan las chamonas d'alp, nua ch'il visitader po participar a la produziun dal chaschiel.

10) Parc natiral da Gantrisch (BE, FR)

Gauds, chavorgias e la chadaina dal Gantrisch caracteriseschan la cuntrada dal Parc natiral regional da Gantrisch. La regiun è famosa per ditgas e paraulas sco per exempel quella da Vreneli dal Guggisberg. La polluziun tras glisch è minimala e permetta uschia ina vista clera en las stailas. La cuntrada genuina è ideala per ralentar. Per quest juvel han cumbatù blers umans: Avant onns era il lajet da Gantrisch sin il precint da s'enterrar. Grazia a numerosas uras da lavur voluntaras ha el puid vegnir salvà. Oz traglischa il lai da muntogna puspè en la cuntrada da pali; ina curta spassegiada maina da la chamona da Gan-

trisch a la riva dal lai. Per via scuntr'ins vagtas e chauras e cun in spievel da cham-pagna pon ins schizunt vesair, cun in pau cletg, in pèr chamutschs.

Via auta dal Gürbetal (17 km da Kehrsatz a Mühletturnen): Spezialmain plaschair da viandar en vischinanza da la citad da Berna fa la via auta da 17 km lunghezza che maina lung il Längenberg tras il Gürbetal. Tgi che vul giudair il panorama e s'interessa per la cultura da las chasas da purs, vegn qua plainamain sin ses quint.

Ruina da la claustra da Rüeggisberg: En il temp autmedieval ha la claustra da Rüeggisberg gi ses temp da fluriziun. L'antierur priurat da cluniacens appartegnava als convents ils pli impurtants da la Svizra e sa chattava gia adina a la Via da s. Giachen. Oz carmalan la bella vista, la nav traversa la bain mantegnida al nord da l'edifizi ed il Museum Pilger interessads a la cultura.

11) Parc natiral dal Diemtigtal (BE)

Cun ses stgais culturals e sia cuntrada vasta è il Parc natiral dal Diemtigtal ina regiun ideala per excursiuns activas. Vias da viandar mainan lung auals e flums e sper chasas veglias vi sin grassas pastgiras d'alp. Vias tematicas intermediateschan a moda impressiunanta las bellezzas ed ils secrets da la natira, sco per exempel quel dal bau rar «rosalia alpina». La via da divertiment «Grimmimutz» maina famiglias a lieus da far termagls e sin la piazza cun gieus d'aua nua ch'ils pitschen perscrutaders scuvran il bletsch mirveglius.

Excursiun da 5 stailas (16 km dad Oey-Diemtigen sin l'Alp Grimmli): En il Diemtigtal datti bleras vias da viandar; quella dad Oey a Schwenden è d'ina bellezza unica. La via suonda ils auals Filderich e Chirel e maina tras gauds e prada mirvegliusa.

Plaschairs alpesters: Durant il temp d'alpegiazion pon ins reservar sin las alps dis da divertiment spezial (cun pernottaziun). Durant il di vegn lavurà en stalla, fatg chaschiel u cultivà pastgiras, ins po dentant er ir a chaval u far wellness en il zaiver chaud. A mezdi vegnan ils giasts maldisads cun bellas plattas fraidas u cun tartuffels en paintg fatgs a la moda da la tatta. La saira datti lura in bun magiel vin sut tschiel avert, servì amez ina cuntrada muntagnarda fascinanta.

12) Biosfera Unesco da l'Entlebuch (LU)

I dat strusch ina regiun che posseda uschè blers stgais natirals sco il vest selvadi da Lucerna. Perquai n'esi betg da sa smirvegliar che l'Entlebuch è vegnì distingui da l'Unesco sco reservat da biosfera. Qua s'extenda in mund mistic: cuntradas da pali intactas alerneschan cun pastgiras d'alp idillicas e cun la Schratzenfluh maistusa. Durant in spassegiada tar l'implant da Kneipp u in'excursiun guidata, sin la tura avventurusa da tschintg dis tras la pali u durant in gir individual sin terrens fitg loms: l'Entlebuch inspierescha.

Excursiun lung la riva da l'Emme (54 km da Sörenberg ad Emmenbrücke; ideal en 3 etappas d'in di): Durant l'excursiun lung la Kleine Emme – da la funtauna a Sörenberg fin la sbuccada ad Emmenbrücke – datti bler da vesair e giudair. Cun mintga meter ch'ins fa ramuran ils flus ed auals in pau auter; els rendan il viandant content e beà.

Spezialitads culinaricas genuinas: Uschè multifara sco la biosfera e la cuntrada da l'Entlebuch èn lur passa 350 products regionals. La paletta tanscha da spezialitads culinaricas sur artisanats innovativs fin a las mobiglias da lain localas. Ils products genuins da l'Entlebuch èn fermamain enragischads en la regiun ed irradieschan in'identitad senza paregl.

La preschentaaziun:
Dossier «Parcs svizzers».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1676
www.chatta.ch

Parcs svizzers, part 2: Alps e Svizra Meridiunala

■ En la segunda part da questa pit-schna seria davart ils parcs svizzers vegn dà in sguard als parcs natirals ch'èn situads en ils chantuns Vallais, Tessin e Grischun.

13) Parc natiral da Pfin-Finges (VS)
Steppas e biotops, vitgs muntagnards e citadinas idillicas, vignas ed in dals guauds da tieus ils pli gronds da las Alps: En il Parc natiral da Pfin-Finges sa preschenta la natira cun ina gronda diversitad en in spazi limità e surprinda cun cuntradas variadas ed ina flora e fauna remartgabla. Ina survista dat il Center Natira e Cuntrada a Salgesch. El infurmescha en pli davart rutas da viandar ed organisescha excursiuns guidadas cun botanichers, ornitologs e geologs.

Excursiun sin la senda da l'urs (6 km dad Unterems ad Oberems): Ina tschatta dal davos urs penda anc oz vi da la chasa communal dad Oberems. La senda da l'urs maina tras guauds fantastics ed aclauens originars e sur il grondius piogn da l'urs. Ultra da quai porscha ella bleras infurmaziuns sur da l'urs. Viadis spectaculars cun pendicularas cumpletteschan l'excursiun.

Center natira e cuntrada a Salgesch: Il center administrativ dal Parc natiral da Pfin-Finges sa chatta en il center da Salgesch, 10 minutas a pe da la staziun. El dispona da locals da recepciun, da biblioteca e d'exposiziun sco era d'in shop cun products locals, cudeschs, brochuras d'infurmaziun e souvenirs.

14) Parc natiral da la Val da Binn (VS)
La Val da Binn surprinda cun mintga pass ch'ins fa. Questa val laterala dal Vallais è ritga da minerals ch'ins po chattar cun batter crappa en la chava da Lenggenbach u durant ina tura cun chavacristals. I dat dentant anc bier auter da scuvrir: Il vitg intact dad Ernen sa revelescha era sco destinaziun gastronomica exquisita e sco lieu musical che permetta da giudair musica classica da cumponists renomads. A Grengiols flurescha il matg ina tulipana selvadia singulara en ils champs da seghel. Niederwald è il vitg natal dal retg dals hoteliers Cäsar Ritz.

Excursiun «Via romana» (11 km da Binn a Grengiols): L'excursiun entschai va en il vitg da minerals da Binn e maina sin la via istorica tras la chavorgia selvadia e romantica a la chaplutta «Uff dum Blatt». Ella va vinavant sperasvi l'aclaun da Hockmatta a Bächerhischere e fin al vitg da las tulipanas da Grengiols.

Il vitg musical: Ernen cun ses festival da clavazin e ses festival da musica barocca e da chombra è daventà enconuschent lunsch suror ils cunfins nazionalis. Quest

Il Piz Ela dat il num al pli grond parc natiral da la Svizra.

FOTO PD

festival extraordinari da musica classica ha lieu mintga stad en ina cuntrada magnifica. El è vegn fundà sin iniziativa dal pianist bermier György Sebök.

15) Project Parc nazional dal Locarnese (TI)
Il Project Parc nazional dal Locarnese tanscha da las Inslas da Brissago fin a las tschimas da las Alps tessinaisas cuvertas cun naiv. Questa regiun, nua che las plat-tas continentalas da l'Africa e da l'Europa sa scuntran, è plain cuntrasts: qua palmas ed ina vita pulsanta al lai, là ina natira selvadia cun vals solitarias, chavorgias furibundas, guauds spess e pizs abrupts. Tranteren aclauens idillics cun vegliandras chasas da crap, baselgias e chapluttas che dattan perditga d'ina cultura alpina antruras fitg viva.

Sin veglias sendas dad Intragna en la Val Onsernone (6 km da Loco ad Intragna): La «Via della Vose» pittoresca colia il vitget d'Intragna cun Loco. Sin questa vegliandra senda da sauma purtavan a ses temp ils Onsernonesi lur rauba sin ils martgads da Locarno ad Ascona, da l'autra vart chatschavan ils purs da Losone e dal Centovalli lur muvel sin las alps da la Val Onsernone. Il punct culminant da questa ruta èn las giassas stretgas ed entreschadas ad Intragna, la chavorgia selvadia da l'Isorno e las terrassadas da Loco da 25 kilometers lunghhezza.

Excursiun a Bordei en il Centovalli (10 km dad Intragna a Rasa): La spassegiada maina tras in gaud da chastognas

fitg romantic e suonda ina veglia senda da sauma fin al Ponte Romano, la pli veglia punt da crap artgada da la val. Stgalas en il grip mainan vinavant a Rasa ed a Bordei, ad in dals pli bels vitgs tessinais restaurà a moda exemplarica da la Fundaziun Terra Vecchia. Per questa spassegiada ston ins avair in pass ferm e segir ed ina buna cundiziun.

16) Parc natiral Bavregn (GR)
Trais vals, duas culturas, in parc: enconuscent per chavorgias profundas, vitgs intacts, lais da muntogna clers sco cristals e capricorns. Ils animals imposants e maiestus vivan en las parais-crap dal Piz Bavregn (2998 m) e veglian sur il Parc natiral Bavregn cun sia cuntrada selvadia e natirala che evochescha l'eternitad sin 373 kilometers quadrats.

Excursiun «Veia Traversina» (12 km da Tusaun a Ziràn): L'emprima etappa da quest lung traject cultural numnà «Via Spluga» maina il viandant da Tusaun al complex fortifitgà da Reziòlta, da là vinavant sur la spectaculara punt da lain suspendida, numnada piogn da Traversina, en la Viamala ed a la Punt da Suransuns, construida cun sugas d'atschal stendidas, e vinavant a Ziràn.

Baselgia da S. Martin, Ziràn: Il palantschieu sura romanica da la baselgia da S. Martin cun sias picturas da bellezza è enconuscent sin l'entir mund. La baselgia è documentada per l'emprima giada l'onn 831 sco «ecclesia plebeia», il lieu Ziràn il medem onn sco «Ciranes». Chats

da munaida cumprovan che la baselgia existiva gia dal temp roman. In'exposiziun permanenta a la Piazza da la Posta preschenta l'istorgia da la baselgia.

17) Parc Ela (GR)
In spectacul natiral sin 548 kilometers quadrats – il Parc Ela en la Val d'Alvra ed en il Surses è il pli grond parc natiral da la Svizra. Palids, prads sitgs, lais da muntogna e guauds spetgan da vegnir scuverts. Situà tranter ils pass alpins istoricain impurtants da l'Alvra, dal Güglia e dal Set, dispona il Parc Ela da blers bains culturals, da fortezzas imposantas e da 19 vitgs ch'han mantegnì lur scharm originar. E cun la lingia da l'Alvra e dal Bernina da la Viafier retica dispona el ultra da quai d'in Patrimoni mundial da l'Unesco ch'ins na po betg mo explorar cun l'auto, mabain era a pe.

Tura d'exploraziun (11,4 km da l'ospizi dal Güglia / La Veduta a Beiva): L'excursiun «Dal continent a l'ocean» dal Parc Ela permetta al viandant da scuvrir fastizs dal passà. Ins scuvra qua tranter auter veglias roderas da chars en il grip sco era relicts da la mar ed ins po admirar l'imposant portal celest en la Val d'Agnel. Cun mintga pass suonda il viandant l'istorgia da nossa terra.

Museum da la Viafier da l'Alvra a Bravuogn: La lingia da l'Alvra da la Viafier retica è vegnida averta il 1903 e distinguida il 2008 sco Patrimoni mundial da l'Unesco. Sia construcziun era per las relaziuns dal quel temp in project gigantesch, cumparegliabel cun quel odiern da la NEAT. En il Museum da la viafier da l'Alvra pon ils visitaders laschar reviver l'istorgia da la Viafier retica e si'influenza sin la vita da mintgadi da la glieud da la regiun.

18) Parc nazional svizzer (GR)
En la scena da la protecciun da la natira europeica ha il Parc Nazional Svizzer gi in'absoluta rolla da pionier. El è vegn fundà il 1914 sco emprim parc nazional da las Alps e posseda a medem temp il status da protecciun il pli aut dals territoris da cuntrada selvadia. Ultra dals animals e las plantas vegnan protegids er tut ils process natirals en il Parc. Ils 80 km sendas da viandar marcadadas pussibiliteschan als visitaders da scuvrir questa cuntrada fascinanta e sia dinamica al puls da la vita e senza disturbar il svilup natiral. Excursiun sin il Margunet (8 km da Stabelchod al Pass dal Fuorn): La senda ecologica maina dals guauds dal Pass dal Fuorn a las pastgiras autalpinas cun ina ritga flora e fauna e cun in panorama magnific sur la mesadad dal Parc Naziunal. Ultra da quai porscha ella infurmaziuns interessantas davart ils secrets,

averts e zuppads, sparpagliads per lung da l'itinerari.

Planira auta magica: La planira auta dals Lais da Macun è vegnida integrada pir l'onn 2000 sco davosa cuntrada en il Parc Nazional Svizzer. 23 lajets pli pitschens e pli gronds en sparpagliads sco perlas stgiras sin quest plateau ch'ins cuntanscha en quatter uras da Lavin e da Zernez. L'attracziun da quest lieu è d'ina magia tut speziala che fa dad el in ulteriur punct culminant dal Parc Naziunal. Dapi il 2010 furma il Parc Naziunal Svizzer ensemen cun la Biosfera Val Müstair il reservat da biosfera da l'Unesco Val Müstair Parc Naziunal.

Center dal Parc a Zernez: Il Center dal Parc ha translocà il 2008 en in edifizii monolitic marcant da l'architect grischun Valerio Olgiati. El dispona d'ina tecnica absolutamain moderna che permetta al visitader da sfundrar en il mund miraculus dal Parc Nazional Svizzer, cun exposiziuns permanentas, audioguids en 5 linguas, ina senda d'exploraziun per uffants, exposiziuns temporaras stagiunals, ina butia ed in post d'infurmaziun. Il Center dal Parc è avert durant l'entir onn.

19) Biosfera Val Müstair (GR)
In mund per sai è la regiun idillica da la Val Müstair. Prada bella verda e vitgs pittorescs stattan en cuntrast cun la natira selvadia dal Parc Naziunal da l'autra vart dal Pass dal Fuorn. La cuntrada singulara è vegnida undrada gist duas giadas: La Val Müstair vala il medem mument sco parc natiral regiunal e sco part dal reservat da biosfera autalpin da l'Unesco Val Müstair – Parc Nazional Svizzer. Ina vista spezialmain bella sin il paradis da quietezza pon ins giudair sin la «Senda Val Müstair» che maina aut sur la val tras guauds da schembers, pastgiras alpinas e prads da flurs.

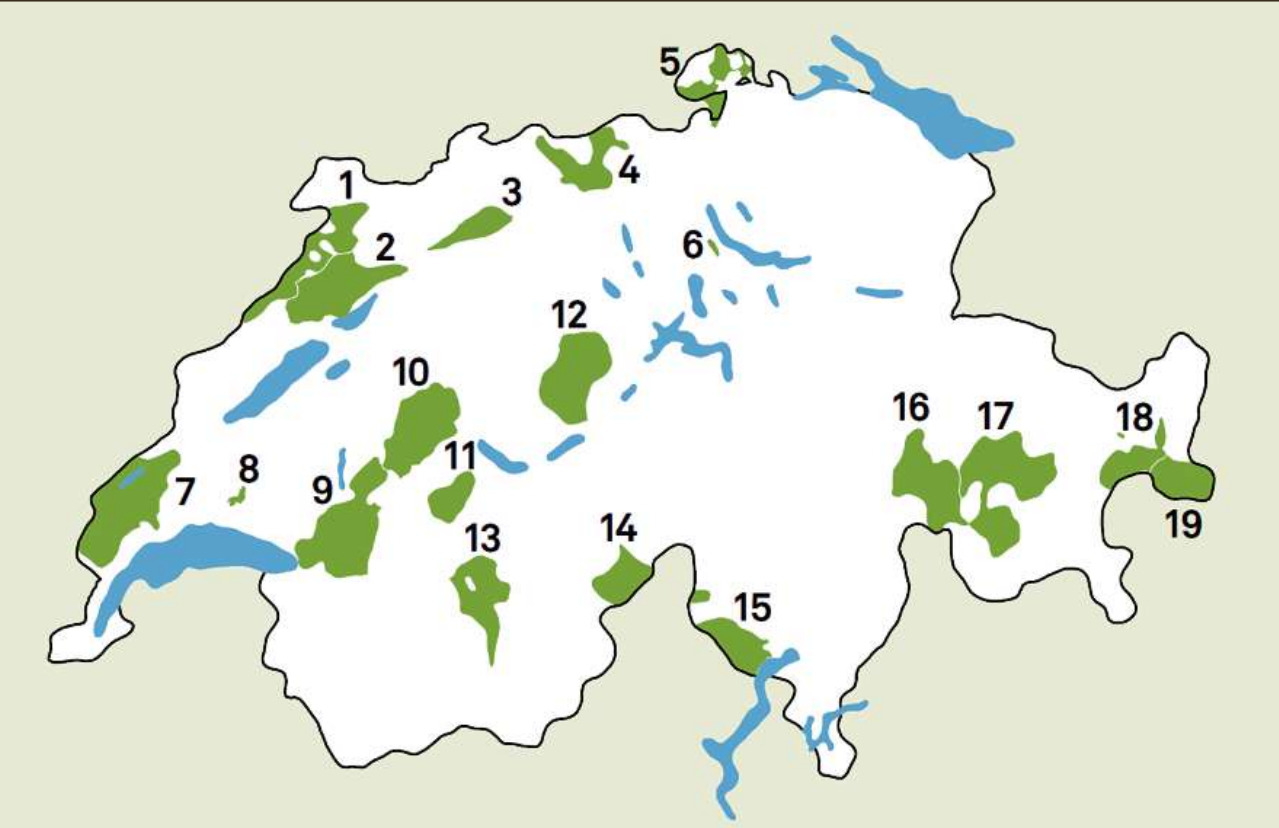
La charta uffiziala porscha infurmaziuns cumplexivas davart ils singuls parcs.

Senda Val Müstair (9 km dal Pass dal Fuorn a Lü): La via panoramica «Senda Val Müstair» maina dal Passa dal Fuorn al vitget da Lü. Durant la tura fitg variada pass'ins sperasvi il Lai da Juata idillic ed ins po contemplar las tschimas marcantas dal Piz Daint e dal Piz Dora sco era l'imposant massiv da l'Ortler.

A la riva dal Rom: Il lieu da partenza da l'excursiun tematica è la regiun da funtauna dal Rom sur Tschier. Da qua serpegia la senda 14 kilometers lung il curs natiral dal Rom via Fuldera, Valchava, Sta. Maria fin a Müstair. Cuntradas fascinantas cun ognas misteriusas, guauds da lareschs, palids bassas grondiusas e prads en flur enritgeschan la spassegiada sin questa via.

La preschentaziun:
Dossier «Parcs svizzers».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1676
www.chattà.ch

Ils parcs svizzers en survista.

Preistoria da la Svizra en survista

■ **Werner E. Stöckli è stà dal 1985 al 2012 professor d'archeologia a l'Università da Berna. El vala senza dubi sco in dals doyens principals da la preistoria en Svizra. L'onn 2016 è cumparida – quasi sco quintessenza da sia lavur scientifica, ma tuttina en ina lingua bain legibla – si'ovra «Urgeschichte der Schweiz im Überblick 15 000 v.Chr – Christi Geburt».** Sco ch'i resorta gia dal suttitel dal cudesch, sa tracti da la «construcziun» d'ina preistoria. Vul dir: malgrà la varietad dals chats archeologics avant maun restan blers segns da dumonda; tar la lavur dal perscrutader tutga perquai per forza er quella d'interpretar e da reconstruir quai che sa chatta «tranter las lingias». Stöckli fa quai cun scriber ses text sapientivamain or d'ina perspectiva persunala, da la quala resorta ch'i sa tracta da sia vista subjectiva. Quai sa mussa er en la resumaziun rumantscha dal cudesch reproducida qua sutvart.

Introducziun

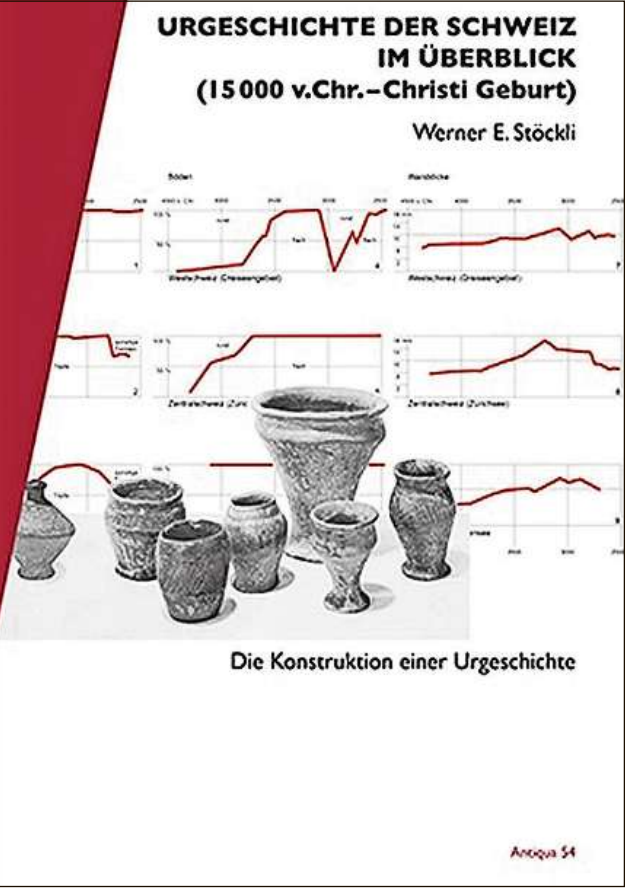
L'introducziun discuta ils problems generals da la presentaziun d'ina preistoria da la Svizra. Quests problems han da far particularmain cun la situaziun da las funtaunas. Nossas funtaunas èn conservadas en il terren. Ma quest «archiv» ha fitg bleras largias e n'è anc ditg betg erui dal tutfatg tras exchavaziuns. Far discurre l'archiv dal terren è

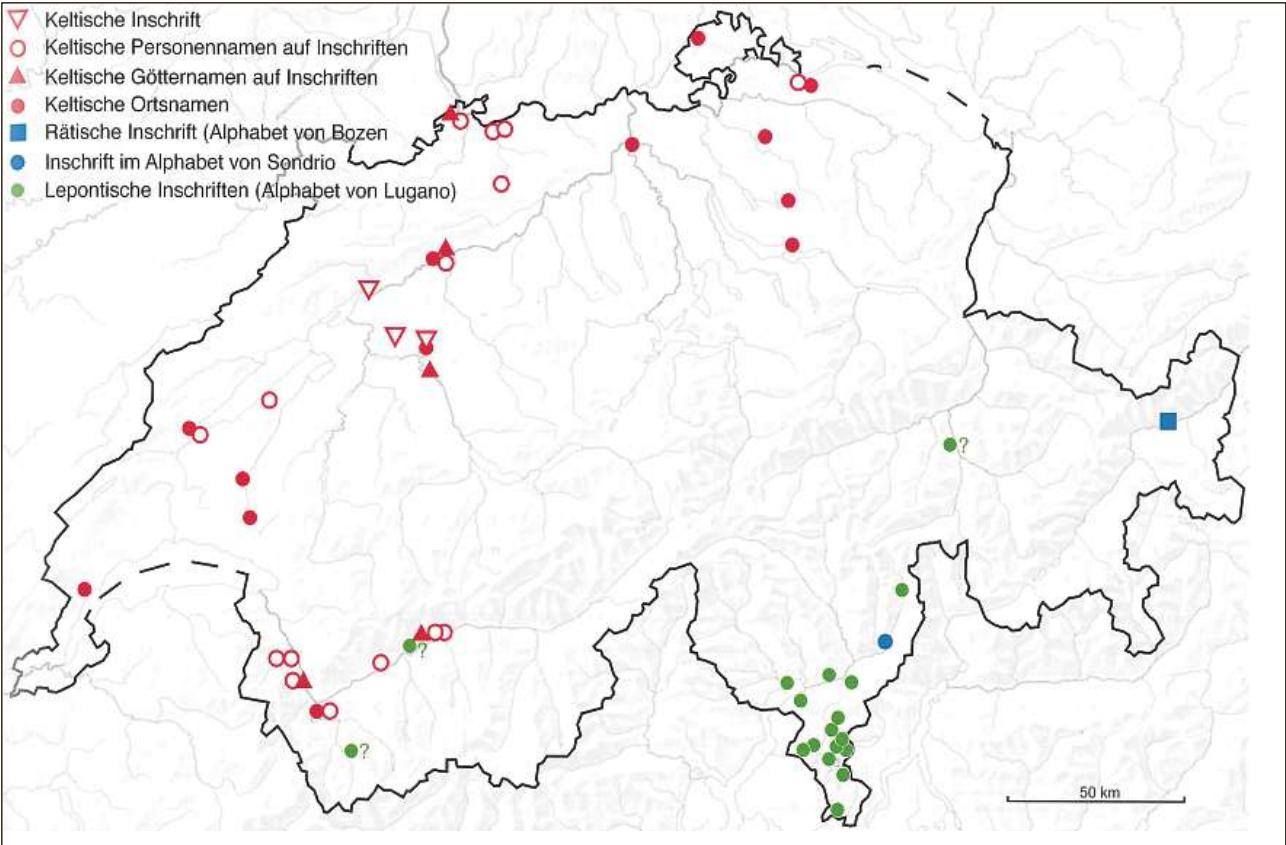
l'incumbensa che sa tschentata a chaschun da la presentaziun d'ina preistoria da la Svizra. A mes avis datti mo ina vista persunala sin la preistoria.

Construcziun d'ina preistoria da la Svizra

En quest chapitel è fixà il rom, entaifer il qual la preistoria da la Svizra vegn presentada qua. La preistoria da la Svizra è marcada da la situaziun e da la divisiun dal territori natural dal pajais. Las Alps èn in factur decisiv. Per l'ina han ils glatschers alpins destrui la pli gronda part da las testimonianzas temprivas, uschia che jau cumenz questa presentaziun pir suenter la retratga dals glatschers enturn l'onn 15 000 a.C. Per l'aura han las Alps repartì la Svizra en divers territoris natirals e culturals. Uschia chapeschan ins facilmain ils svilups speziels dal Vallais, dal Tessin e dal Grischun. Da far nagut cun las Alps n'ha dentant il fatg che la Svizra Bassa n'è betg stada in'unitad culturala durant la pli gronda part da la perioda ch'ans interessa, ed è anc oz dividida culturalmain tras il cunfin linguistic franzos-tudestg.

Cuverta da la publicaziun.

Perditgas celticas, leptonicas e reticas dal temp roman – in exempel per las bleras chartas e graficas cuntgnidas en il cudesch.

Il svilup dal clima, da la vegetaziun e da la fauna sustegnan la reconstrucziun ipotetica dal svilup demografic en la Svizra Bassa tenor ina curva da creschientescha. Silsuenter vegn cunfinà il rom temporel tranter la recolonisaziun suenter la retratga dals glatschers (ca. 15 000 a.C.) ed il cumenzament dal temp istoric curt avant la naschientscha da Cristus. Tractads vegnan ils cuntgns da las funtaunas istoricas e las testimonianzas linguisticas en inscripziuns ed en la tradiziun da numns. Alura sa tracti da fixar las datas istoricas en il terren tenor regiuns. Qua èn ils chats dad Yverdon e conturns ils pli impurtants, perquai ch'els permettan – en cumparegliaziun cun quels d'Alesia e dals champs d'Augustus – da s'avischinar fitg exactamain a la data 58 a.C. (emigraziun e subordinaziun dals Helvets). Da questa dataziun resulta er che chats militars dal Surses e dal Pass dal Set n'han da far nagut cun la campagna cunter ils Rets (15 a.C.), mabain èn pli vegls.

En il proxim sutchapitel emprov jau da cumbinar la tradiziun istorica da «pievels» e las testimonianzas linguisticas ch'èn sa mantegnidas, e quai tras la distribuziun regiunala dals chats archeologics. A maun dals chats da fossas – e qua cunzunt a maun da la ceramica – resulta in maletg culturalmain fitg eterogen en quels territoris, en ils quals i vegniva discurren en general celtic. Entant che las caracteristicas dal Tessin e dal Vallais sa laschan anc spetgar, èn las differenzas tranter la Svizra Bassa, tenor Cesar il territori da la civitas Helvetiorum, tuttina

plitost sorprendentas. Dal territori probablamain retic dal Grischun e da la Val dal Rain alpin na datti strusch chats expressivs dal prim tschientaner a.C. Tuttina mantegna il chapitel suandant adina il focus sin la dumonda, co che las differenzas regiunals, che pon vegnir constatadas durant l'entira preistoria envers il cunfin da la provinza romana, tranter la civitas Helvetiorum e la Rezia, ed envers il cunfin linguistic tranter franzos e tudestg, sa cumportan.

Sutdivisiun regiunala da la Svizra dal paleolitic fin al temp da Latène

En quest chapitel èn resumadas tut las observaziuns che gidan a nuscher la structura culturala dal territori svizzer. Per il temp avant l'existenza da la ceramica èn ins dependent d'analisar ils objects da silex che laschan supponer fin ussa mo ina giada ina classificaziun da la Bassa. Schebain ch'i dat dal 6avel millenni a.C. mo pitschens complexs da chats cun ceramica da la Svizra, sa laschan tuttina percorscher differenzas regiunals. Il pli fitg sa distingua qua il Tessin, entant che al nord da las Alps na pon ins betg separar cleramain – pervia da difficultads cronologicas – la Svizra Occidentala (La Huguette) da la Svizra dal Nord (ceramica lineara).

En il 5avel millenni èsi detg bain pussaivel da divider culturalmain la Svizra en las regiuns Tessin, Vallais e Svizra Occidentala, Svizra Centrala e Svizra Orientala. Per il quart millenni a.C. exista per la Svizra Bassa (cun excepziun dal territori al vest dad Yverdon) ina ritgezza da chats bain classifitgads dals abitadis a las rivas dals lais. Nova è la classificaziun dals chats da Concise che jau attribuesch ad ina cultura maschadada Cortaillod-NMB (Néolithique moyen bourguignon). Gronds problems fa l'interpretaziun istorica dals svilups culturals. In'emigraziun da l'ost (Pfyun-Boleráz) e dal vest (Cortaillod-NMB) consideresch jau sco probabla, entant che l'integraziun da la Svizra Centrala en il spazi cultural da l'Europa Centrala ed er l'arom che vegn en moda pudessan avair procurà per contacts pli intensivs vers ost. Anc en il quart millenni exista cun Tumein-Crestis per l'emprima giada in complex da chats grond avunda dal Grischun, che demonstrescha immediatamain l'indipendenza culturala da quest territori. La cunfinaziun cun la Svizra Bassa sa lascha constatar er durant l'entir temp da bronz. En il temp da bronz tardiv sa distinguan zunt fitg il Grischun e la Val dal Rain alpin cun la cultura Laugen-Melaun.

L'eveniment il pli impurtant da tut la preistoria da la Svizra è dentant l'integraziun da tut ils territoris – cun excepziun dal Grischun e da la Val dal Rain alpin – en il spazi cultural da l'Europa Cen-

trala tranter 2750 e 2300 a.C. Questa integraziun è per mai identica cun la celtisaziun da quests territoris ed en connex cun tala quint jau l'immigraziun da Celts en la Svizra Occidentala, en il Vallais ed en il Tessin. Fitg bain sa laschan cumprovar persunas estras immigradas en las fossas dal santeri da Sion-Petit-Chasseur VS tant a maun da las donaziuns sco er tras analisas antropologicas.

L'unitad culturala da la Svizra Nordalpina, dal Vallais e dal Tessin sa lascha cumprovar cleramain vi dals chats anc 1000 onns suenter l'immigraziun celtica sco tala. Silsuenter daventan las differenzas – tras ils effects dal substrat e tras las influenzas da las pli differentas varts – puspè pli fermas, sco ch'ellas sa laschan constatar per il prim tschientaner a.C. Anc pli impurtanta è dentant la constataziun d'in cler cunfin a l'ost vers il territori «retic» durant il temp da Hallstatt e Latène.

Svilup da la societad en Svizra dal paleolitic fin al temp da Latène

Il chapitel 4 è deditg al svilup da la societad. Damai ch'igl è nunpussaivel d'interpretar directamain ils chats ed ils resultats en quest regard, hai jau sviluppà en l'introducziun da quest chapitel in rom che s'extenda tranter ils chatschaders e rimnaders (chatschaders e rimnaders umans e schimpans), tar ils quals jau suppon ch'i dettia gruppas da 60±30 individis, e las societads urbanas dal temp istoric (organisaziun dals populi latini enturn l'onn 500 a.C.), en il qual pitschnas citads èn colliadas en ina lia lucra.

Quest rom emprov jau alura d'emplenir – tractond ils chats ed ils resultats – cun il svilup social en Svizra. Per il temp dals chatschaders e dals rimnaders per propi (15 000–6500 a.C.) na datti en Svizra naginas pussaivladads per illustrar las ideas teoreticas. Betg bler meglier èsi per il temp da la cumparsa da la cultivaziun dad ers e da la tragta da muvel (6500–4300 a.C.). Pir suenter è la basa d'interpretaziun meglra, grazia als chats ed als resultats dals vitgs da palissadas. Cun agid dals vitgs construids sistematicamain, da las saivs enturn ils vitgs e da las vias vers ed enturn ils vitgs deducesch jau ina clera gestiun da las cuminanzas daventadas in pau pli grondas. La gestiun era forsa en ils mauns d'in retg dal vitg. In tal sa lascha eventualmain supponer en la fossa 12 da Lenzburg AG. Tar mintga vitg tutgava in territori. La repartiziun vaira regulara dals vitgs enconuscents al Lai da Bienna ma permetta – sco jau manegel – d'identifitgar territoris communalis. A partir da la fin dal quart millenni a.C. quint jau cun la fusiun da pliras cuminanzas da vitgs e cun la furmaziun d'ina aristocrazia. In tal svilup

po esser l'organisaziun da la miniera dal Chalchhofen sper Olten, la reducziun da las fossas per 100 onns e dals champs da fossas exponids.

Durant il temp da bronz e da fier han – a mes avis – er vinavant mo persunas noblas survegni ina fossa che sa lascha chattar archeologicamain. Da questas fossas resortan durant il temp da bronz adina puspè singulas sepulturas zunt ritgas che jau interpretesch sco fossas da retgs. Questa structura sociala na sa lascha dentant betg confermar sin ils plans dals abitadis. La situaziun d'abitadis fortifitgads na lascha er betg presumar ch'els hajan gi in'impurtanza localmain centrala. Durant il temp da bronz tempriv e mesaun pon ins puspè supponer ch'igl haja dà signuradis territorials pli grondas, perquai ch'i deva piogns tranter Hurden SZ e Rapperswil SG.

Durant il temp da fier è registrà cun Unterlunkhofen in champ da fossas che permetta da distinguer tranter las fossas da persunas noblas e la fossa d'in retg. En il temp da Hallstatt pli tempriv ves jau la culauna d'aur or d'ina fossa cun la donaziun d'in char sco segn il pli evident da retgs che pudevan avair in reginavel da circa 500. Quest exempel porscha dapi il temp neolitic tempriv, ch'enconuscha gia ils territoris da vitgs, la meglra pussaivladad per definir la grondezza dals territoris.

Durant il temp da Latène dal segund e prim tschientaner a.C. enconuschan ins cun ils oppidums ch'èn savens fortifitgads, per l'emprima giada en l'entira preistoria da la Svizra in sistem da lieus centrals, ch'ha survivi per gronda part durant il temp dals Romans. En ils oppidums ves jau ina structura parallela als populi latini. La structura che sa dera da la civitas Helvetiorum, sco ch'ella vegn tradida da Cesar, na sa lascha dentant betg tschiffar archeologicamain. Interessant èsi che la munaida ch'era vegnida battida gia avant ch'ils oppidums existivan, n'illustrescha – er betg pli tard – en sia derasaziun ni la structura dals oppidums ni quella da la civitas Helvetiorum. Unicamain intgins numns sin la munaida dal prim tschientaner a.C. inditgeschan la posiziun excellenta da singulas persunas, sco ch'ellas vegnan tradidas da Cesar.

Sguard sin l'ulteriur svilup en il temp istoric

En il chapitel 5 dun jau – sin basa da la preistoria – anc in sguard en il temp dals Romans, en il temp medieval e per part en il temp modern. En connex cun il svilup demografic dovra jau las emprimas datas segiras, quelladas da las dumbraziuns dal pievel enturn l'onn 1800 s.C. Suenter avair mussà la speschezza da l'abitadi e las datas palinologicas, sa posiziunescha il temp dals Romans sin la lingia d'evoluziun tranter il temp da Latène ed il temp medieval. En la repartiziun culturala e politica da la Svizra Bassa sa mussa ina discontinuitad tranter il temp dals Romans ed il temp medieval tempriv. La nova classificaziun per lung da la Aara resp. per lung dal cunfin linguistic dad oz pudess però avair in connex cun las relaziuns preistoricas dal terz millenni a.C. e pli baud. Cun tractar il svilup da la societad accentuesch jau che relaziuns socialas preistoricas na returnan insumma betg en il temp medieval tempriv. Las structuras dal temp medieval han segiramain lur basa en il temp dals Romans, dentant er gia en la preistoria.

La presentaziun:

Werner E. Stöckli. Urgeschichte der Schweiz im Überblick 15 000 v.Chr – Christi Geburt. Die Konstruktion einer Geschichte. Basilea 2016. [Resumaziun rumantscha p. 331s.].

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=3511
www.chatta.ch

Vistga – planta mez parasita cun qualitäts medicinalas e funcziun simbolica

■ La vistga crescha sin plantas da lain. Ella ha ragischs che penetreschan en il lain. Cun agid d'organs tschitschaders spezials tschitscha ella aua or dals conducts d'aua da la planta ospitanta. Uschia survegn ella avunda aua e substanzas mineralas. Perquai che la vistga ha fegls cun clorofil e sa fotosintetisar, è ella in mez parasit. La vistga è enragischada profundamain en la cultura europeica ed è enconuschenta dapi millis d'onns sco impurtanta planta medicinala.

Per ils druids celtics valeva la vistga da ruvers schizunt sco «remedi universal». En il territori anglosaxon èsi usit da sa bitschar il temp da Nadal sut in romin da vistga pendi si en chasa. Ed en il fratemp ha la vistga er chattà tar nus sia piazza fixa a las fieras da Nadal.

Biologia

Vistgas èn plantas da flur che vivan e sa sviluppan senza far sezzas ragischs en la terra. Ellas vivan sin plantas u chaglias e sa laschan proveder cun aua e substanzas nutritivas da lur plantas ospitantas lainusas. Da las passa 1000 spezia da vistga ha la vistga alva (*Viscum album*) il pli vast spectrum da plantas ospitantas. En l'Europa datti trais sutspezias: la vistga da plantas da feglia (che crescha per exempel sin mailers, ruvers, ulms, paplas, ischis, tigls, badugns), la vistga da tieus e la vistga da pigns. Las sutspezias da la vistga alva sa distinguan ultra d'intginas características morfologicas cunzunt en connex cun las qualitäts farmacologicas.

Furma e svilup

La vistga sa differenziescha d'autras plantas da flur areguard bieras características botanicas. Spezialmain en egl dat il svilup fitg plaun da las chaglias da vistga radundas sco cullas. Tuttina sco tut las spezia da vistga na fa era la vistga alva betg ragischs che penetreschan en la terra per absorbar là aua e substanzas mineralas. Il scherm da la vistga sviluppa in uschenumnà austori ch'al collia cun la circulaziun d'aua da la planta ospitanta e ch'al proveda cun aua, mineral e tschertas substanzas organicas. En cumparegliaziun cun la plipart da las plantas da flur sa sviluppa il scherm da la vistga alva be plaunsieu. Empè da furmar durant ina perioda da vegetaziun spert blera feglia per ina fotosintesa optimala sa sviluppa dal brumbel mintgamai mo in cost cun in pèr da fegls simpel. Chaglias da vistga grondas han perquai savens daplì che diesch onns. Per la vistga alva ha prioritad la furmaziun dals fritgs alvs traglischant che sa sviluppan da flurs simples.

Il ritmus da la vistga

Il svilup fitg plaun da la vistga ch'è era limità localmain è suttamess en il decurs da l'onn a ritmus severs. La fin da matg enfin la fin da zercladur creschan ils giuvens ro-

La vistga penda savens en furma da culla vi da la planta ospitanta.

La feglia ed ils fritgs en detagl.

FOTOS PD

mins da vistga en in moviment oscillant sincron. Uschia sa schlian ils chatschs annals da l'orientaziun verticala e sa drizzan vers il center da la chaglia da vistga. Il medem mument sa furman en ils brumbels ils organs dals romins da vistga che vegnan a sa sviluppar la proxima primavera. Suentar ch'il pèr da fegls è sa furmà, è terminada mez zercladur la creschientscha vegetativa. Empè da nova feglia vegnan furmadadas las flurs. La transfurmaziun pertutga er ils fritgs: enfin la fin da zercladur concentrescha il sem da vistga tessi nutritiv, a partir dal fanadur percenter vegnan sviluppads ils embrios da vistga. La vistga ha differentas relaziuns cun il mund dals animals: utschels procuran per sia derasaziun, insects per l'impollinaziun e differentes adversaris per la regulaziun da l'effectiv da vistgas. Embrios da vistga n'èn betg buns da sa deliberar or dal fritg. Per pudair sa derasar è la vistga dependenta da tscherts utschels che sa nutreschan durant la stagion freida da sias coclas e che deliberschan il sem tatgus or dal fritg. Il tursch perniclè e la fustgetta dal chapitsch èn ils acturs ils pli impurtants en connex cun la

derasaziun, però er ils frisuns giogan ina rolla. La vistga è bichasana. Las flurs da vistga masculinas e femininas sa sviluppan sin differentas chaglias da vistga. Damai ch'il vent na po betg purtar il pollen da vistga masculin sin il stigma da las flurs femininas, èn insects actives era l'enviern responsabels per l'impollinaziun da la vistga. Adversaris natirals limiteschian la derasaziun da la vistga. Ils masets piclan l'enviern ils sems ed ils embrios da la vistga. La primavera maglian las lindornas e gli-majas ils embrios da vistga schermigliants, però era giuvens romins da vistga. Intginas vistgas van schizunt a finir en ils maguns da mieurs e chavriels.

Mitologia ed istorgia

Dapi il temp antic gioga la vistga ina rolla speziala en mitus, istorgias e ditgas. Las descripziuns da la raccolta da vistgas dals druids celtics, l'impurtanza da la vistga en l'ovra dal poet roman Vergil e la rolla da la vistga en la mitologia nordica na sa fundeschian betg mo sin las particularitads botanicas da questa planta medicinala misteriusa. Las perditgas mitologicas ed istoricas mussan era ch'ìls umans han percepi fitg differentamain las qualitäts da la vistga en il decurs dal svilup cultural.

Ils Druids gallics e la raccolta da vistgas

Ina perditga classica per l'impurtanza da la vistga è il rapport da l'istoricher natiral roman Plinius il Vegl (23–79 s.C.) che descriva en si'istorgia natirala co ch'ìls druids gallics aduravan la vistga: «Nagut auter n'è uschè impurtant per ils druids – uschia numnan els lur sacerdots – sco la vistga e la planta, sin la quala ella crescha, surtut sch'igl è in ruver tardiv. Els tschertgan gaudets da ruvers tardivs e na fan nagin act d'unfrenda senza duvrar sia feglia, uschia ch'ins pudess crair che lur num derivia dal grec (dry, il ruver). Els considereschian tut quai che crescha sin il ruver sco dun da tschiel e la planta sezza sco elegida da la voluntad divina. Vistgas creschan fitg darar sin ruvers. Sch'ins las chatta però, è la raccolta ina festività. Ra-

coltà vegn cunzunt il sisavel di suenter gli-na nova. Per ils druids gallics cumenza quel di il mais e l'onn nov. En pli marca el ina perioda da 30 onns. Quel di saja la gli-na gia ferma avunda, malgrà ch'ella n'haja anc betg cuntanschì la mesadad da sia grondezza. «Remedi universal» – uschia numnan els la vistga. Suentar avair preparà sut la planta las unfrendas ed ina tschavera tenor l'act cultic, mainan els natiers dus taur alvs ed orneschan lur cornas cun tschupels. Il sacerdot vestgì en alv raiva sin la planta e taglia giu la vistga cun ina farcla d'aur. Ins la piglia cun ina taila alva, avant ch'ella croda per terra. Suentar mazzan els ils animals d'unfrenda e supplitgeschan lur dieu d'esser buntadaivel cun quels, als quals els han regalà la vistga. Maschadada en ina bavronda duai ella far fertils tut ils animals ed esser in remedi cunter tut ils tissis.»

Ils Celts en il territori alpin – l'exempl dal Noricum

Il 19avel tschientaner sa metta il linguist austriac Franz Ferk a la tschertga da fastiz da la cultura celtica. En in pitschen vitg muntagnard en la Stiria/Stieiermark vegn el a savair ina tradiziun orala remartgabla davart la raccolta da vistgas dals Celts en las Alps: «Cura ch'ìls druids van a ramassar vistgas, chavaltgescha a la testa da la procesziun e vestgì en nair il Hopatatsch, il druid il pli aut da l'ierarchia. Ses chaval nair porta in chavester d'argent. Dasper el chavaltgescha il ceremoniari a pe blut. Ses chaval alv porta in chavester d'aur. En maun tegna el ina farcla d'aur che fine-scha en in chau-serp. Arrivads al lieu chavaltgeschan els trais giadas enturn la planta. Alura tegnan ils druids pli bass ina gronda taila alva sut la planta. Il ceremoniari chavaltgescha sut la planta, ura, tira en in vestgì alv, cuvra il moni da sia farcla d'aur cun in fazieler alv e taglia giu la vistga. Els druids sutvart piglian quella cun la gronda taila alva.»

La vistga en la mitologia nordica

Enturn l'onn 1220 scriva il scienzià islandais Snorri Sturluson l'istorgia mitologica da l'Edda. En l'ultim chapitel gioga la vistga ina rolla impurtanta. L'istorgia cumenza suandantamain: Baldur il bun ha nauschs siemis ch'el stoppia murir. El palaia quai als dieus e quels decidan da proteger Baldur da tut ils privels pussaivels. Frigg, sia mamma, consultescha ina divinadra e quella la di che ses figl saja smaladi e ch'ìls dieus n'al possian betg proteger. Frigg fa ina lunga glista da tut ils privels pussaivels e fa engirar il fieu, l'aua, la crappa, ils metals, las plantas, ils utschels, ils verms, ils animals da quatter chommas, las malsognas ed ils tissis da mai blessar Baldur.

Per verifitgar l'invulnerabilitad da Baldur inventan ils dieus in nov giueu. Els sajettan da tuttas sorts chaussas sin el, plantas u armas. Ma tut fa in artg enturn el senza al blessar. Loki, il figl da Laufey, vegn però schiglius. El sa travestgescha sco dunna e va tar Frigg a Fensal. El la tschenta dumondas raffinadas e vegn a savair ch'in dals elements n'haja betg engirà, cunquai ch'el era memia giuven: ina pitschna planta che sa numna vistga e che crescha datiers da Walhalla.

Plain odi tschertga Loki la vistga, la stgarpa or e va tar ils dieus. Quels dattan lur nov giueu preferì. El s'avischina a Hödur ch'è tschorv e che stat in pau a l'ur. Loki al dumonda, pertge ch'el na sajettia betg sin Baldur. El al respunda ch'el na vesia betg e ch'el n'haja betg in'arma. Loki al fa amogna da gidar, per ch'el possia era participar al giueu. Quai fa plaschair a Hödur. Loki al metta en maun il rom da vistga ed al inditgescha la direcziun da Baldur. Hödur tira il rom che tutga Baldur. Quel croda immediat mort per terra. Questa mort è stada la pli gronda disgrazia ch'ha tutgà ils umans ed ils dieus.

La vistga sco planta medicinala

La vistga dispona da particularitads botanicas che la differenzieschan cleramain dad autras plantas da flur superiuras. A las características botanicas spezialas da la planta correspunder er sias qualitäts farmacologicas. La vistga dispona d'ina plura differentas cumponentas mineralas ed organicas; da spezial interess farmacologic èn duas substanzas tipicas da la vistga: ils viscotoxins ed ils lectins da vistga. Dapi lung temp vegn la vistga applitgada sco planta medicinala (per exempel en furma da té per la defensiu immunitar) e per part schizunt sco tractament complementar tar malsognas da cancer (quai ch'è però contestà).

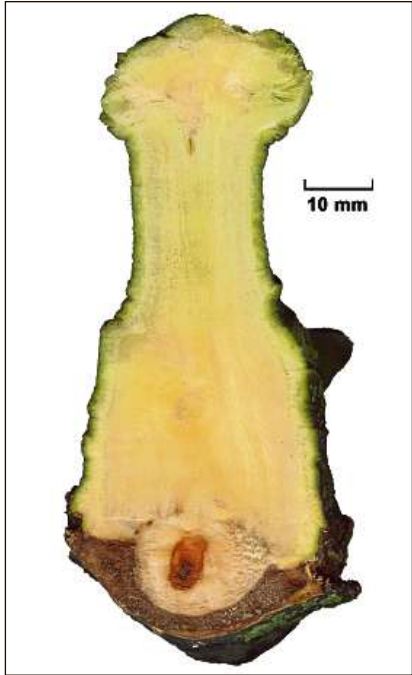
Las cumponentas

Perquai che la vistga è colliada cun la circulaziun d'aua da la planta ospitanta, surpiglia ella ils minerals schliads lien che mintga spezia da plantas absorbescha dal terren mintgamai en proporziuns specifichas. Cunzunt la primavera passan da la planta en la vistga era substanzas organicas che ascendan ensem cun il suc. Latiers tutgan acids aminus, zutgers cun in pitschen pais molecular e substanzas vegetales secundaras ch'èn ultra da las substanzas mineralas la basa per la specificadad transferida da la planta ospitanta. Els viscotoxins ed ils lectins da vistga èn percenter substanzas da protein che la vistga furma sezza. Lur concentraziun variescha tut tenor la sutspezia da la vistga e tut tenor la planta ospitanta, sin la quala ella crescha.

Ils viscotoxins cuntanschan la pli auta concentraziun la stad en ils fegls giuvens, ils lectins da vistga èn percenter il pli concentrads l'enviern ed en ils costs pli vegls.

La cultivaziun da la vistga

Dapi ditg vali sco gronda sfida da cultivar vistgas sin plantas che servan en la natira strusch da planta ospitanta. Per ina culti-

Tagl transversal che mussa co che la vistga è creschida sin il rom d'ina papla.

vaziun da la vistga durabla sin ruvers ed ulms dovri lieus cun in clima adattà e cun cundiziuns da terren optimalas. Là pon las plantas tschernidas sviluppar cumplainmain lur disposiziun sco plantas ospitantas e crescher sut cundiziuns optimalas.

Sin roms en la periferia da la tschima vegnan l'emprim repartids sems da vistga. En il decurs da plirs onns sa sviluppan da quels giuvnas chaglias da vistga. Pli tard pon utschels surpigliar l'ulteriura derasaziun da la vistga.

Vistga e fegliasina – simbols tradiziunals dal temp da Nadal e Bumaun en il territori anglosaxon.

La preschentaziun:
Dossier «Vistga».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=3250
www.chatta.ch

«4 linguas sco dessert» – instrucziun da linguas multimediala

■ Far gust per las linguas naziunalas ed emprender d'enconuscher a moda ludica las regiuns linguisticas da la Svizra: Quai porscha il gieu multimedial «4 linguas sco dessert». In gieu da web e quatter videos da cuschnar pussibiliteschan in viadi cultural e geografic. Ils quatter protagonists Laila (rumantsch), Robin (tudestg), Dante (talian) e Gaia (franzos) mainan ils uffants en furma da gieu tras lur regiun linguistica d'origin. Els fan quai mintgamai en lur atgna lingua; en furma auditiva stattan ils texts ultra da quai a disposiziun en las ulteriuras trais linguas naziunalas. Ils quatter receipts vegnan preschentads sco video da cuschnar en la lingua originala ed en format pdf en tut las quatter linguas naziunalas. La purschida è vegnida creada il 2016 da «SRF MySchool». Ella è accessibla sut www.4sprachen.ch u en la sfugliera per uffants sin rtr.ch.

Ils quatter uffants che preschentan mintgamai lur regiun linguistica.

Svizra rumantscha

Abitants rumantschs: 40 milli (0.5%)
Linguas parentadas: Talian, franzos, latin, spagnol, portugais
En quest chantun discurr'ins rumantsch: GR
Vischnanca cun la surfatscha la pli gronda en Svizra rumantscha: Scuol

Descripziuns dals gies

En la rubrica «Sin maisa» vegns ti a savair ch'ins dovra tranter auter mel d'avieuls, nuschs ed in ov per far ina turta da nuschs.

La rubrica «Citads, muntognas, auas» dat indicaziuns geograficas davart la Svizra rumantscha: 1. Cuira è situada da la vart dretga dal Rain. 2. Savognin sa chat-ta en la part sut dal Surses. 3. Il Rain cula tras la Surselva. 4. Il Piz Kesch fa part da las Alps d'Alvra. 5. Il Lai da Segl sa chatta en Engiadina'Ota.

En il «Virivari da maletgs» vegns ti a savair che «Trair schibettas» è in usit impurtant da la Svizra rumantscha.

En la rubrica «Tscheccader da fatgs» survegns ti infurmaziuns davart la Svizra rumantscha: 1. Chalandamarz è in usit enconuscent da l'Engiadina. 2. Sin la vopna grischuna ves'ins in capricorn. 3. Il Parc naziunal svizzer è la regiun da protecziun da la natira la pli gronda da la Svizra. 4. Il Rain nascha en Surselva e cula en la Mar dal Nord. 5. Il Rumantsch è dapi il 1938 ina lingua naziunala da la Svizra.

Tar l'«ABC dal dessert» vegns ti a savair chaussas interessantas davart la turta da nuschs grischuna: 1. La turta da nuschs grischuna è radunda. 2. En la pasta tutga ina presa sal. 3. La pasta vegn rasada ora cun la rasaina/zulla. 4. La furma da tortas ston ins unscher cun paintg. 5. La turta va per ca. 60 minutas en il furnel.

Deutschschweiz

Deutschsprachige Einwohner: 5 Millionen (63.5%)
Offizielle Landessprache seit: 1848
Verwandte Sprachen: Englisch, Niederländisch, Dänisch, Afrikaans
Vorwiegend deutschsprachige Kantone: AG, AR, AI, BL, BS, BE, GL, GR, LU, NW, OW, SG, SH, SZ, SO, TG, UR, ZG, ZH
Grösste Stadt der Deutschschweiz: Zürich

Spielbeschriebe

In der Rubrik «Aufgetischt» erfährst du, dass man zum Backen einer Rüeblitorte unter anderem Mandeln, Karotten und eine Zitrone benötigt.

Die Rubrik «Städte, Berge, Gewässer» liefert geographische Angaben zur Deutschschweiz: 1. Bern liegt an der Aare. 2. Die Aare entspringt in den Berner Alpen. 3. Luzern liegt am Vierwaldstättersee. 4. Das Jungfrauoch befindet sich in den Berner Alpen. 5. Der Sarnersee liegt in der Zentralschweiz im Kanton Obwalden.

Beim «Bildsalat» erfährst du, dass die Basler Fasnacht ein wichtiger Brauch der Deutschschweiz ist.

In der Rubrik «Faktenchecker» erhältst du Informationen über die Deutschschweiz: 1. Der Rheinfall ist der grösste Wasserfall der Schweiz. 2. Das Schloss Habsburg liegt im Kanton Aargau. 3. Der grösste Gletscher der Schweiz heisst Aletschgletscher. 4. Frauenfeld ist die Hauptstadt des Kantons Thurgau. 5. Der höchste Berg der Schweiz ist die Dufourspitze.

Beim «Dessert ABC» erfährst du Wissenswertes rund um die Zubereitung der Aargauer Rüeblitorte: 1. Rüebl bedeutet auf Hochdeutsch Karotte. 2. Es braucht fünf Eier um eine Rüeblitorte zu backen. 3. Der Mixer ersetzt den Schwingbesen.

4. Die Torte wird im Backofen gebacken.
5. Marzipan wird aus Mandeln hergestellt.

Svizzera italiana

Abitanti italofoeni: 600 mille (8.1%)
Lingue affini: Francese, romancio, spagnolo, portuguese
In questi cantoni si parla in italiano: TI, GR
La città più grande della Svizzera italiana: Lugano

Descrizione dei giochi

Nella categoria «In tavola» puoi scoprire che per preparare i vermicelli servono, fra le altre cose, castagne, latte e vaniglia.

La categoria «Città, montagne, laghi e fiumi» contiene informazioni sulla geografia della Svizzera italiana. 1. Bellinzona si trova sul fondovalle ai piedi del massiccio del Gottardo. 2. Lugano è situata nel Sottoceneri, nella parte meridionale del Canton Ticino. 3. La Vallemaggia comincia da Ponte Brolla e si estende verso nord. 4. Il Pizzo del Sole fa parte delle Alpi ticinesi. 5. Il Lago Maggiore non è situato interamente nel territorio svizzero, ma si estende anche in quello italiano.

Nella categoria «Insalata di immagini» potrai conoscere una tradizione ticinese che si chiama «Befana».

Nella categoria «Lo sapevi che» puoi scoprire molte cose sulla Svizzera italiana. 1. Locarno è situata sulle sponde del Lago Maggiore. 2. Bellinzona è la capitale del Canton Ticino. 3. Nei Grigioni si parla anche italiano. 4. Il passo del Gottardo collega il Ticino alla Svizzera tedesca. 5. La Valmaggia è una famosa valle ticinese.

Nella categoria «ABC del dolce» diventerai un esperto nella preparazione dei vermicelli. 1. In italiano, vermicello significa piccolo verme. 2. Le castagne devono essere lessate in una pentola. 3. Le castagne sono frutti che crescono sugli alberi di castagno. 4. Ridurre in purea significa ridurre in poltiglia. 5. I vermicelli sono spesso serviti con le meringhe.

Suisse romande

Habitants francophones: 1.8 millions (22.5%)
Langues apparentées: Italien, romanche, espagnol, portugais
Cantons à majorité francophone: FR, GE, JU, NE, VD, VS
Plus grande ville de Suisse romande: Genève

Descriptions des jeux

Dans la rubrique «Sur la table», tu découvres qu'il faut notamment des œufs, du sucre et de la crème pour préparer les meringues.

La rubrique «Villes, montagnes, lacs et fleuves» te donne des informations géographiques sur la Suisse romande: 1. Lausanne est au bord du lac Léman. 2. Yverdon se trouve au sud du lac de Neuchâtel. 3. Le Rhône se jette dans le lac Léman. 4. Le Moléson est une montagne au sud du canton de Fribourg. 5. Le lac de Neuchâtel est le plus grand lac situé entièrement en Suisse.

Dans la rubrique «Mosaïque», tu apprends que la Fête des Vendanges est une tradition suisse romande.

La rubrique «Quiz» te donne des informations sur la Suisse romande: 1. Le terme «Röstigraben» est souvent utilisé pour décrire la frontière entre la Suisse romande et la Suisse alémanique. 2. Genève est la plus grande ville de Suisse romande. 3. Le canton de Berne est officiellement bilingue. 4. Le canton de Neuchâtel marque la frontière avec la France. 5. La commune de Sion se dit Sitten en allemand.

L'«ABC des desserts» te donne des précisions sur la préparation des meringues: 1. Les meringues sont de couleur blanche. 2. L'œuf se compose d'un blanc et d'un jaune. 3. On confectionne les meringues avec une poche à douille. 4. Sans papier sulfurisé, les meringues collent à la plaque. 5. Les meringues sont encore meilleures avec de la crème.

Ils quatter receipts

La turta da nuschs grischuna da Laila
Pasta: 300 g farina, 150 g zutger, 150 g paintg, 1 ov, 1 presa sal. Maschadar farina, zutger e paintg en ina cuppa. Dar tiers l'ov ed il sal e far ina pasta frulla. Rasar ora 1/3 da la pasta per il viertgel e duvrar 2/3 per il funs da la turta. Rasar ora il funs en la furma e trair si la pasta da la vart. Furar cun ina furtgetta pliras giadas en il funs.

Emplenida: 3 tschaduns gronds mel d'avieuls, 250 g zutger, 2 dl groma, 1 tschadun grond aua 250 g nuschs manizadas groppamain. Caramelisar il zutger en ina padella. Reducir la temperatura. Agiuntar il mel d'avieuls, la groma e l'aua e truschar bain. Maschadar tranter las nuschs. Stritgar l'emplenida anc chauda sin il funs da pasta. Furar cun ina furtgetta pliras giadas en il viertgel, metter el sin la turta e smatgar l'ur cun la furtgetta. Metter la furma en il furnel. Coier 10 minutas cun 200 °C, lura var 40 minutas cun 150 °C.

La turta da carottas argoviana da Robin
Turta: 250 g zutger, 6 mellens d'ov, 250 g carottas grattadas fin, 250 g mandlas mieutas, 1 citrona, 80 g farina, 1 tschadun grond pulvra da levon, 6 alvs d'ov, 1 presa sal. Dar il zutger ed ils mellens d'ov en ina cuppa. Truschar a stigma (var 5

min. cun il mixer). Maschadar las carottas e las mandlas en la massa. Dar tiers la farina e la pulvra da levon. Sbatter ils alvs d'ov cun la presa sal. Maschadar els cun quità cun la massa. Dar la pasta en la furma. Metter la furma en il furnel prestgauda. Coier var 50 minutas cun 180 °C.

Decoraziun: 250 g zutger en pulvra, 2 tschaduns gronds suc da citrona, 8–12 carottas da marzipan. Truschar il zutger en pulvra ed il suc da citrona fin ch'i dat ina massa loma. Prender la turta cotga or dal furnel e laschar sfradentar in mument. Decorar la turta cun las carottas da marzipan.

Ils vermicelles da Dante

Massa da chastognas: 4 dl latg, 600 g chastognas schelentadas e spaletschadas, 1 presa sal. Dar il latg e las chastognas en ina padella e far coier. Alura coier 20 minutas cun flomma pitschna. Prender las chastognas cotgas or da la padella e far buglia (purar). Laschar sfradentar la massa.

Sirup: 2 dl aua, 5 tschaduns gronds zutger, 1 bastunet da vaniglia. Dar l'aua ed il zutger en ina padella e far coier. Metter tiers magugl da vaniglia e truschar fin che quel è dissolvì. Lura coier 15 minutas per far vegnir dir. Maschadar il sirup che resulta cun la buglia da chastognas ad ina massa loma. Laschar sfradentar la massa.

Preparar il plat: 2 merengas, groma sbattida, 4 tschareschas candidas. Metter 2 merengas sin in plat. Smatgar la buglia da chastognas tras la pressa da tartuffels e garnir las merengas cun tut. Decorar cun groma e tschareschas.

Las merengas da Gaia

Quai dovras ti: 6 alvs d'ov, 380 g zutger. Preparativas: Separar ils alvs d'ov dals mellens d'ov. Prestgaudar il furnel sin 160 °C.

Per il bogn d'aua: Stgaudar aua en ina padella. Dar il zutger ed ils ovs en ina cuppa stgaudabla e truschar. Metter la cuppa en il bogn d'aua e stgaudar la massa cun truschar da temp en temp.

Cuvrir ina lastra cun palpieri da pergamina. Far pront in satg per sprizzar. Prender la cuppa or dal bogn d'aua e sbatter la massa cun il mixer. Sfradentar la massa in mument en la frestgera.

Emplenir il satg da sprizzar cun la massa. Far tenor bainplaschair furmas sin la lastra. Coier las merengas var 45 minutas cun 180 °C.

Invista en il gieu a l'exempel da la Svizra rumantscha.

Ils receipts na datti betg mo en furma da video, mabain er en format pdf en tut las quatter linguas naziunalas.

La preschentaziun:

SRF MySchool. «4 linguas sco dessert» (www.4sprachen.ch).

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?id=1338&hiid=4152
www.chatta.ch

Tradiziuns vivas – glista communabla dals chantuns da la Svizra Centrala, part 1

■ Tras la ratificaziun da la Convenziun da l'Unesco per il mantegniment dal patrimoni cultural immaterial è la Svizra s'obligada da prender mesiras per segirar e per promover quest patrimoni. L'element central ha furmà l'elavuraziun d'ina glista naziunala dal patrimoni cultural immaterial. Ils chantuns da la Svizra Centrala – Lucerna, Sursilvania, Sutsilvania, Sviz, Uri e Zug – èn sa decidids d'elavurar ina glista communabla, perquai che bleras da las tradiziuns vivas impurtantas vegnan pratitgadas en plirs chantuns vischins u schizunt en l'entira regiun.

Far fain selvadi

Dapi tschientaners ascendan ils umens da las vals muntagnardas durant ils mais da stad las spundas alpinas per tagliar l'erva e per far fain. Perquai che quests prads na pon – pervi da lur topografia – betg vegnir alpegiads, engraschadas u tgrads en autra maniera, crescha là ina flora natirala. Da vegl ennà vegn la raccolta da quest fain e da questas ervas numnada «far fain selvadi». Per il solit pon ils prads, che sa chattan lunsch sur il fund da la val, vegnir segads mo cun la fautsch. Il fain vegn transportà davent sche pussaivel sur sugas installadas aposta. Ils burdis («Burdenen») u ponns («Pinggel») che paisan per ordinari passa tschuncanta kilograms filan a val pendids vi d'in crutsch. Quai cun fin a 100 kilometers l'ura e cun in tschivel ch'ins auda lunsch enturn.

Durant il 17avel tschientaner han purs povers cumenzà a nizzegiar per motivs economics en moda pli intensiva las blais. L'ultim temp ha quest artisanat alpester survegnì in accent ecologic. Fatg fain selvadi vegnì cunzunt anc en ils territoris da muntogna da la Svizra Centrala. Bunamain in terz da tut las surfatschas nizzegiadas per far fain selvadi en Svizra sa chattan en il chantun Uri. Quest chantun s'engascha dapi intgins onns er activamain per la promoziun dal far fain selvadi.

Clom d'Avemaria

Il clom d'uraziun è in'uraziun tradiziunala dals signuns e dals pasturs che vegn clamada e chantada mintga di sin bleras alps da la Svizra Centrala durant il temp da l'alpegiada. La fin d'in lung di da lavur tschertga in paster u per regla il signun in lieu adattà, sche pussaivel auzà, nua ch'igl è savens installada ina crusch da lain. Tegnend ses mauns en furma da dratguir enturn la bucca u sa servind d'in dratguir da latg en lain («Folle»), producescha el in tun ch'ins auda lunsch enturn e da bell'aura savens schizunt fin giu en la val.

Sunatibas en il costum tradiziunal da la Svizra Centrala.

(FOTO: PAUL-GEORG MEISTER / PIXELIO)

La cultura d'alp furma in element central entaifer las tradiziuns vivas da la Svizra Centrala.

(FOTO: JOUJOU / PIXELIO)

La chanzun discurredda dal signun ha la funcziun d'in ritual da protecziun. Per tudestg da scrittira influenzà dal dialect roga el Dieu, Maria, Jesus, il Sontg Spiert e divers sontgs da proteger tut las creatiras sin l'alp cunter disgrazias e cunzunt cunter ils privels che regian la notg. Malauras, lufs, laders u spiert vegnan savens numnads sco smanatschas.

Sin il territori svizzer dad oz è documentà il clamar l'Avemaria («Ave-Maria-rüeffen»), sco che la tradiziun vegniva numnada pli baud, l'emprima giada en il 16avel tschientaner per las alps dal Pilatus. Questa tradiziun ha dentant ses origins en il temp medieval tardiv. Dal puntg da vista da l'istorgia da la musica sa lascha l'Avemaria cumparegliar cun chants da litanias e cun recitaziuns biblicas. Il clom d'uraziun pon ins interpretar sco choral gregorian popularisà ch'è sa sviluppà vinavant durant tschientaners sin las alps catolicas e che vegn dà vinavant da signuns e da pasturs fin oz er a bucca.

Martgà da taur ed exposiziuns da muvel

Dal temp medieval tardiv fin ditg en la moderna eran la pascualaziun e l'economia da latg en il territori (pre)alpin las furmas da cultivaziun predominantas da la Svizra Centrala. En il center stevan las vatgas, ils vadels ed ils bov. Martgads locals d'armens giugavan ina rolla impurtanta en quest sistem. Tras las associa-

ziuns regiunalas e locals per l'allevament da la razza brina, ch'èn naschidas a la fin dal 19avel tschientaner, è sa sviluppada l'occurrenza da l'exposiziun da muvel. Quella n'aveva betg mo la funcziun d'in martgà d'animals e da martganzia, mabain serviva er sco concorrenza per ils megliers exemplars da razza.

Er sche l'agricultura ha pers dapi ils onns 1950 ina gronda part da sia impurtanza, èn las exposiziuns da muvel restadas lieu d'inscunter bainvesids, surtut en ils territoris ruralas da la Svizra Centrala. Ed entant n'attiran ellas betg mo ils purs, mabain er auters circuls da la populaziun. Il martgà da taur da razza il pli grond da la Svizra è il «Stierenmarkt» da Zug cun var 250 arments venals. El vegn organisà dapi l'onn 1898 da la Federaziun per l'allevament da la razza brina ed ha mintgamai lieu la mesemna e la gievig da l'emprima emna cumplaina da settember. Il public, ils martgadants ed ils cumpraders vegnan natiers da tut las parts dal pajais e da l'exteriur vischin. Tras l'introducziun da l'inseminaziun artificziala durant ils onns 1960 ha il martgà da taur pers sia impurtanza funcziunala per ils allevatur. Ma per millis abitants da Zug – che quai saja commerzians, banchiers, mastergnants u schizunt purs – è el in termin fix en il chalendar d'occurrenzas.

Fieras d'alp

En blers vitgs da la Svizra Centrala ch'han ina tradiziun d'economia d'alp, han lieu festas da la raccolta religiusas suenter la stgargiada d'alp. Quellas èn per las abitantas e per ils abitants dal vitg e per las famiglias da purs dals bains agriculs vischins in'occurrenza sociala impurtanta per ina scuntrada durant l'onn. Il pli derasadas èn ellas sco «Älplerchilbi» (fiera da la pastiglia) en ils dus mez chantuns Sur- e Sutsilvania. Il connex local ch'è qua spezialmain ferm sa preschenta en ils versets da la pastiglia che vegnan recitads sin la plazza principala. Ils versets tractan oravant tut eveniments locals u fan beffa da personas enconuscentas dal vitg.

Cunzunt en la regiun enturn il Rigi èn sa furmadas il 20avel tschientaner variantas da la festa che mettan l'accent sin il cortegi e pia sin la (re-)preschenta da la vita d'alp e da las insanzas en general. Ellas vegnan numnadas qua «Sennenchilbi» ed attiran in public surregional cun fin a 30 000 aspectaturas ed aspectatur.

Il tratg cuminaivel da tut las fieras d'alp e da signuns da la Svizra Centrala è quel ch'ellas vegnan realisadas da societads che derivan savens da confraternitads ch'èn plirs tschients onns veglias. La confraternitad da signuns la pli veglia è quella da Sviz. Ella è sa furmada l'onn 1575 ed ha er realisà si'emprima fiera ils 19 d'october dal medem onn.

Usits da son Niclà en la Svizra Centrala

La figura tradiziunala da son Niclà è omnipreschenta en la Svizra Centrala ils 6 da december sco er ils dis precedents e suandants. En blers lieux visita son Niclà las famiglias cun uffants, las uniuns u las residenzas da seniors. Numerus vitgs enconuschan ultra da quai in cortegi da son Niclà che vegn specifitgà – tut tenor il lieu – sco arrivada u sco partenza. En ses vestgi cotschen absolve son Niclà ina ruta prescritta en cumpagnia dals «Trychler» (che fan sclingir las stgellas), dals «Geisselchlopfer» (che schluppegian cun la giaischla) e da personas che portan laternas, faclas ed uschenumnadas «Iffelen» (grondas laternas en furma da mitras). Accumpnà vegn son Niclà per regla dals famegls vestgids en mantels stgirs, savens er d'in asen, pli darar d'in poni, mintgatant er da servients e d'anghels. El va per il solit a pe, en singuls cas er a chaval, en charrotscha u cun ina nav.

L'origin da quests cortegis è da chattar en ina represchenta d'investg dal temp medieval tardiv che vegniva giugada dals scolars claustrals e ch'era derasada en tut l'Europa Centrala. L'occurrenza singula la pli enconuscenta da quest complex d'usits è il «Klausjagen» a Küsnacht al Rigi ch'attira adina blers aspectatur.

Tschaiver en la Svizra Centrala

Occurrenzas da tschaiver tranter la gievig grassa ed il mardi da tschaiver èn derasadas en tut la Svizra Centrala. Lur tratg cuminaivel è la celebraziun dal barlot, il gieu cun rollas ed identitads socialas sco er il far fracass. Ina posiziun speziala areguard l'organisaziun, il grad da ritualisaziun e la forza d'atracciun ha il tschaiver da la citad da Lucerna. En intginas chapitalas ruralas èn sa furmadas cunzunt durant il 19avel tschientaner furmas da tradiziun bizarras sco la «Urner Katzenmusik» u il «Schwyzer Nüsslet». Tut en tut po il tschaiver bain vegnir designà en tut ils chantuns da la Svizra Centrala sco la festa la pli populara insumma.

Musica populara e «Jutz»

Las tendenzas innovativas da la musica populara instrumentala, creada enturn l'onn 1900, derivavan per gronda part da la Svizra Centrala. Il «Schwyzerörgeli» sco in instrument caracteristic è vegnì sviluppà, construi e vendì a partir da l'onn 1886 a Pfäffikon ed a Sviz. L'emprima generaziun da musicists derivava surtut dal chantun Sviz e sunava a partir dals onns 1920 da preferenza a chaschun da sauts en la citad da Turitg. En il rom da la defensiu spiertala da la patria avant la Segunda Guerra mundiala è la musica populara vegnida idealisada sco «musica patriottica». Al cumenzament dals onns 1990 hai dà novs impuls cun numerusas interpretaziuns novas, e quella han – sco trend – la finala er chattà l'accoglientscha dal public urban. Oz tanscha la paletta da las furmazions dal duo d'orgelet da maun sur il trio da musica populara fin a la chapella. La varietad dals stils cumpiglia il stil da la Svizra Centrala, il stil d'orgelet da maun da Sviz fin a l'uschenumnada «musica populara nova».

En il sectur dal chant da jodel ha l'uschenumnà «Jutz» u «Naturjutz» ina rolla impurtanta en la Svizra Centrala. Il «Jutz» – ch'ins na sa betg propri cur ch'el è naschì – è pli vegl che la chanzun da jodel che datescha dal cumenzament dal 20avel tschientaner. Tar las melodias che sa basan sin vocals pon vegnir distinguidas las tradiziuns regiunalas. Zunt characteristics èn il «Jutz» dal Muotathal, il «Juiz» da la Sursilvania, il «Juiz» da la Sutsilvania ed il «Jutz» da l'Entlebuch. Els vegnan pratitgads cunzunt en il ravugl da la pastiglia ed en il rom da clubs da jodeladers locals.

Saut popular

Las occurrenzas publicas da saut han midà fundamentmain lur funcziun en il decurs dal 20avel tschientaner. En las parts ruralas da la Svizra Centrala eran ellas – a la fin dal 19avel tschientaner – insumma permessas en blers lieux mo durant paucs dis da l'onn, en spezial a chaschun dal tschaiver, da fieras e da nozzas. Suenter la Segunda Guerra mundiala, sut l'influenza da stils globalisads sco rock & roll, breakdance u salsa, èn ellas sa profiladas sco ina purschida da temp liber tranter bleras. Tar las furmas da saut tradiziunalas – oravant tut tar il schottisch, la polca, il valzer, la mazurca, il foxmarch ed il foxtrot – èsi stà pli e pli impurtant d'evocar in sentiment d'attaschadadad a la patria.

Dapi ils onns 1930 sa deditgeschan sin plaun naziunal cunzunt las uniuns da costumes cun lur activitads a la tgira activa dals sauts populars. En las 170 vischnancas da la Svizra Centrala existan actualmain 94 talas uniuns. Ellas preschentan lur sauts principalmain a chaschun da festas popularas e da festas d'uniuns, en il rom d'occurrenzas dedigadas a tradiziuns u al Di da costumes da la Svizra originara.

In'atgna scena furman quellas sautunzas e quels sautunzs che sa deditgeschan al «Bödälä» (er numnà «Beedälä» ed en il chantun Sviz «Gäuerle»). L'atgnadad da quest saut tradiziunal è quella ch'i vegn zappitschà da maniera expressiva e ritmica cun ils pes sin il fund. Ils tuns producidos uschia servan sco percussiu per la musica populara che vegn per il solit sunada live.

La preschentaaziun:
Dossier «Tradiziuns vivas da la Svizra Centrala».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=4162
www.chatta.ch

Tradiziuns vivas – glista communabla dals chantuns da la Svizra Centrala, part 2

Mitus da la liberaziun

Il raquint cumplessiv da las acziuns da liberaziun en Svizra Centrala sa manifestescha per l'emprima giada en il Cudesch alv da Sarnen che datescha dal 1470. L'istoriografia naziunala dal 19avel e 20avel tschientaner n'ha betg mo procurà per la popularisaziun da questa tradiziun en tut il pajais, mabain er per sia forza emoziunala ed intellectuala.

En il decurs dals ultims 50 onns è la mitologia da la liberaziun ida en decadenza. Istorichers spezialisads èn oz perina che las numerusas alianzas ch'èn vegnidas fatgas en il 13avel tschientaner en la Svizra Centrala avevan cunzunt la finamira da mantegnair la pasch e betg da cuntanscher la libertad. Tuttina è l'idea dals cumbat eroics per la liberaziun restada francada en la memoria collectiva. Ed er sche la tradiziun dals mitus ha lieu en scola mo pli per part en congual cun pli baud, sa mantegna en l'identitad politica e culturala da blers abitants da la Svizra Centrala l'idea che l'amur per la libertad, la voluntad d'indipendenza e da la prontadad da sa defender sajan elements caracteristics da lur esser ed er che questas caracteristicas sajan preschentadas e cumprovadas istoricamain. Senza dubi

han questas ideas puspè stgaffi novas realitads. Fin oz vegnan per exempel celebradas tradiziuns fitg popularas per rinforzar questas ideas sco commemoraziuns da battaglia (Morgarten, Sempach) u tirs champesters istorics (Allweg, Entlebuch, Morgarten, Rütli, Sempach).

Istorgias da spierts

Istorgias da spierts che fan barlot èn tradiziuns narrativas viventas en la Svizra Centrala. Els cumparan mintgamai en in lieu ch'exista en realitad en ils conturns dal mintgadi. Las persunas ch'èn perturgadas dal striegn existan u èn mortas (cuntrari a la gronda part da las ditgas e da las legendas, nua che las persunas n'existan betg en realitad). En il center da las istorgias stat la descripziun d'in fenomen che vegn interpretà sco surnatural e che s'exprima en tuns, en moviments u en appariziuns visualas che na sa laschan betg declarar en moda raziunala. Quests fenomens vegnan attribuids ad olmas da persunas ch'èn mortas e che na pon savens betg vegnir identitgades pli detagliadamain. Discurren en la publicitad davart appariziuns da spierts e da striegn è tabuisà. La tradiziun ha lieu cunzunt en il stretg ravugl da la famiglia u dals amis.

Istorgias dal fraudulader

L'onn 1899 ha in chatschader da la Sutsilvania sajettà en l'asil da selvaschina sin la Gruobialp en il chantun Sursilvania dus guardiaselvaschina ch'al avevan traplà en flagranti cun plirs chamutschs fraudulads. Suentar quest malfatg ha el pudì fugir a l'exteriur, nua che ses fastiz èn sa pers. A las autoritads giudizialas da la Sursilvania n'èsi betg gartegià da pur-

Monument da Tell ad Altdorf. Fotografia da ca. 1900.

tar davant dretgira l'assassin. Quest cas criminal n'ha betg mo fatschentà la gliud da quel temp, mabain er las generaziuns suandantas. Cun il temp è sa furnà or dals fatgs, or da las supposiziuns ed or da las interpretaziuns in construct d'istorgias che vegnan dadas vinavant a bucca en bleras famiglias fin al di dad oz. Entant existan bleras versiuns e variantas. In stimul impurtant en ils process cuntinuants da la transmissiun da las istorgias èn stads ils cudeschs davart l'assassinat ch'èn vegnids publitgads adina puspè durant l'entir 20avel tschientaner. Entant èn avant maun trais romans, dus tocs da teater en dialect cun totalmain trais inscenaziuns, in raquint en trais ediziuns sco er in studi istoric scientific. Tut questas ovras han mintgamai dà novs impuls ed han furni puncts da referenza per turnar a raquintar l'istorgia dal fraudulader. I dat en egl che bunamain tut ils auturs dals cudeschs derivan da la Sutsilvania. Evidentamain era il basegn da la societad da sa fatschentar cun ils eveniments qua il pli grond. Ils temas centrals da las ovras èn la finala adina stadas dumondas umanas fundamentalas sco culpa, giustia, chasti, expiazion e perdun.

Surnums

Ultra dals nums uffizials, ch'èn renconuschids dal stadi e che sa basan sin prenums e sin nums da famiglia, exista en las

parts ruralas da la Svizra Centrala in segund sistem da nums tradiziunal ch'ils indigens – cunzunt quels ch'èn naschids avant l'onn 1960 – dovran fin oz. Quest sistem sa basa sin surnums che vegnan dads a singulas persunas, a famiglias u ad entiras raits da parentella. Quai per in motiv fitg pratic: En blers vitgs ed abitadis, nua che raits da parentella fitg extendidas han il medem num da famiglia e nua ch'ils prenums tradiziunals sa restrenchan ad in pèr paucs nums da songts, n'èn ils nums uffizials betg adattads bain per differenziar las singulas persunas.

Sco basa per ils surnums servan toponims, activitads marcantas u caracteristicas socialas e fisicas. Intginas da questas denominaziuns stigmatisheschan pli u main evidentamain las persunas respectivas e na vegnan betg duvradas en lur preschientscha. Auters surnums èn elements nunproblematics da l'identitad persunala che tutgan tar la vita da mintgadi da la persuna respectiva. En circuls purils vegnan duvrads spezialmain savens surnums cumbinads cun toponims. Quai mintgatant cun enumerar – sco cumplettaziun e sco precisaziun – entiras retschas d'antenats.

Savida da l'aura e dal clima

En l'epoca nua che las previsiuns da l'aura e las analisas dal clima vegnan fatgas sin basa scientifica èn las reglas da purs daventadas ina part da la folclora. Strusch in'emna na passa, senza ch'i na vegnia preschentà a la televisiun, en il radio u en la gasetta in proverbi da pli baud davart las regularitads presumtivas dal svilup da l'aura. Questas sabientschas renvieschan bain senz'auter ad experienschas ed ad enconuschientschas purilas tradiziunalas, ston dentant er vegnir chapidas sco expressiuns litteraras ch'èn caracterisadas in bun pau dal spiert da la romantica. Ultra da la stilisaziun burgaisa da las enconuschientschas meteorologicas purilas hai dentant adina er dà ina pratica populara da l'interpretaziun da l'aura. Quella è naschida tras il basegn essenzial da pudair calcular e planisar las lavurs agricu-

las, ed ella sa restrenscheva per il solit en il vair senn dal pled a l'orizont local. Formulada en scrit, dentant betg adina en furma elavurada, vegniva ella cunzunt en ils chalenders populars.

Fin oz fan bleras persunas da la Svizra Centrala lur atgnas observaziuns e prognosas davart l'aura e davart il clima – malgrà ch'ils rapports meteorologics èn omnipreschents en tut las medias e malgrà las capacitads dals servetschs meteorologics professiunals. Ellas fan quai observond lur conturns cun la flora e la fauna ed analisond fenomens da la natira: l'aurora ed il cotschen da la saira, il moviment dals nivels, il cumportament dals animals u la sensibilitad per l'aura èn lur indicaturs. Ed en las stivas sa chatta er bain inqual «Wätterbüechli» che serva per la registraziun regulara da datas ed observaziuns.

Scienza d'ervas en las claustras da mungias

En indesch claustras da mungias da la Svizra Centrala han las soras agens ierts d'ervas. Er sche la grondezza e las plantas dals singuls ierts sa differenzieschan ed er sche las cultivadras appartegnan a differents urdens, sa lascha la substanza da quests ierts enclerger mo en dimensiuns istoric-culturalas. Cur che Benedetg da Nursia ha fundà enturn l'onn 527 ina claustra sin il Monte Cassino en l'Italia dal Sid, ha el obligà ils muntgs da tgirar ils malsauns, ed el ha er previs il persunal e l'infrastructura necessaria. Perquai ch'ils benedictins appartegnevan a partir dal 8avel tschientaner als urdens dominants da la Baselia, n'èn lur enconuschientschas da la medischina, che sa basavan sin la scienza antica, betg mo sa derasadas sin l'entir continent europeic, mabain han insumma furnà la medischina occidentala durant l'entir temp medieval. Gia da la bell'entschatta eran ierts d'ervas da las claustras da grond'impurtanza en quest sistem, sco furniturs d'ingredienzias essenzialas.

En la Svizra Centrala transmettan e tgiran cunzunt ils convents da dunnas fin oz la savida e la pratica d'emplantar, da racoltar e d'elavurar las ervas medicinalas. Questas activitads pon cumpigliar tant il mantegniment d'in iert cun bleras spezias d'ervas sco er la collecziun intensiva da talas ervas sin la prada alpina. Tut las claustras mainan ina butia, nua ch'ellas vendan ils products d'ervas ch'ellas produceschan sezzas.

Festa da frà Clau

Clau da Flia (1417–1487) era in pur da Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e politichers al dumandavan per ses cussegl fitg apprezzià. Gia curt suenter la mort da frà Clau, sco ch'el vegniva numnà, han cumenzà ils emprims pelegrinadis a Sachsln ed il bab da diesch uffants, avant ch'el è sa retratg l'onn 1467 tut sulet en la chavorgia da Ranft per viver da là davent sco eremit. Gia durant sia vita è el vegnì caracterisà sco um sabi e devot, gea schizunt sco in songt vivent. Tant simpels purs sco er regents aristocratics e polit

La famiglia Giacometti en il Museum d'art dal Grischun

■ La famiglia d'artists ch'è enconuscenta sin plaun internaziunal e che deriva da la Bregaglia cun Giovanni Giacometti e cun ses figls Alberto e Diego sco er cun Augusto, in savrin da Giovanni, è represchentada en moda prominente en vastas gruppas d'ovras en la collecziun dal Museum d'art dal Grischun. La Villa Planta istorica preschenta lavurs elegidas dals commembers da la famiglia Giacometti, uschia ch'ella po vegnir scuverta sco «chasa Giacometti». Ils accents dattan l'uschenumnada «Farbe-im-Licht-Malerei» da Giovanni Giacometti sco er lavurs da ses amis artists Giovanni Segantini, Ferdinand Hodler e Cuno Amiet. Els tuts represchentan cun lur metodas artisticas individualas en l'art svizzer la partenza fulminante en il 20avel tschientaner.

Plinavant cumpiglia la collecziun er sculpturas, malets e disegns impurtants dad Alberto Giacometti, il qual ha influenzà en moda duravla l'art dal temp modern. Las mobiglias creadas cun in schign da Diego Giacometti, il qual è stà durant s'entira vita il maun dretg dad Alberto e ch'è sa profilà pir tard sco artist independent, cumpletteschan la collecziun Giacometti en la Villa Planta.

Las abstracziuns dad Augusto Giacometti ch'èn resultatadas sorprendentmain baud e ch'han gidà essenzialmain a renovar la pictura svizra dal 20avel tschientaner, furman il punct da partenza da la secunda part da la preschentanziun da la collecziun en l'edifizi d'engrondiment.

Giovanni Giacometti (1868–1933)

Fioritura, 1900
Al cumenzament da ses operar ha Giacometti picturà pliras ovras en il stil divisuistic da ses exempel Giovanni Segantini. Il titel «Fioritura», fluriziun, cumpiglia la primavaira, las plantas en flur, la natira bregagliotta fritgaivla, il plaschair d'esser mamma. Giacometti preschenta ina dunna giuvna che tegna sin ses bratsch ses uffant pitschen che dorma paschaivlamain en il curtin idilic da sia chasa paterna a Stampa. Sin il prà glisch la flur-portg bel melna, il vestgi blau è surcusi cun flurs alvas, sin il bist da la planta e sin la saiv da lain èn crudadas las sumbrivas da la feglia e da las flurs e davant las spundas cun la naiv da primavaira s'enclinan fins roms en flur. Cuntrari a Segantini na mussa Giacometti il tema «Plaschair d'esser mamma» betg en ina furma simbolica idealisada, mabain ord sia atgna vista e tenor ses agen sentiment. Il motiv dal maletg è fermamain collià cun la situaziun da vita actuala da Giacometti. En sias brevs scriva el da ses desideri d'avair in'atgna famiglia – in giavisch che vegn cumplenì l'onn 1900 tras la maridaglia cun Annetta Stampa e l'onn 1901 tras la naschientscha dad Alberto.

Primavera, 1901
L'onn 1899 suenter la mort da l'artist Giovanni Segantini ch'el ha admirà sa decida Giacometti definitivamain da restar en Bregaglia e da lavorar là. El lavura vinavant en la tecnica da Segantini, desista dentant da mistificaziuns simbolicas. En quest maletg da primavaira plain glisch sentan ins la colliaziun da Giacometti cun la realitad vesida. Randulinas cun gulas d'aur embelleschan il rom dal maletg e laschan imaginar il contemplader ils utschels che fan lur girs sin il tschiel. Randulins («Randolins») era en il Grischun il num per ils pastiziers ch'eran emigrads dapi il 16avel tschientaner da l'Engiadina e da la Bregaglia en bleras citads da l'Europa e che turnavan – sco randulinas – adina puspè en lur patria. «Primavera» è vegnì recepì l'onn 1902 sco emprim maletg da Giacometti en la collecziun dal Museum d'art dal Grischun.

Il ponte al sole, 1907
Las penelladas ladas e cuncontrastantas che fan vibrar las colurs mussan l'occupaziun da Giacometti cun la pictura da Vincent van Gogh (1853–1890). Il maletg musa il lieu central da Stampa, a sanestra a l'ur dal maletg la chasa paterna da Giacometti, daspera sia chasa e ses atelier. L'interess da l'artist è la glisch dal sulegl traglischant sin la punt ad arviuet sur la Maira en il center dal vitg. Perquai ch'il sulegl na cumpara betg a Stampa durant trais lungs mais d'enviern, pon ins s'imaginar, quant fitg ch'ils radis èn bainvegnids là. L'accentuaziun da las fatschadas tras penelladas verticalas en colurs complementaras stgaffescha ina cuntrada da furmas e da colurs fitg intensiva. Quest maletg ha Giacometti tegnì en salv durant tut sia vita.

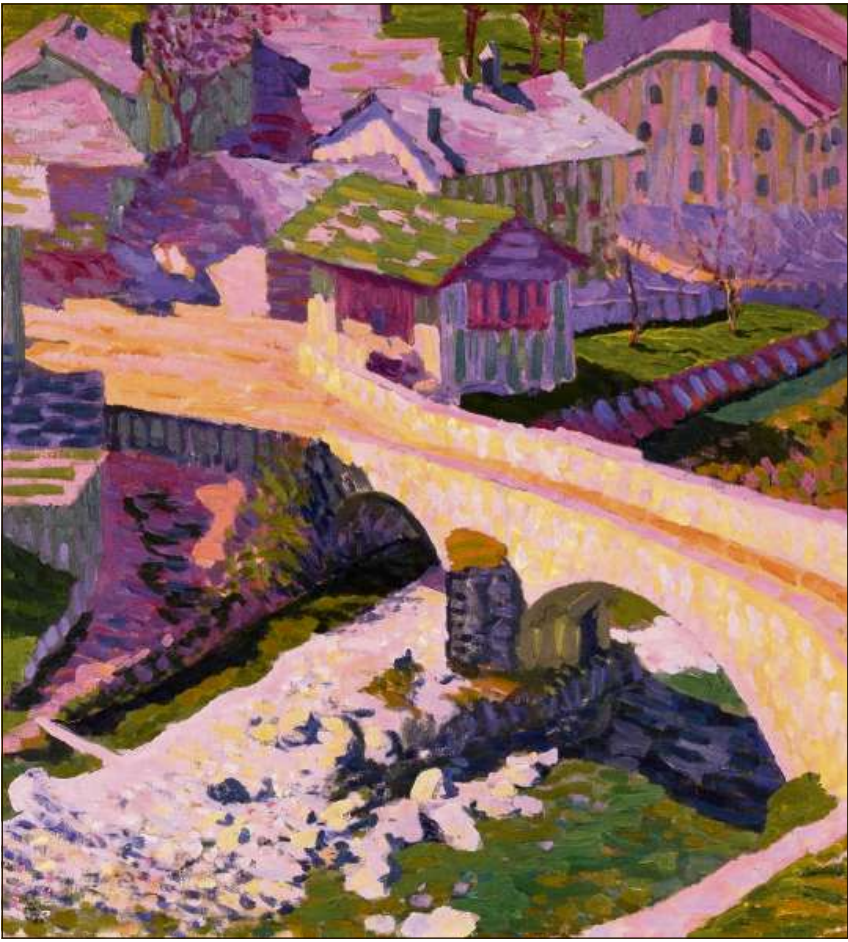
La madre, 1905
La cumposiziun da quest maletg cun la preschentanziun intima da l'unità da la mamma e da ses uffants fa endament las preschentanziuns da la renaschientscha da la sontga famiglia cun l'uffant Jesus e cun las figuras dals fundaturs. Giacometti mussa sia dunna Annetta cun Otilia sin bratsch davant las muntognas bregagliottas da stad en il stil impressuistic. Enramada lateralmain vegn ella d'ina vart dad Alberto e da Diego, che guardan in sin l'auter, e da l'autra vart da duas plantas giuvnas sin il fons. Per Giacometti eran sia dunna Annetta e ses uffants il center da sia vita. Quai sa mussa en las diversas preschentanziuns artisticas da la famiglia en ils conturns usitads da la Bregaglia e da l'Engiadina'Ota.

Giorno di pioggia, 1907
La plievgia che croda en bleras nianzas da blau sur il Lej da Segl è il tema principal da quest maletg. Giacometti transfurma in di grisch en ina festa da colurs. Las muntognas nivladas en il maletg da cuntrada cumponi armonicamain èn structuradas cun penelladas ladas verticalas, entant ch'il lai, il tetg ed ils prads bletschs da la plievgia en il center vegnan accentuads cun stritgs orizzontals. Ina senda stretga curvada maina il sguard dal contemplader viaden il maletg. Dapi l'onn 1901 passentava Giacometti ils mais da stad per il pli a Malögia, nua ch'ìls purs avevan lur pastgiras da stad.

Der Apfelbaum, 1912
Giacometti pictura in maletg decorativ d'in mailer pumpus plain fritgs cotschens e verds. Sin il prà lontan ensuleglia spassegia ina dunna. Il format quadrat dal maletg n'è betg usità per Giacometti e tschiffa il tema dal maletg plitost sco model en la surfatscha. Ensem cun ses ami-artist Cuno Amiet represchenta Giacometti in colorissem tipic svizzer. Cuminaivlamain èn els s'occupads da las tendenzas da l'art franzos ed

Augusto Giacometti: Erinnerung an die italienische Primitive II, 1927.

Giovanni Giacometti: Il ponte al sole, 1907.

han recepì quests impuls en lur ovra. Il motiv dal mailer ha Amiet elavurà pliras giadas.

Landschaft im Bergell, enturn 1916
Cun las colurs violet, mauve, ocher, cotschen-bordeaux e blau reproducescha Giacometti sin quest fegl la cuntrada stippa bregagliotta en la glisch d'in suentermezdi da stad. Plain schlantsch disegnan fermas penelladas las structuras da la cuntrada. Ils pitschens tochins senza color sin il palpiri dattan a l'aquarel ina qualitad filigrana. Schebain ch'ins vesa la fina skizza en rispli, vegn la preschentanziun percepida en moda fitg picturada.

Maloja, Berge, enturn 1916–1918
Giacometti ha picturà numerus aquarels da cuntradas. El ha picturà durant minga stagiun en la natira. Per el era l'aquarel la tecnica ideala per tschiffar spontanamain la svelta alternaziun da la glisch. L'impressiun da Malögia en la glisch d'atun u en il sulegl da la saira, cun prada, grippa ed aua, viva da la color e da la glisch, e las chasas lontanadas paran quasi d'esser giapunaissas pervia da lur conturas oscillantas.

Augusto Giacometti (1877–1947)

Bergbach, 1904
Durant ses studi a la scola d'art applitgà da Turitg ha Giacometti scuntrà las scrituras dad Eugène Grasset. Sia fascinaziun è stada uschè gronda ch'el ha decidì d'ir a Paris per pudair studegiar la finala tar Grasset (1897). Svelt ha el dumagnà la lingua dal stil floreal ed ha gi emprims success cun quella. Er quest maletg musa, quant bain che l'artist dumagnava il vocabulari dal stil floreal en connex cun il trassé da la lingia e cun ils elements ornamentals. Il maletg discorra en moda e maniera simbolica da l'eleganza e da la forza da l'aua. Il format vertical stretg accentuescha supplementarmain la crudada dinamica dal dutg sfranà.

Selbstbildnis, 1910
Gist uschè conscienta da sasez sco il sguard da l'artist è la color sin la taila. Igl è in dals emprims malets, sin ils quals Giacometti stritga si la color directamain cun la spateglia en flatgs pastus. Ma grondas parts da la taila na cuvra el betg. Betg mo l'illusiuin d'in maletg en la moda d'in mosaic è impurtanta per el, anzi cun questa tecnica da picturar inditescha el a medem temp che la pictura n'è nagut auter che color sin ina taila. Quai mussa cleramain che l'artist ha dapi il cumenzament da sia carriera ennà plaschair d'experimentar cun las pussaivladads da la pictura.

Mein Geburtshaus, 1914
Stampa è in pitschen vitg en la Bregaglia periferica. En questa cuntrada originara e stgarsa è la stretga relaziun da la glieud cun la natira fundamentala per surviver. Igl è remartgabel che da qua pervegnan gist trais dals artists svizzers ils pli impurtants: Augusto, ses savrin Giovanni sco er il figl da quel, Alberto Giacometti, ch'è enconuscent sin l'entir mund. Surstar anc pli fitg fai che Augusto n'ha strusch gi contact cun ils dus auters; els gievan schizunt ord via in a l'auter. Artistica-main han els represchentà posiziuns fitg differentas. Quant impurtanta che la glisch, la natira e las cundiziuns da viver existenzialas eran per tut ils artists bregagliots, mussa er quest maletg. La natira cumpara sco tarpun da color che prenda il suramaun, entant che la chasa paterna è sfunsada en ina glisch chauda.

Phantasie über eine Kartoffelblüte, 1917
Durant ils onns 1910–1917, a medem temp sco Kazimir Malevitch e Wassily Kandinsky che vegnan resguardads sco ils babs da la pictura abstracta, ha l'artist creà sistematicamain malets nunfigurativs. Quest maletg è in exempel tipic che mussa en tge moda ponderada e radicala che l'artist ha sviluppià sia pictura en questa direenziun. La flur da tartuffel dal titel chatta ses resun sin il pli en la coluraziun. Tras la noziun «fantasia» metta Giacometti en evidenza ch'ì na sa tracta betg mo d'ina nunfigurativitad, mabain d'ina abstracziun spiertala. Entant che Malevitch applitgescha plitost l'abstracziun geometrica e Kandinsky resta obligà fermamain a la lingia dal disegnar, metta Giacometti la color en il center.

Erinnerungen an die italienische Primitive II, 1927
Il grond idol da Giacometti era il pictur da la renaschientscha Fra Angelico. Suenter sia scolaziun tar Eugène Grasset a Paris ha el decidì perquai d'ir en l'Italia per pudair studegiar ils originals dals malets. Impressiunà da la tscherna da las colurs e da la cumposiziun dals malets, restan els per el l'inspiraziun la pli impurtanta durant s'entira vita. Durant ses segiurn en l'Italia, che s'extenda sur plirs onns, ha el gi contact a Firenze ils onns 1910 er cun represchentanants dal futurissem. Giacometti ha adina gi ina tenuta averta envers ils futurists e pli tard er envers ils dadaists a Turitg.

Die Bar Olympia, 1928
Ils onns 1920 è l'artist turnà per gronda part a malets cun preschentanziuns figurativas. Anc adina èn las colurs fermas sia caracteristica. En la «Bar Olympia» las sa

Giacometti applitgar en ina moda mais-terila. Il maletg è naschì durant las «années folles» a Paris. Il tamfisch da las emeziuns sfranadas sa manifestescha da medema maniera sco midadas da conscienza provocadas da drogas e d'excess d'alcohol. Quest maletg mussa quant fitg che l'artist chapescha da svegliar sentiments ed emeziuns, sajan els figurativs u nunfigurativs.

Alberto Giacometti (1901–1966)

Composition (homme et femme), 1927
La plastica «Composition» mussa cleramain l'occupaziun da Giacometti cun la plastica postcubistica e d'ordaifer l'Europa sco er cun las ideas dal surrealissem. Giacometti è sa concentrà sin il fatg da surpassar l'appariziun exteriura da la realitad e d'arivar a l'essenza da las chausas. Cun tschertgar las figuras da quest'ovra ha el transponì las ideas dals principis «feminins» e «masculins» en elements interrupturants angulars e radunds ch'el ha unì en lur cumbinaziun ad in pèr.

Buste de Silvio, 1944
La tschertga da Giacometti d'in maletg da l'uman vardaivel ha cumenzà a Genevra, nua ch'el era sa retratg durant la Segunda Guerra mundiala. Per il bist da 1944 è stà model ses nev da set onns, Silvio Berthoud. Remartgabel è la proporziun dal pitschen chau da gip cun ses sochel graduà. Il sculptur vuleva conservar en la sculptura co ch'in chau vegn percepì. Il format d'ina pitschnezza extrema sugerescha pia ina vista cumplexsiva sin distanza.

Landschaft bei Stampa, 1952
Sur la chadaina da muntognas che sa cumpona d'ina spessa rait da lingias or da penelladas che sa cruschian e che sa surpostan, sa stenda il vast orizzont. Perquai che l'artist ha sfunsà la cumposiziun en ina grisaglia elavurada en disseg che vegn illuminada parzialmain da la color alva e che cuntegna in zic violet, ha el recepì a medem temp l'essenza da la color da la Bregaglia. Er il rom picturà entaifer il maletg renveschia a la preschentanziun subjectiva da la cuntrada ch'el enconuscha già dapi si'uffanza.

Eli Lotar III, 1965
La stretga figura da bronz sesa dretg si e guarda cun eglis vivs en il lontan. Il corp che Giacometti ha modellà plitost senza furma serva a purtar quest sguard. En in discurs da l'onn 1951 cun Georges Charbonnier (1921–1990) ha l'artist ditg: «Sch'il sguard, pia la vita, daventa il pli impurtant, quinta senza dubi mo il chau per propi. Ils ulteriurs members giogan mo pli la rolla d'antennas che permettian a la persona da viver – quella vita ch'è concentrada en la crosta dal chau.» Il purtret dal fotograf Eli Lotar, in ami da Giacometti, è ina da las ultimas capodovras da ses operar. Giacometti ha creà il bist a Paris in onn avant sia mort.

Diego Giacometti (1902–1985)

Differentes mobiglias
Il segund figl da Giovanni Giacometti, Diego, è cumparì en il mund da l'art per in lung temp mo sco model dal frar prominent Alberto. El ha lavurà sco assistent e sco collavuratur ed ha gidà tar la realisaziun pratica da las sculpturas dad Alberto. Suenter la mort dad Alberto l'onn 1966 è Diego, ch'aveva quella giada già 64 onns, sa concentrà sin s'atgna ovra artistica ed è sa profilà pir tard sco artist independent. Diego ha stgaffi exclusivamain mobiglias, corps d'illuminaziun ed auter mobigliar che n'è betg vegn integrà immediatamain en la collecziun dal Museum d'art.

La preschentanziun:
Dossier «Famiglia Giacometti».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=4178
www.chatta.ch

Il pasler da chasa e ses parents

L'utschè il pli preschent en la vita da mintgadi da l'uman

■ Da tut ils vertebrats che vivan sin la terra dispona la classa dals utschels dal pli grond dumber da spezias (bundant 10 000). Cun radund 5700 spezias furman ils Passeriformes il pli grond urden entaifer la classa dals utschels. Quest urden è talmain dominant ch'ins subsummescha savens tut ils ulteriurs urden (a moda nunschientifica) sut il term **Nonpasseriformes**. Entaifer ils Passeriformes datti trais suturdens. Sper la furma basala che cumpara en la Nova Zelanda en quai ils «utschels che sbragian» (Tyranni) ed ils «utschels che chantan», pia ils utschels chantadurs (Passeri). Tar ils Tyranni, che vivan en regiuns tropicas e subtropicas, è il nuf da la giar-giatta construi a moda pli simpla; ils utschels chantadurs percenter en abels da producir in grond dumber da tuns.

Cun bundant 90 famiglias e ca. 4000 spezias furman ils utschels chantadurs il pli vast taxon entaifer la classa dals utschels. La sistematica interna dals utschels chantadurs è contestada fin oz. Sper las famiglias basals ed ils corvids sa cumponan ils utschels chantadurs dals Passerida che represchentan la gruppa per lunschor la pli gronda. A quella appartegnan famiglias d'utschels da statura pli pitschna sco ils fringhels, ils

masets, ils turschs e.a. Cun excepziun dal pirol, dals pitgaspinas e da la famiglia dals corvids tutgan tut ils utschels chantadurs da l'Europa Centrala tar ils Passerida.

Entaifer ils utschels chantadurs furman las famiglias parentadas cun las fustgettas (Sylviidae) e surtut las famiglias parentadas cun ils paslers (Passeroidea) gruppas pli grondas. Ed entaifer quest'ultima è lura er da chattar la famiglia dals paslers (Passeridae). I dat en egl ch'il num latin «passer», dal qual deriva er il num rumantsch pasler, cumpara a moda fitg prominente entaifer la sistematica dals utschels (Passeriformes > Passeri > Passerida > Passeroidea > Passeridae > Passer). Quai renviescha gia a la vasta derasaziun da quest utschè ed a sia ferma preschientscha – sco suondacultura – en l'ambient da l'uman.

Tratgs characteristics

La famiglia dals paslers dumbra 11 genres che cumpiglian en tut 48 spezias. Il territori da derasaziun furma surtut l'Africa, en pli vasts territoris da l'Eurasia. Intginas spezias en er arrivadas cun l'uman sin auters continents (surtut il pasler da chasa).

Cumparsa

Ils paslers en utschels chantadurs plitost pitschens; per ordinari cuntanschan els

Ils paslers en abels da s'adattar perfetgamain a l'ambient dals umans.

FOTO PD

ina lunghezza dal corp tranter 10 e 20 centimeters. L'utschè ha ina furma cumpacta; il chau è grond en relaziun cun la grondezza dal corp ed il pichel è curt e ferm.

Tar la gronda part da las spezias en las plimas da color brina, grischa u brin-cotschna. Be in pèr paucas spezias han er partidas da color melna u alva. Intginas spezias da paslers en segnadas en lur cumparsa d'in ferm dimorfissem sexual. Ils pitschens sumeglian mintgamai la femella creschida.

Paslers creschids percurran ina giada ad onn ina paliranza cumplessa. Quella cumenza suenter la fasa da cuar. Utschels giuvens midan lur plimas en il decurs da l'emprim mais suenter esser capabels da sglar.

Spazi vital

Sco spazi da viver prefereschon ils paslers regiuns avertas, sitgas u semi-aridas. Els cumparan però er en savannas, en la bostaglia ed en deserts; en pli en gauds betg memia spess, sin territoris agriculs sco er en u en vischinanza da zonas abitadas. Intginas spezias, sco per exempel il pasler da chasa, vivan fitg datiers da l'uman e cumparan er en il center da citads grondas.

La gronda part dals paslers gnivan en colonias luccas, be paucas spezias fan ils gnies dapersai. Talas colonias pon esser fitg grondas: En il Maroc han ins observà ils onns 1950 ina colonia da gnivaziun dal pasler da prada che cumpigliava radund 125 000 gnies sin 60 hectaras. En ina singula planta sa chattavan fin a

50 gnies. Talas valurs extremas furman però l'excepziun.

Moda da viver

Paslers vivan per ordinari a moda monogama; intginas spezias mainan ina relaziun ch'exista uschè ditg sco che omadus partenaris en en vita. Independentmain dal lieu da gnivaziun sa tracti praticamain adina d'in gnieu en furma da cula cun entrada laterala. Il gnieu vegn construi a moda fitg pragmatica; en la part exteriura penda il material per far il gnieu per ordinari simplamain nauagiu. Intginas spezias sa servan er da gnies d'autras spezias d'utschels che na vegnan betg pli duvrads. Omadus geniturs cuan e sa partecipeschan comunablamain a la tgira dals pitschens.

Entaifer lur colonias enconuschan ils paslers ina clera ierarchia. Quella vegn fatga dependenta da la grondezza da la coluraziun dal pèz: pli grond e pli stgir ch'è quest «bister» e pli aut ch'è il rang da l'utschè entaifer sia colonia.

Ils paslers enconuschan savens in'interessanta furma da tgirar lur plimas, numnadamain uschenumnads bogns da sablun: Ils utschels sesan en ina pitschna foppa da sablun sitg, smatgan lur corp per terra e muventan quel svelt vi e nà. I sa tracta d'ina mesira d'igiena cun l'intent da liberar las plimas da parasits sco plugs u chariels.

Nutrimet

Ils paslers sa nutreschan surtut a moda vegetala, per exempel da sems; els na refusan però er betg pitschens insects. Tschertas spezias da paslers en sa spezializadas sin vanzadiras ch'els chattan en vischinanza da l'uman. Ils giuvens en il gnieu vegnan adina nutrids cun material animalic (pitschens insects e lur larvas, l'uschenumnà plancton da prà).

Las spezias indigenas

Las duas spezias da paslers las pli derasadas en l'Europa Centrala en il pasler da chasa ed il pasler da prada. En regiuns alpinas cumpara ultra da quai il squinz u pasler alpin ed en regiuns dal sid, da caracter mediterran, il pasler talian e – pli baud – il pasler da grip.

Pasler da chasa

Tgi n'als enconuscha betg, quests cumpogns viscus! Il clom schilpegiant dal pasler da chasa (Passer domesticus) è enconuscent a mintgin, els giran tras noss ierts, sesan sin ils tetgs da las chasas e fan lur gnies dapertut nua ch'els chattan in lieu. Il pasler da chasa ha ina color nunsignificanta e sa nutrescha da sems e d'in-

sects. El è s'adattà cun success a l'ambient midà da l'uman e sa chatscha gugent enavant sin l'aissa da pavel. El vegn savens en ierts tar lieus cun aua per baiver u per far in bog. Qua e là al pon ins observar fashond in bog da pulvra.

Caracteristicas: Cun sia vusch fa el schilp – schilp. Il sgol è guliv e svelt. Il moviment per terra è caracterisà da sigls, mintgatant cun alas che pendan.

Il pasler da chasa è l'utschè il pli preschent en la vita da mintgadi dal carstgaun. Sco nagin'autra spezia d'utschels è el s'endisà optimalmain a la vischinanza dals umans. Il nutriment abundant en las aglomeraziuns urbanas permetta als paslers da chasa da trair si cun success lur pitschens. Cun 900 000 pèrs che cuan tutgan els tar ils utschels cuaders ils pli numerus en Svizra.

Quest pasler era oriundamain be derasà da l'Europa a l'India ed ha girà l'entir mund cun l'uman. Grazia a sia capacitad da s'adattar e d'emprender po il pasler da chasa s'acclimatisar tant en l'enviern sibiric sco er en il clima tropic da l'America dal Sid.

Pasler da prada

Il pasler da prada (Passer montanus) è in stretg parent dal pasler da chasa omnipreschent. Il pasler da prada è però main derasà en lieus abitads ch'il pasler da chasa ch'è in pau pli grond e sa dispita pli gugent. Il pasler da prada abitescha en cuntradas plitost ruralas. El preferescha la cunrada averta cun plantas, saivs vivas ed ierts da fritga. Sch'ins observa mo superficialmain al sbaglian ins gugent cun il pasler da chasa masculin. El sa differenziescha dentant pervi da sia verscha da color marun, il fatg nair sin la vista ed il tachel pli pitschen sin la gula. Mastgels e femellas en colorads tuttina.

Il pasler da prada sa nutrescha cunzunt da sems, durant il temp da cuar er d'insects. El fa ses gnieu construi svelt en plantas vidas, foras en mirs ed autras tannas ed accepta era gugent chasettas da gnivar. Ses dumber è sa diminui en bleras regiuns pervi da l'utilisaziun intensiva dal terren agricul. Il pasler da prada è in utschè social; el è però cleramain main collià cun l'uman ch'il pasler da chasa. Ins al chatta en regiuns ruralas da l'entira Europa e da vastas parts da l'Asia. En Svizra è el derasà en il Giura, en la Svizra Bassa ed al sid da la Svizra fin a var 800 meters sur mar.

Caracteristicas: La vusch è pli auta che quella dal pasler da chasa e pronunzia in tschup, tschup, tsip; sch'el sgola: tjec – tiec – tiec. Il sgol è guliv, qua e là cun undas. Il moviment per terra tipic furman sigls.

Pasler alpin

Entaifer ils Passeridae vegnan ils paslers alpini (Montifringilla) manads sco agen gener. Sco il cuacotschna da chasa, la brunella da muntogna, il pitgacrap u il pivot da muntogna tutga er il squinz u pasler alpin (Montifringilla nivalis) tar las spezias d'utschels che vivan sur il cunfin dal guaud. Là pon ins observar els il mez onn da stad. Els cuan en pastgiras ed en sfessas dal spelm fin ad in'autozza da 2600 meters.

Schizunt cura ch'i regia ina criva aura d'enviern na guntgescha el però strusch en autozzas situadas pli a bass che 1500 m. Gugent profitescha el dals indrizs turistic e restaurants da muntogna; là vegn el attratg da vanzadiras da spaisas e po d'eventar vaira domestic. Adina dapli sa sviluppà questa spezia da pasler ad in animal che suonda la cultura.

Il temp da cuar inizescha il mastgel cun sgols en furma da spirala accompagnads d'in chant intensiv. En egl dattan surtut las alas avertas da color alva. Ad ina piazza da gnivar adattada renda il mastgel attent cun sa schluitar en la tauna, chantar a l'intern e guardar ora.

Pasler talian

Tar il pasler talian (Passer italiae) sa tracti d'ina populaziun da paslers cun bleras sumeglientschas tant cun il pasler da chasa (Passer domesticus) sco er cun il Passer hispaniolensis. El viva surtut en l'Italia sco er a Corsica e Creta, e quai per ordinari en territoris nua che las duas autras spezias parentadas na cumparan betg. Il status taxonomic dal pasler talian è ordvart contestà; per part vegn el considerà sco atgna spezia, per part sco sutspezia d'ina da las duas spezias numnadas.

En Svizra cumpara il pasler talian en il Tessin ed en il Grischun dal Sid. Localmain al pon ins er scuntrar en il Vallais. En l'artg alpin, nua ch'il cunfin dals areals dal pasler da chasa e dal pasler talian fruntan in sin l'auter exista ina zona d'interferenza, entaifer la quala cumparan er ibrids fritgaivels.

En la Svizra dal Sid vali pia la paina da contemplar pli precis ils paslers e da far atenziun sin la coluraziun da la verscha che tanscha da grisch fin brin da chastogna.

Pasler da grip

Il pasler da grip (Petronia petronia) abitescha en regiuns suleglivas, crappusas e sitgas da la zona mediterran. El sa distingua d'auters paslers tras las strivlas dal chau marcantas e tras il fatg da la gula mellen-citrona.

Quel è pli u main visibel, tut tenor la disposiziun da l'utschè – il meglier durant il temp da gnivaziun. Intgins auturs mainan il pasler da grip e ses proxims parents sco agen gener (Petronia); las differenzas geneticas envers ils paslers en però minimas, uschia ch'els vegnan per part er attribuid al gener Passer. Il pasler da grip gniva en l'Europa dal Sid en la steppa ed en la muntogna en cuntradas sitgas e chaudas. El viva da cumpagnia ed è – ordaifer il temp da cuar – savens da vesair en trieps.

Fin la mesadad dal 20avel tschientaner è il pasler da grip er stà da chasa en parts da l'Europa Centrala (eventualmain er en Svizra al nord da las Alps). Da quel temp gnivava el en grippa sulegliva, savens circumdata da gauds betg memia spess, u vi da ruinas. Er d'enviern restava el a la piazza da cuar u en vischinanza da quella.

La preschientaziun:
Dossier «Paslers».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=2310
www.chattà.ch

Il mastgel dal pasler da chasa (maletg) ha ina coluraziun bundant pli ritga da cuntrasts che la femella.

FOTO KLICKER / PIXELIO

In masterplan ristga tut – la construcziun da la Chasa federala

■ Pussantamain stenda il palaz dal parlament ses dus bratschs, las Chasas federalas ost e vest, sut las trais cuplas emblematicas. Ma tuttina sco baininqual ovra famosa ch’ans para oz evidenta e stringenta han era las Chasas federalas ina genesa complexa. En in sistem federalistic na sa chapeschi betg da sasez da pudair eriger in implant da la grondezza da las Chasas federalas, tant pli ch’i na deva al cumenzament da las lavurs da construcziun ni in plan general ni ina visiun vaga da l’ovra finala.

Berna gudogna la tscherna – cun intginas grevezzas

L’atun da l’onn 1848 tscherna l’Assamblea federala gist fundada per differents motivs Berna sco chapitala federala. Situada al cunfin linguistic tranter la Svizra romanda e tudestga, refurmada e d’impurtanza istorica sco la pli gronda republica citadina d’antruras al nord da las Alps, fa la citad da Berna trair la curta sias rivalas Turitg, Lucerna e Zofingen en la concorrenza per il titel da chapitala. Senza targlinar accepta Berna la tscherna prestigiusa, malgrà ch’ella è colliada cun grevezzas considerablas.

Uschia s’oblighescha la citad d’eriger in edifizii bun d’alloschar las duas chombras parlamentaras e l’entira administraziun federala. En discussiun èn differents suloms. Bainprest sa decid’ins però

per l’areal da l’anteriur lavuratori communal da la citad ed uschia per la construcziun d’edifizis represchentativs – tradiziunala a Berna – a la flanca dal sid e dal nord da la penisla da l’Aara. Gia il 1849 è il program da spazi fix, uschia che la citad po publitar ina concorrenza. Bain savend ch’ella vegnia a vegnir a ses limit finanziar, pretendia la citad en il program da concorrenza betg mo ina bella construcziun, ella duai er esser simpla e cunvegenta.

Dals 37 projects inoltrads gudogna quel dal Turitgais Ferdinand Stadler (1813–1870). Ma ni sia inoltraziun ni ils projects rangads sco segund e terz na pon persvader dal tuttafatg e la regenza da la citad decida d’incumbensar in architect indigen cun l’ulteriura projectaziun. Per Jakob Friedrich Studer (1817–1879) ch’ha lezza giada 32 onns è quest’incumbensa in grond success. Durant ses segiurn da studi a Minca è el sa famigliarisà cun il stil d’arvieuets radunds, in’architectura inspirada da la renaschientscha florentina che marca anc oz il maletg da la Ludwigstrasse erigida sur Ludovic I da la Baviera.

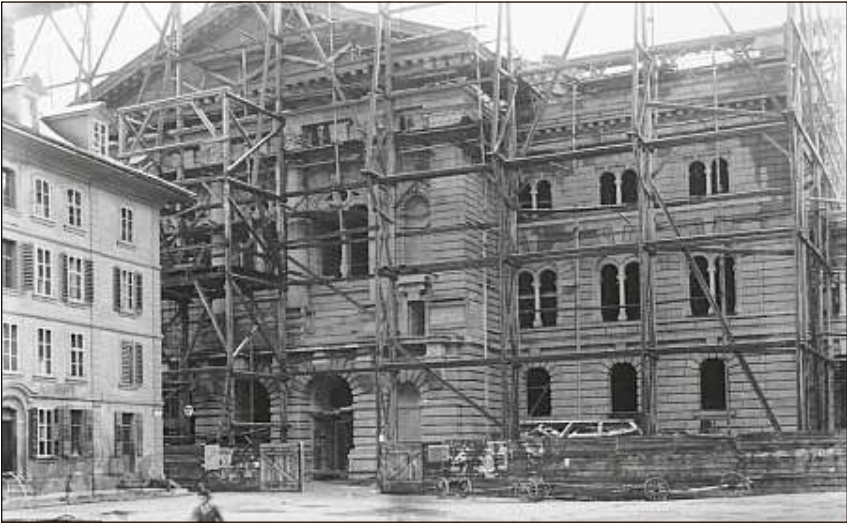
L’architectura simpla e degna correspunda a las finamiras dals patruns da construcziun citadins ed al pli aut stadi architectonic da quella giada. I na resta betg blier spazi per ornamentals artistics, l’edifizii fa effect grazia a sia furma gronda e clera ed a sia structuraziun architectonica rigurusa. Bliers elements architectonics sculputurads detagliadamain enturn las entradas principalas e sin il balcon da la vart dal sid rinforzan l’impressiun pompusa. Exceptà il fundament vegn construì – sin giavisch da la citad – cun crap da sablun bernais l’entir volumen che s’avra cun ina vasta curt d’onur vers la Bundesgasse creada da nov.

Precis tuttina simpel sa preschenta l’interiur. Sulettamain per la sala centrala ed ils locals da vart dal sid situads a l’emprim plaun fan ins investiziuns pli grondas – la finala èn questas localitads resalvadas al Cussegl federal. Il fundament bletsch sa mussa bain sco problematic. Ins po però tuttina exquir speditivamain las lavurs e surdar l’edifizii la stad 1857 al Cussegl federal. Ils 5 da fanadur 1858 sa raduna per l’emprima giada l’Assamblea federala en la nova sala dal Cussegl naziunal. Per regurdar il Parlament federal a sia gronda prestaziun construescha la citad en la curt

Las Chasas federalas ost e vest (1896).

FOTO PD

Construcziun da l’edifizii dal parlament (1899).

d’onur da la Chasa federala la funtauna da Berna (allegoria), medemamain tenor il plan da Studer.

In stgoudament che funcziuna cun vapur, aua currenta, in telegraf

Cun la construcziun da la chasa dal Cussegl federal n’èn las pretensiuns envers la nova chapitala federala però tuttavia betg ademplidas. Ils commembers dal parlament da milissa dovran pussaivladads da pernottaziun e dunsena durant lur segiurn a Berna. En pli ston vegnir resguardads ils basegns represchentativs dal stadi federal giuven. Nua alloschar giasts da stadi e nua duain avair lieu retschaviments uffizials? Per crear spazi per in manaschi d’hotel u da restaurant venda la citad il 1854 a l’interprendider hotelier Jean Kraft il territori al vest da la Chasa federala, sin il qual sa chattavan anc edifizis da defensium medievals. Kraft cumenza immediat a planisar ina nova chasa.

Puspè vegn resguardà l’architect Jakob Friedrich Studer che construescha qua dal 1856 fin il 1858 l’Hôtel de la Couronne, il Bernerhof da pli tard. La chasa vala sco fitg innovativa: ella posseda l’emprim stgoudament central che funcziuna cun vapur, aua currenta chauda e freida ed in indriz da telegrafar. Cuntrari a ses interiur pompus sa mussa la vart externa dal Bernerhof avant sias diversas transformaziuns sco simpel cubus prest reservà dal classicissem tardiv. Il volumen construì dal tuttafatg da crap da sablun bernais va bain a prà cun la chasa dal Cussegl federal terminada pauc avant e porscha cun pliras stanzas represchentativas al plaunterren il rom giavischà per retschaviments da la Regenza federala. Ma in’unitad u ina visiun urbanistica n’è betg en vista. Pir cura che la Confederaziun surpiglia l’edifizii per agens intents ed al transformescha fundamentalmain il 1923, daventa el ina part integrala da la grondiusa ovra architectonica.

La visiun d’in implant complessiv survegn furma

Per il mument para il basegn da spazi dal stadi federal giuven satisfatg. Ma las incumbensas che l’administraziun centrala sto surpigliar creschan permanentamain e cun ellas er il dumber da persunal. Per construì in nov edifizii d’administraziun tira la Confederaziun en consideraziun il

territori al vest dal Bernerhof en la Bundesgasse, là, nua che cunfinescha oz il parc da la Kleine Schanze cun la Bundesgasse – ma quest pass cun consequenzas urbanisticas immensas resta teoria. Per fortuna, sco che nus pudain dir oz cun persvasiun.

Quest sulom evident na sbitt’ins betg puspè perquai che vegn palais il giavisch da metter in accent architectonic pli monumental. Anzi cumonda il senn per soluziuns pragmaticas e favuraivlas. Uschia propona il Cussegl federal da cuntentar il basegn da spazi cun far diever da l’ospital Insel baroc, erigi dal 1718 fin il 1724 da Franz Beer (1660–1726) e situà a l’ost da la chasa dal Cussegl federal sur la flanca meridiunala da la spunda da l’Aara. Ins elavura in project da transformaziun e sutmetta il credit necessari al Cussegl naziunal. Quel refusa però il project e pretendia d’evaluar ina construcziun nova. Grazia a questa decisiun van ins novas vias.

Damai è puspè dumandà il Cussegl federal ed ussa, per l’emprima giada, cumpara a l’orizont la gronda visiun urbanisticarchitectonica ch’ans para oz uschè stringenta. En il Cussegl federal madira il patratg da vesair la construcziun nova sin l’areal da l’ospital Insel en connex cun la construcziun d’in nov edifizii dal parlament tranter l’areal da l’Insel e la veglia chasa dal Cussegl federal. Sin quest territori sa chatta pelvair mo il casino, in edifizii vegl e plitost modest che po tuttina strusch competer cun ils dus edifizis federals. Uschia èn skizzads ils puncts da chantun dal grond masterplan.

Il plan giagliard dad Auer

Per il nov edifizii d’administraziun sin l’areal da l’Insel publitescha la Confederaziun il 1885 ina concorrenza che duai era gia cuntegnair ina proposta per il palaz futur dal parlament, era sche quel duai vegnir construì pir blier pli tard. Alfred Friedrich Bluntschli (1842–1930) da Turitg gudogna la concorrenza naziunala. Il scolar da Semper e professor a la Scola politecnica federala persvada la giuria cun in project degn e plitost modest che proporziunescha, confirm a sia funcziun, il nov edifizii d’administraziun a l’ost autramain che la veglia chasa dal Cussegl federal al vest: el desista d’in implant simmetric e d’ina cupla sur l’edifizii dal parlament. Hans Wilhelm Auer (1847–1906), l’architect

oriund da Son Gagl e domicilià a Vienna, percorsa però ils segns dal temp. Sia contribuziun a la concorrenza dat la preferenza a l’idea d’in effect general monumental. Independentamain da la funcziun e dal program da spazi creescha el a l’ost in pendant sco spievla da la veglia chasa dal Cussegl federal. El surelevescha ses palaz dal parlament cun ina cupla che s’auza l’emprim anc sur in tambur radund. Uschia daventa questa construcziun part d’in canon mundial d’architectura da parlaments u capitols. Auer ristga pia tut e fa ina proposta giagliarda per las relaziuns da quella giada. Uschia crititgescha la giuria la preferenza a la construcziun simmetrica empè al diever sco era la cupla che ademplescha la suletta funcziun d’illuminar las stgalas. Tuttina survegn Auer – rangà sco segund – grazia a si’idea visiunara l’incumbensa d’eriger la Chasa federala ost dad oz.

L’emprim edifizii d’administraziun

Auer tschiffa la chaschun. La Chasa federala ost concepessa el per uschè dir sco cumproma da prestaziun da sias abilitads. La volumetria e las dimensiuns da l’edifizii correspundan malgrà las alas trasalas pli curtas a la veglia chasa dal Cussegl federal. Schizunt il dumber da las axas da las fanestras e la divisiun da la fatschada surpiglia Auer. Era las reminiscenzas stilisticas derivan evidentamain da la renaschientscha florentina. Tuttina creescha l’architect in edifizii genuin ch’ans para forsà pli fin, pli erudit che ses pendant al vest.

Empè da la grevezza e da la moda massiva directa tscherna Auer ina lingua architectonica differenziada, graduada tenor plaun e part da l’edifizii. L’effect arcaic da la miraglia da quaders rumpa el cun furmas da pilaster, tuttina sco Alberti ha fatg a Firenze cun il Palazzo Rucellai. Er a l’interiur sa mussa Auer sco architect da l’istorissem che n’evitescha betg il citat stilistic, mabain al tschertga. L’entrada principala cun la sala d’arcadas che s’extenda sur dus plauns è impressiunanta. En ella sa chattan las stgalas simmetricas che mainan a la stanza la pli pompusa, l’avanthalla dal plaun sura. Questa cumposiziun da l’interiur è forsà il pli remartgabel da la Chasa federala ost. Lentschatta è ella numnadamain vegnida concepida sco stget edifizii d’administraziun, perquai na spetg’ins betg exnum ina halla talmain pompusa. Bain pussaivel che Auer ha vuli recumandar sasez cun questa ovra per la construcziun futura d’in palaz dal parlament.

Ina curuna per la citad, in palaz per la Confederaziun

La fin dal 19avel tschientaner è in temp d’innovaziuns tecnicas, da la scienza e da la prosperità economica. La populaziun svizra crescha e la Confederaziun surpiglia d’in cuntin novas incumbensas. Era sch’ils basegns da l’administraziun èn cuntentads per il mument cun l’edifizii a l’ost, daventa gia prest necessaria la construcziun nova d’in edifizii parlamentar adequat. Cunquai che la concorrenza per la Chasa federala ost ha gia pretendì in tala proposta, envid’ins sulettamain Bluntschli ed Auer – ils dus architects rangads sco emprim e segund – ad inoltrar projects. Quai fa forsà surstar, perquai che la construcziun d’in nov edifizii per il parlament n’è betg mo la pli gronda, mabain era la pli prestigiusa incumbensa dal pajais. L’argumentaziun pertge che Auer gudogna puspè la concorrenza è pragmatica: la cumissiun n’haja bain betg pudì sa decider per in victur, ma cunquai ch’el abiteschia gia a Berna e na vegnia betg impedi sco Bluntschli d’ina professura, dettian ins ad el la preferenza.

A partir da quel mument sa fatschenta Auer unicamain cun questa incumbensa. Cun engaschi e cun tutta forza sa deditgescha el a la planisaziun dal palaz dal parlament. L’edifizii construì dal 1894–1902 daventa in veritabel monument naziunal. El sa metta fitg bain en retscha cun auters edifizis da regenzas erigids a la fin dal

19avel tschientaner en bieras metropolas da l’Europa, per exempel il Reichstag a Berlin u il parlament austriac a Vienna, nua che Hans Wilhelm Auer ha fatg part da la direcziun da construcziun.

L’architect emprova da dar a sia proposta ina temprà tipicamain svizra. La cupla che s’auza en l’emprima proposta da concorrenza anc sur in plan orizontal radund remplazza el, forsà per motivs da specificaziun, cun la furma rectangulara che nus enconuschain oz. La cupla s’auza sur la halla centrala e l’illuminescha cun cler dal di tras 22 fanestras – simbolic per ils 22 chantuns da quella giada. Cun utilisar glich electrica documentescha Auer il svilup tecnic da la Svizra; trais grondas lampas artgadas illumineschan la halla a cupla sco da cler bel di.

Cun la miraglia da quaders expressiva e las fanestras cun arvieuets radunds sa refrescha il palaz dal parlament a las furmas da la renaschientscha florentina da las Chasas federalas ost e vest. Entamez quella stat il palaz dal parlament sco edifizii dominant. Per satisfar a sia dignità obtegna el en direcziun da la Piazza federala ina fatschada da tempel tenor l’urden corintic sur in sochel aut. La fatschada radunda al sid vers l’Aara è determinada dal plan orizontal en furma d’arena da la sala dal Cussegl naziunal. Er ella obtegna ina fatschada tenor l’urden corintic colossal cun pilasters prest plastics. Da las varts flancheschan vers sid duas ulteriuras cuplas pli pitschnas sco turs la fatschada radunda. Cunzunt la fatschada dal sid posseda fin oz ina ferma forza simbolica. Las cuplas verdas da la Chasa federala han ina valur da reconuschientscha insuperada. Ellas èn daventadas ina part fixa da la corporate identitè naziunala.

La finiziun a l’ost

Igl è strusch imaginabel che l’Hotel Bellevue che caracterisescha il maletg da la citad avess pudì vegnir erigi tranter il 1911 ed il 1913, sche las Chasas federalas cun l’edifizii dal parlament n’avessan betg dà en il tun. L’hotel che remplazza in edifizii predecessur pli vegl ed autras chasas è evidentamain il pendant dal Bernerhof al vest da la giassa federala e cumplettescha uschia l’entir complex apparentamain simmetric. El è l’ultima part da la chadaina urbanistica e la terminaziun d’ina surbajegiada nova ch’occupa l’entira flanca meridiunala da la part superiura da la citad veglia.

Las colonnas corinticas d’urden colossal piazzadas en ils risalits centralis da la vart dal sid e da l’ost paran da sa referir a l’edifizii dal parlament, cun ils tetgs vesaveils dalunsch vegn fatga la colliaziun cun il Bernerhof. Il medem mument furma el grazia a sia posiziun en travers la finiziun dals edifizis federals vers ost. Il grandhotel erigi da Lindt&Hofmann duai satisfar da bell’entschatta a pretensiuns internaziunals. Ma tuttina sco il Bernerhof al vest n’è er il Bellevue betg mo collià en il context urbanistic cun las Chasas federalas. Durant l’Emprima Guerra mundiala croda l’hotellaria en ina profunda crisa. L’utilisaziun sco quartier principal da l’armada svizra salva l’existenza a la chasa. Entant che vegn transformà il Bernerhof il 1923 en il Departament federal da finanzas e da duana – el daventa pia era funcziunalmain ina part dals edifizis federals – nizzegian ins il Bellevue suenter il 1918 puspè sco hotel. El serva sco lieu da scuntrada da parlamentaris e parlamentararis. Il 1994 al regala la Banca naziunala a la Confederaziun. Fin oz dat el alloschi a delegaziuns e giasts dal stadi.

La preschentaaziun:
Dossier «Chasa federala».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=2663
www.chatta.ch

Cun umor ed ironia tras la citad da Trantertemp

Invistas en l'emprima ovra litterara da Benedetto Vigne

■ Il cudesch da Benedetto Vigne «Istorgias da Trantertemp» cuntegna ina rimnada d'istorgias curtas ch'èn vegnidas scrittas per l'emissiun «Impuls dal di» dal Radio Rumantsch. La suandanta preschentaiziun da chattà.ch dat in sguard ad insaquantas episodas che tematiseschan en maniera ludica la travaglia da mintgadi en la citad da Trantertemp. L'emprim cudesch da Benedetto Vigne, cumparà l'onn 2006, sa cumpona da trais parts: «Istorgias da Trantertemp», «Mes giat Magnoc» ed «Ultims dis a Trantertemp». Quellas cuntegnan mintgina trais u quatter istorgias, sutdividas en mintgamai tschintg episodas. La structura dals texts curts tradescha lur funcziun originara: oriundamain – vul dir il 1997–1999 – è en els vegnids scrits per l'emissiun «Impuls dal di» dal Radio Rumantsch. Singulas parts dal cudesch èn er cuntegnidas en il «Sulom Surmiran» (1999) ed en las revistas da litteratura «Methaporà» (1998) e «Litteratura» (1997, 2006).

Sin il viertgel davos dal cudesch vegn il mund che spetga la lectura, il lectur caracterisà sco suonda: «Ina saira da stad, stendi sin ina terrassa urbana. Sut il dies la chalira dal di, suren mo firmament. E davent egl ina stgasada ve-

gninta, ina midada d'adressa. Il raquintader sa lascha sturnir dal mument e sa renda sin in'excursiun aventurusa. El entra en ina zona nundefinida, oscillanta, surrealistica. Ina zona nua ch'il temp survegn parita umana, las stailas intervegnan en il mintgadi ed il giat cumenza a discurren. Ina zona nua che las reglas van sutsura e la logica fa cupitgolas. Ina zona che reflectescha in entir univers da virtualesser. Includa magari perfin ina Rumantschia virtuala. Quai è il pajais da Trantertemp.»

E la pitschna notizia (auto-)biografica cuntegnida en il cudesch caracterisescha l'autur cun ils suandants plects: «Benedetto Vigne è naschi en Italia, creschi en Surseres e viva dapi trent'onnas a Turitg. El scriuva istorgias e chanzuns, el descriva suns e tuns e fa mintgatant er in zic radio.»

In'ura cun in problem d'identitad
En l'emprima part dal cudesch, «Istorgias da Trantertemp», survegnan per exempel las unitads da temp, sco il di u l'onn, ina vusch u, meglier ditg, in caracter. «In onn gieva spassegiand per las vias da la citad...». Già l'emprima lingia da la collecziun «Spassegiadas» è caracterisada

d'ina temprera aventurusa. Ed immediat s'ava in mund tut aparti, in mund, nua ch'il temp survegn ina parita umana e las stailas intervegnan en il mintgadi. Ed era l'ura ha in agen caracter e destin:

«In'ura va spassegiand per las vias da la citad, la citad da Trantertemp. Ella è tut consternada e lascha crudar ses chau. «Chara sora ura, pertge es ti uschè contristada?», la dumonda in'otra ura che la vegn encunter. «Oh jau hai in grond problem d'identitad. Auters avdants da Trantertemp han in num sco ch'i tutga: glindesdi, mardi, venderdi, sonda; schaner, favrer, avust, settember. Jau dentant stoss ma cuntentar d'ina cifra tranter in e ventgaquatter. E tut quai giess anc; ma gnanca quella cifra è propi franca: tut tenor stagiun va ella ensi u engiu, ed en autras regiuns dal mund perda mia cifra tuttenina sia valita. Tgi sun jau insumma? L'otra ura la prenda sut bratsch e di: «Mia chara sora, quai è il destin da questa vita. Noss unic confièrt è il patratg a nossa proxima vita; ponderescha, mia chara, fa tes duair, fa tes bel gir sco ch'i tutga, ed in bel di vegns ti a turnar en ina furma blier pli sublima, blier pli colorada, cun in agen num ed in'otra valor.» Ma noss'ura contristada na para betg persvasa da quests plects. «E co duess jau pia turnar? Tge savess esser main trist che questa vita ad uras? Qua respunda l'otra ura, cun ina glischur enturn la bocca: «Oh, ti savessas turnar... per exempel sco ina... svotsch!»»

Magnoc e la litteratura

La segunda part dal cudesch è deditgada al giat dal narratur, Magnoc. Benedetto Vigne tradescha tranter auter co che quest ultim ha scuvert la litteratura e raquinta da las ambiziuns da Magnoc da daventar scriptur (collecziun da texts «Magnoc e la litteratura»):

«Per scriver bain ston ins avoir ils megliers utensils ch'i dat, ha Magnoc ditg ed ha empustà in computer. Igl è in computer fitg modern. In da quels ch'ins po pavlar cun texts. E lura datti in program che taglia ils texts en milli zinslas e rescriva lura cun las restanzas in'ovra dal tuttafatg nova. Litteratura postmoderna, numn'ins para quai. Dapi in pèr dis sa fatschenta Magnoc mo pli cun litteratura postmoderna: el pavla il computer cun fepls e fepls. E lura suondan lungas manipulaziuns, respectiv toppipulaziuns vi da la tastatura. Il pli gugent lavura Magnoc però cun la mieur. Enavant, enavos, a dretga, a sanestra, sigls ensi, sigls engiu, senza pausa fila la mieur sur la surfatscha dal pult, chaschunond creativitat caotica sin il monitur dal computer. Da temp en temp squitscha Magnoc or ses elabo-

Il cudesch è cumpari il 2006 tar «Ediziun Apart».

rats litterars sin palpiri. L'ultima lavur veseva per exempel or uschia: «Oz è l'emprim di ch'jau support Sheba. Jau sun sin veranda, e mes epls van da las chasas dal vitg sutvart sur il Lai da las quatter Savurs vi fin a la muntogna da Kit e Kat. In lev vent da Whiskas charsina il fol chalirà da mias chommas stendidas...»

Quest extract divertaivel mussa co che Vigne dovra elements or dal mund dals giats – sco il pavel famus da Sheba, Whiskas u Kitekat u la preda preferida, la mieur – e gioia cun il dubel senn dals plects. Uschia va Magnoc a chatscha da la mieur dal computer – enavant, enavos, a dretga, a sanestra. Ma era las allusiuns litteraras na mancan betg: «Has dumandà ils ertavels da Flurin?», dumonda il narratur concernent il pastiche produci da ses giat. Magnoc adatta il citat enconuschent or dal roman «Fieu e flomma» ed al ambientescha en ses agen mund. Quant agil ch'il giat cun ambiziuns da scriptur sa mova sin il parchet da la litteratura rumantscha e mundiala, mussa er il proxim insatg:

«Mes giat Magnoc vul propi daventar scriptur. Dapi in pèr dis chamina el enturn cun ina tschera seriusa, el ma salida strusch pli, tegna il chau ad aut, guarda ostentativamain en in'otra direcziun cur ch'el passa sperasvi. «Tge èsi Magnoc?» hai jau dumandà. «Cun glieud mediocra na discurs jau betg pli, di el. «Soso, e ti, ti, n'es betg mediocher?» «Oh, tge sas ti, ti tschiffatalspas ignorant, ti n'has nagina idea. Ha – jau sun nominà candidat per il Premi Nobel da la litteratura! «Ueila, ma ti n'has anc scrit nagut da grond! «Scriet betg, di el, «ma ils titels èn gia pronts! Ed el cumenza a quintar si, dond mintga giada cun la toppa giu sin plaun: «La felina comedia. A la retschertga dal giat perdi. Il giat da las steppas. Giatumbert Miau. Il miau engulà. Miau el cloma. Entira mieur, entir utschè. Il sautar dals giats. Istorgias dal Giat Barlac. La visita da la giatta veglia. Il Gattopard. Tschient onns

a lajegiar. Salmun e la regina da Sheba. Las lumparias da Kits e Kats. Spetgar sin pulot. La trapla da mieurs. Il traplarats da Hameln. Il num da la sosa. Don Kischott e Panza plaina. Anna La Felina. Ils trais Mustaziers. Guglielm Fell. Las suffrientschas dal giattel Werther...»

Las aventuras da Magnoc èn a l'emprima egliada comicas, umoristicas e delectantas, tranter las lingias entaup'ins però er allusiuns a temas pli serius da noss mintgadi. Benedetto Vigne mussa en maniera captivanta ch'il mund dals giats sumeglia mintgatant fitg ferm noss agen mund e che la psica da Magnoc n'è betg uschè differenta da la psica umana: Cun glieud mediocra na discurs Magnoc betg pli, el è uss scriptur, el è nominà sco candidat per il Premi Nobel da la litteratura. Mintgin enconuscha personas che mussan varts arrogantas e che vulan sa differenziar da la «glieud mediocra». Nus als numnain sabiuets. In sabiu è era Magnoc en quest'istorgia.

Midar chasa – stgasar

Sch'ins mida chasa è quai savens in grond pass per tut la famiglia u per tut ils pertutgads. Novs vischins, novs ambients socials. I sa mida però era l'ambient acustic. Benedetto Vigne illustrescha quel midament en l'ultima part da ses cudesch che porta il titel «Ultims dis a Trantertemp» (collecziun «Stgasadas»):

«Jau hai stgasà. Midar chasa na munta betg mo midar vischins e vischinadis, parais e palantschieus, conturns e bellas vistas. Stgasond midas ti er tia cuntrada acustica. Avant abitava jau ad ina cruschada canerusa da quartier; uss giascha tranter il stradun da scap e mi'abitaziun in'entira ala dal bajetg che zuppenta tut ils autos brumegiants, malpazients en colonna, e che calma il tram che tschivla ballinond anen ed anor da la citad. A val vegn la culegna cruschada dal viaduct da la viafier, ma quel è uschè lunsch davent, ch'ins auda ils trens be sco in turnigl d'urizi u ina

svidada da secret, tut tenor model. Quels moderns a dus plauns van lom sco sin paintg, ils trens da vitgira che passan da tarda notg dentant, quels produceschan ina ramplunada bassa, subfrequentica che mo pli l'ureglia dal solar plexus è buna d'udir. Dasperas sa chapescha anc tut las ramurs da la vita moderna, tuns e suns strusch identititgabels, ventilaziuns industrialas forsa, motors electrici che vibreschan sin l'A nuntemperà, u en il mender cas, il nov segapastget mega-format dal pedel. E lura la musica umana da las sairas da stad, ils vischins d'en fatscha che sesan dador sin balcun, bavend e discutond, cun Ottocar, il gross, e sia vusch da tola che sursgnocca tut las autras, ed ils giuvens surfers e hackers da dasperas che laschan magari ir a fanestras spalancadas e subwoofers averts ina veglia platta dals Depeche Mode. Ma sch'igl è propi quiet dal tut, la notg profunda, lura aud jau la ramur dal Rain e ma lasch purtar da quella, si e davent, vers las mars grondas, ils oceans pagifics, las arteplaschas da Trantertemp...»

Motors electrici che vibreschan sin l'A nuntemperà, in tren che va lom sco sin paintg, Ottocar, il gross e sia vusch da tola: tgi che viva en ina citad u che ha fatg midada ina u pliras giadas en tals ambients reconuscha segir perfetgamain las ramurs descrittas da Benedetto Vigne e lur plaschairs e displaschairs.

«Jau na scriv betg texts, jau als cumpon» – l'autur Benedetto Vigne

L'autur da las «Istorgias da Trantertemp», Benedetto Vigne, è naschi ils 18 settember 1951 a Belluna en l'Italia ed è creschi si a Salouf en Surmeir. Suentar avoir frequentà il gimnasi a Mustér suondan studis da filosofia a Turitg. Vigne lavura oz sco schurnalist e criticher da musica a Turitg e sco redactur da musica tar il Radio Rumantsch. El è stà confundatur dals Dis da litteratura a Domat ed è supstant da l'Uniun per la litteratura rumantscha. Dasper sia lavur litterara stat el regularmain sin tribuna sco musicist. Uschia ha el per exempel realisà l'onn 2005 – ensem cun Gioni Fry – ina cumpilaziun voluminusa da reprisas rumantschas dals Beatles sut il titel «Lain fabular». Benedetto Vigne vala sco in dals pioniers e promoturs dal rock rumantsch e da la scena actuala da chantauturas e chantauturs. Il 2016 ha l'autur publictà sia segunda ovra litterara, «Diari giapunais», in cudesch da poesias deditgà al haiku.

Survista dal cuntegn:

La davosa stad
Istorgias da Trantertemp Spassegiadas Notgs variadas Temps dirs Perdunanza gronda a Trantertemp
Mes giat Magnoc In giat tut aparti Las mirveglias da Magnoc Magnoc e la litteratura Las vacanzas da Magnoc
Ultims dis a Trantertemp Serenadas Stgasadas Muntadas

La preschentaiziun:
Benedetto Vigne. Istorgias da Trantertemp. Turitg 2006.

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=2
www.chattà.ch

L'autur Benedetto Vigne.

Fiergna alva e fiergna melna

Purtrets da las duas fiergnas indigenas

■ La fiergna alva e la fiergna melna èn animals da preda parentads però cun differentas pretensiuns al spazi da viver. La fiergna melna, selvadia e rara, preferescha guauds gronds e quietes e va or da via a l'uman. La fiergna alva percenter è pli frequenta e s'adatta fitg bain a l'ambient; uschia prenda ella perfin domicil en vitgs e citads. Omduas spezias appartegnan al gener da las fiergnas per propi (Martes). Sper ils dus represchentants europeics cumpiglia quest gener anc tschintg ulteriuras spezias ch'èn da chasa en differentas parts da l'Asia resp. en l'America dal Nord. Cun excepziun da la fiergna alva vivan tut questas spezias en guauds, nua ch'ellas sa nutreschan da mammals pitschens, d'utschels e da lur ovs, ma er da coclas e d'autras parts da plantas.

Il gener da las fiergnas per propi tutga tar la famiglia dals mustailids. Da quella fan er part las ludras, ils tais, ils telpis, ils visuns e las mustailas. Ed entaifer l'urden dals carnivors appartegnan ils mustailids a la grupp da las famiglias cun statura da chaun (ensem cun ils chauns, ils urs, ils scuncs, ils pandas pitschens e las focas).

Fiergna alva

La fiergna alva u fiergna dal puppenalv (Martes foina), magari er numnada fiergna da chasa, è la fiergna la pli derasada en l'Europa Centrala. Igl è quai la spezia che sa trategna regularmain en vischinanza da l'uman.

Descripziun

Sco tut las fiergnas ha er la fiergna alva in corp lunghent e chommas relativamain curtas. La cua è vaira lunga e spessa. Da la fiergna melna sa differenziescha la fiergna alva exteriuramain tras la furma e la color dal tachel sin la gula. Tar la fiergna alva è quel – sco ch'il num da l'animal di gia – da color alva; savens sa burtga el e tanscha fin sin las chommas davant.

Il pail è da color brin grischa e d'ina consistenza plitost groppa. In'ulteriura differenza tar la fiergna melna furma il nas cler e las plantas-pe senza pail. Ultra da quai è la fiergna alva in pau pli curta e pli greva che ses parent. Ils animals cuntanschan ina lunghezza dal corp e dal chau da 40 fin 54 centimeters, ina lunghezza da la cua da 22 fin 30 centimeters ed in pais da 1,1 fin 2,3 kilos.

Derasaziun e spazi da viver

Fiergnas alvas èn derasadas en vastas parts da l'Eurasia. Lur territori da derasaziun tanscha da la Spagna sur l'Europa Centrala e dal Sid (inclusiv las inslas mediterranas) e l'Asia Centrala fin en la Mongolia e la regiun dal Himalaya. Ina populaziun ch'è vegnida introducida en ils Stadis Unids per gudagnar pellitschas ha pudì s'establi en il stadi federativ Wisconsin.

Fiergna alva (animal giuven).

FOTO: ILONA LAUFERSWEILER / PIXELIO

Fiergna melna en ses ambient natural.

FOTO: PD

Sco sulet represchentant dals mustailids per propi n'è la fiergna alva nagin abitant dal guaud. Ella preferescha enstagl cuntradas avertas cun in pau bostgaglia e singulas plantas e viva savens en territoris grippus. En la muntogna è ella da chattar fin en autezzas da 4000 meters sur mar. Sco suondacultura è la fiergna alva savens preschenta en vischinanza d'abitadis. Là sa trategna ella en parcs, clavads u er en chasas (surchombras); perquai vegn ella er numnada fiergna da chasa.

Moda da viver

La fiergna alva è surtut activa da notg; durant il di sa retira ella en in zup. Zups natirals furman tranter auter sfessas, mantuns da crappa u taunas bandunadas d'auters animals (ella sezza na chavan però naginas taunas). Savens sa retira la fiergna er en edifizis sco stallas u surchombras. Ils gnies vegnan pulstrads cun pail, plimas u material da plantas. Da notg sa metta la fiergna alva en tschertga da vivonda. Per ordinari fa ella quai per terra; ella è bain in bun raivider, ma sin plantas raiva ella be darar fitg ad aut.

Sco la gronda part da las fiergnas viva er la fiergna alva a moda solitaria. Ordai fer il temp da paregliaziun evitescha ella il contact cun auters animals da la medema spezia. I sa tracta d'in animal territorial che marchescha ses revier cun il secret da glondas d'odur u che defenda almain quel cunter fiergnas alvas da la medema schlattaina.

La grondezza dal revier è variabla, ma pli pitschna che quel da la fiergna melna. Ils reviers pon cumpigliar surfatschas tranter 12 e 210 hectaras; lur grondezza dependa da la schlattaina – mastgels han pli gronds reviers che femellas – sco er da la stagiun (l'enviern è il revier pli pitschen che la stad) e da la purschida da nutriment.

Nutriment

Fiergnas alvas èn omnivors opportunistics che sa nutreschan però surtut da charn. Ellas tschiffan mammals pitschens (per exempel ruiders u cunigls), utschels e lur ovs, raunas, insects ed auters. La stad furma material da plantas, surtut coclas e fritgs, in'impurtanta part da lur nutriment.

Magari entran ellas er en giagliners u chasets da columbas. Cun sbatter en panica las alas vegn il reflex da mazzar da la fiergna alva adina puspè provocà da nov, uschia che quella mazza tut ils animals che sa chattan en il chaset, er sch'ella na po betg magliar tuts.

Multiplacaziun

La paregliaziun ha lieu ils mais da stad (zercladur fin avust). Damai ch'il scherm ruaussa in temp, partureschan las femellas ils pitschens pir la proxima primavaira (il mars u l'avrigl). Uschia cumpiglia l'interval tranter la paregliaziun e la naschientscha otg mais, entant ch'il temp da purtanza sco tal dura be in mais.

Per ordinari naschan trais u quatter pitschens; ils novnaschids èn tschorvs e nivs. Suerter in mais avran els ils egl, suenter dus mais vegnan els sdisads e l'atun èn els abels da viver a moda independenta. La madirezza sexuala cuntanschan els en la vegliadetgna tranter 15 e 27 mais. L'aspetativa da vita en libertad munta a trais onns, la vegliadetgna maximala a diesch onns. Sut tgira da l'uman (per exempel en parcs da la natira) pon ellas daventar bundant pli veglias (fin a 18 onns).

Fiergna alva ed uman

Magari fa l'uman chatscha sin fiergnas alvas pervi da lur pail. Quai succeda però bundant main savens che la chatscha sin fiergnas melnas, damai ch'il pail da la fiergna alva vala sco main custaivel. Ultra da quai vegn la fiergna alva persequitada sco animal nuschaivel che penetrescha en stallas d'utschels u da cunigls. Er la tendenza da la fiergna alva da viver en edifizis, surtut surchombras, po manar a conflicts cun l'uman.

En pli è la fiergna alva enconuscenta sco animal che fa donn vi dad autos cun morder tras cabels ed uders u donnegiar material d'isolaziun. Cuntrari a quai ch'i vegn savens pretendi n'è quest cumportament betg d'attribuir a la chalur restanta dal motor u a la savur che duai apparentamain attrair l'animal. Probablmain è l'interess da la fiergna alva vi da l'auto surtut collià cun marcaziuns da revier d'animals da la medema spezia.

Cun auters plets: Betg l'emprima fiergna ch'è sa zuppada sut l'auto ha don-

negià quel, mabain la segunda fiergna ch'è daventada aggressiva pervi da la savur dal contrahent. Per tegnair davent las fiergnas dals autos vegnan offerts differents meds d'agid.

Las fiergnas indigenas èn suttamessas al dretg da chatscha: Tant la fiergna alva sco er la fiergna melna pon vegnir sajettadas en rom da la chatscha bassa.

Fiergna melna

La fiergna melna u fiergna dal puppenmellen (Martes martes), magari er numnada fiergna nobla, è derasada en l'Europa ed en l'Asia dal Vest. Ella è in'abitanta dal guaud.

Cuntrari a ses parent indigen, la fiergna alva, na suonda la fiergna melna betg l'uman e n'è perquai betg da chattar en vischinanza d'abitadis.

Descripziun

Il pail da la fiergna melna è da color da chastogna u brin stgir. Il tachel sin la gula è brin melnent e finescha vers engiu en furma radunda. Tant areguard la color sco er areguard la furma sa differenziescha quel pia dal tachel sin la gula da la fiergna alva.

Il pail d'enviern è lung e da saida; la stad è il pail pli curt e main fin. Er la fiergna melna ha in corp lunghent e chommas plitost curtas; cuntrari a la fiergna alva èn las plantas-pe però cuvertas cun in pail fitg spess.

La cua è relativamain lunga e spessa; cun raiver e siglir serva quella sco organ da l'equiliber. Characteristic per il chau èn las ureglias en furma triangulera e cun urs mellens. Il nas è stgir, quai che differenziescha supplementarmain la fiergna melna da la fiergna alva.

La lunghezza dal chau e dal corp munta a 45 fin 59 centimeters, la cua vegn 16 fin 28 centimeters lunga. Il pais tanscha da 0,8 fin 1,8 kilos. Ils mastgels vegnan fin in terz pli grevs ed er in pau pli gronds che las femellas.

Derasaziun e spazi da viver

La fiergna melna è derasada en vastas parts da l'Europa e da l'Asia dal Vest. Ses territori da derasaziun tanscha da las Insas Britannicas fin en la Siberia Occidentala, en il sid fin sin las inslas da la Mar Mediterrana ed en il sidost fin en las muntognas dal Caucasus e da l'Elbrus. L'animal manca en l'Islanda, en la part settentriunala da la Scandinavia ed en parts da la Peninsla Iberica.

Ses spazi da viver furman ils pli differents guauds, surtut però guauds da feglia e guauds maschadads. En la muntogna è la fiergna derasada fin al cunfin dal guaud.

Moda da viver

Da tut ils represchentants dal gener da las fiergnas per propi è la fiergna melna l'abitant dal guaud il pli stget. Fiergnas melnas raivan fitg bain e pon siglir fin a quatter meters. En posiziun da raiver èn ellas ablas da volver ils pes per fin a 180 grads. En lur reviers installeschan ellas plirs gnies, per il pli en cuvels da plantas, magari er en gnies da stgilats u en gnies d'utschels da preda bandunads. En quests lieus sa retiran ellas durant il di; enten far stgir e durant la notg van ellas alura en tschertga da vivonda.

Fiergnas melnas enconuschan in cumportament territorial; lur reviers marcheschan ellas cun il secret da lur glondas analas ed abdominalas. Envers mastgels da la medema spezia defendan ellas ils cunfins da lur revier; il territori d'in mastgel po però sa cruschar cun ils territoris da pliras femellas. La grondezza dal revier è fitg variabla; quel dals mastgels è però adina pli grond che quel da las femellas. Er differenzas stagiunales sa laschan observar; l'enviern èn ils territoris fin a 50 procent pli pitschens che la stad.

Nutriment

Sco la fiergna alva è er la fiergna melna in magliatur. Ella preferescha mammals pitschens sco mieurs-sfuigna u stgilats ed er utschels e lur ovs. En pli vegnan magliads reptils, raunas, glimajas, insects e capiergnas. Sia preda mazza la fiergna melna cun ina morsa en la tatona. Fritgs, coclas e nuschs furman surtut vers la fin da la stad e durant l'atun ina part dal nutriment; da quel temp fa la fiergna melna er provisiuns per l'enviern.

Multiplacaziun

Er tar la fiergna melna ha la paregliaziun lieu da stad e naschan ils pitschens – pervi dal scherm che ruaussa – pir l'avrigl da l'on proxim. Il svilup dals animals giuvens sumeglia quel da las fiergnas alvas. Per ordinari naschan trais pitschens. Tar la naschientscha han quels ina lunghezza da radund 10 centimeters. Ils animals giuvens restan otg emnas en il gnieu avant ch'els cumenzan a raiver enturn. Cun 12 fin 16 emnas èn els madirs da viver a moda independenta; magari restan els però anc fin la proxima primavaira en vischinanza da la mamma.

Durant il segund onn da vita, cun 14 mais, cuntanschan els la madirezza sexuala. Savens sa multiplitgeschan els però pir en il decurs dal terz onn da vita. Fiergnas melnas pon cuntanscher ina vegliadetgna da 16 onns; en la natira moran ellas per ordinari avant il dieschavel onn.

Malgrà che la fiergna melna e la fiergna alva sa sumeglian fitg ferm na datti probablmain nagina cruschada tranter las duas spezias.

Fiergna melna ed uman

La denominaziun «fiergna nobla» deriva dal fatg ch'il pail da la fiergna melna era pli baud bundant pli tschertgà che quel da la fiergna alva. Perquai è la fiergna melna per part vegnida decimada vaira ferm tras la chatscha. Ma damai che ses territori da derasaziun è fitg vast, na vala la spezia betg sco periclitada. Problematic è però il fatg che la fiergna melna è dependenta da grondas surfatschas da guaud; quai l'ha fatg disparir en bleras regiuns.

Parentà stretgamain cun la fiergna melna è il zibelin che viva en la taiga da l'Asia dal Nordost. Quel è surtut enconuscent pervi da las pellitschas ch'èn ordvart custaiavlas.

La preschentaziun:
Dossier «Fiergnas».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1298
www.chattà.ch

Sport en il Grischun

Da l'enquesta davart il cumportament sportiv da la populaziun al concept chantunal per promover il sport

■ Quant sportivs en las Grischunas ed ils Grischuns oz e tge svilup hai dà ils ultims onns? Tge disciplinas da sport en las preferidas, tge infrastruttura da sport vegn nizzegiada il pli savens? Tge giavischs ha la populaziun grischuna areguard il sport? Per chattar respostas a questas dumondas è il chantun Grischun sa participà er l'onn 2014 al studi naziunal «Sport Svizra», l'instrument d'observaziun central da la Confederaziun. Il studi naziunal è vegnì realisà da l'Observatori sport e moviment Svizra sut la direcziun da l'Uffizi federal da sport (UFSPO) e da l'Uffizi federal da statistica (UST) ed è vegnì sustegnì da Swiss olympic, da la SUVA sco er dal Post da consultaziun svizzer per la prevenziun d'accidents. La retschertga ha la finamira da disegnar in maletg differenzià da la cuntrada da sport svizra e da stgaffir uschia ina basa solida per decisiuns politicas che concernan il sport.

La retschertga supplementara chantunala «Sport en il Grischun 2014» è vegnida realisada suenter l'onn 2008 gia per la segunda giada.

Per l'emprima giada n'èsi perquai betg mo pussaivel da retschertgar il stadi actual areguard il cumportament sportiv da la populaziun grischuna e da sia tenuta envers il sport, mabain er da vesair las midadas dapi l'onn 2008. Grazia al studi naziunal èsi plinavant pussaivel da cumparegliar il Grischun cun il rest da la Svizra.

En l'entira Svizra en vegnidas tschernidas 10 652 persunas tranter 15 e 74 onns tenor ina procedura da casualità – da quellas eran 805 dal Grischun. Lura en vegnidas fatgas intervistas al telefon e da nov er enquistas online. Las datas en vegnidas evaluadas uschia ch'igl è stà pussaivel da far constataziuns represchentativas.

Activitad sportiva

Er l'onn 2014 en las Grischunas ed ils Grischuns extraordinariamain sportivs, e quai tant en cumparegliaziun cun la Svizra tudestga sco er cun l'entira Svizra. 74% da la populaziun fan almain ina giada per emna sport, 71% fan almain duas uras per emna sport. 50% da la populaziun grischuna tutga schizunt tar las persunas fitg activas che fan pliras giadas e

Passlung – in dals sports ch'è daventà adina pli popular ils ultims onns.

(FOTO: PD)

passa trais uras per emna sport. La quota da las persunas fitg activas n'è dentant betg s'augmentada dapi l'onn 2008, mabain è sa reducida levamain pervi da las persunas che na fan betg sport. En l'entira Svizra è la quota da las persunas fitg activas s'augmentada levamain durant la medema perioda, è dentant – cun 44% da la populaziun – anc adina pli bassa ch'en il Grischun.

Differenzas socialas

En il Grischun sco er en l'entira Svizra fan las dunnas ed ils umens bunamain tuttna sport. Il nivel d'activitad da las schlattainas sa differenziescha dentant cleramain durant las fasas da la vita: Entant che las dunnas grischunas giuvnas fan anc pauc sport, s'augmenta la quota da las dunnas fitg activas fin 59 onns. Las Grischunas tranter 45 e 59 onns en lura er blier pli activas che la media svizra. Tar ils umens èsi il cuntrari: 70% dals giuvens Grischuns tranter 15 e 29 onns en sportists fitg activs. En il decurs da la vita sa reducescha il nivel d'activitad dals umens dentant cuntinuadamain. Tut en tut è la populaziun grischuna er anc en la vegliadetgna da 60 fin 74 onns ordvart sportiva. Persunas cun pauca scolaziun, persunas cun pitschnas entradas da la chasada sco

er persunas estras che vivan en il Grischun fan cleramain pli pauc sport.

Las disciplinas da sport preferidas

Sco en l'entira Svizra apprezieschan er las Grischunas ed ils Grischuns zunt fitg ils sports «helvetic»: viandar, ir cun skis, ir cun velo, far jogging e nudar en las disciplinas da sport las pli popularas. Quai en sports «per vita duranta» che vegnan pratigads da tut las classes da vegliadetgna. Medemamain bainvis en il trenament da la fitness, passlung, gimnastica, ir cun velo da muntogna e (nordic) walking. Las Grischunas ed ils Grischuns prefereschon disciplinas da sport al liber ed en muntogna. La differenza la pli gronda envers il rest da la Svizra sa mussa tar l'ir cun skis, tar il passlung e tar il viandar: La quota da la populaziun che va cun skis è per 11% pli auta en il Grischun ch'en il rest da la Svizra. Tar il passlung en quai 9% e tar il viandar 6%. Percunter vegn la fitness trenada in pau dapli en il rest da la Svizra ch'en il Grischun.

Nunsportistas e nunsportists

Dapi l'onn 2008 è la quota da las persunas che na fan betg sport s'augmentada da 17% a 22%. En tut la Svizra na fan 26% da la populaziun nagin sport. Uschia è la populaziun grischuna anc adina pli sportiva che la media svizra, ma la differenza è sa reducida. La gronda part da las persunas inactivas n'è dentant da princip betg indifferenta areguard il sport. Ils motivs principals per lur renunzia al sport en plitgusch la mancanza da temp ed obligaziuns professiunalas e famigliaras. Che las purschidas da sport manchian u che talas na sajan betg cunvegnetas, vegn inditgà mo en cas singuls.

Motivs

Sport signifitgescha per ina gronda maiortad da las Grischunas e dals Grischuns in'aventura en la natira. Esser al liber è in motiv central, e quel vegn valità cleramain pli fitg ch'en il rest da la Svizra. Cun quest cler confess suttastritga la populaziun grischuna anc ina giada sia preferenza per disciplinas da sport al liber. La reputaziun dal sport è eccellente en il Grischun. Uschia vegnan menziunadas oravant tut noziuns positivs en connex cun il sport, per exempel moviment (numnà da 83% da la populaziun grischuna), sanadad (78%), plaschair (77%) e fitness (68%). Noziuns negativs sco obligaziun, violenza u corrupziun vegnan menziunadas mo fitg darar. Remartgabel è che la noziun dal sport sveglia en emprima lingua associaziuns positivs schizunt tar las nunsportistas ed ils nunsportists.

Furmas organisatoricas

Anc adina han las uniuns da sport ina gronda impurtanza en il Grischun: Ellas en las offerentas da sport las pli impurtantas en il Chantun. La quota da las persunas grischunas ch'en commembras activas d'ina uniun da sport è sa reducida da 29% l'onn 2008 a 25% l'onn 2014. La reducziun è d'attribuir cunzunt a l'engaschament pli pitschen da las dunnas giuvnas en uniuns da sport (minus 14 puncts procentuals dapi l'onn 2008). Ils umens en – en tut las classes da vegliadetgna – blier pli savens activs en uniuns da sport che las dunnas. Fitg bainvis è er il sport da la saira suenter la lavur: la mesadad da las Grischunas e dals Grischuns ch'en sportivamain activs preferescha la saira per far sport. Fitg exprimi è quai tar persunas en scolaziun. Trais quarts dad ellas reservan la saira temp per far sport. Dunnas da chasa, persunas che lavuran a temp parzial, senioras e seniors fan dentant er gugent sport la damaun.

Infrastructura da sport

Er tar il diever da l'infrastructura da sport sa mussi che la populaziun grischuna preferescha disciplinas da sport al liber. Spezialmain bainvis en la libra natira, sendas da viandar signalisadas sco er telefericas e runals. A las purschidas da sport ed a l'infrastructura en il Chantun sco er en las vischnancas da domicil dat la populaziun bunas notas. Quest'impressiun generala positiva n'è strusch sa midada dapi l'onn 2008. Fitg cuntents en las Grischunas ed ils Grischuns cun l'infrastructura da sport turistica.

Promoziun dal sport ed expensas

Las Grischunas ed ils Grischuns impundan 3056 francs per persuna ed onn per il sport. Uschia en las expensas per vestgadira da sport, per abunaments e per l'equipament circa 500 francs pli autas che la media svizra. La gronda valur dal sport tar la populaziun grischuna na sa mussa betg mo tar las expensas privatas, mabain er tar la voluntad da metter a disposiziun daners publics per promover il sport. Perquai duai la promoziun dal sport vegnir mantegnida resp. schizunt vegnir extendida en il Grischun. Spezialmain a cor stat a las Grischunas ed als Grischuns la promoziun da talents giuvens sco er il sport d'uffants e da giuventegna. Tut en tut ha la populaziun grischuna plinavant ina tenuta bainvulenta envers l'introducziun d'ina quarta ura da sport en las scolas grischunas.

Da l'enquesta al concept chantunal per promover il sport

A basa da la Lescha da promoziun dal sport ch'è entrada en vigur il 2015 ha la

Regenza relaschà in concept cumplessiv per promover il sport ed il moviment. En quel vegnan fixadas per ils proxims onns 22 finamiras d'optimaziun e mesiras correspundentas, e quai en ils suandants secturs: sport d'uffants e da giuventegna, sport da scola / sport da massa / sport da prestaziun / occurrenz da sport / infrastruttura / infurmaziun e cussegliaziun.

Conform al punct central da sustegn ch'è formulà en la Lescha da promoziun dal sport, concernan differentas finamiras la promoziun d'uffants e da giuvens. Per uffants pitschens duai uschia vegnir promovì l'access a purschidas da moviment che correspundan a lur vegliadetgna. Il Chantun vul er s'engaschar per la garanzia da la qualitat en l'instrucziun da sport en las scolas e per ina purschida cumplessiva da sport da scola voluntar. Ultra da quai duai vegnir tegnì quint da l'impurtanza economica dal sport da naiv cun facilitar als uffants da scola l'access al sport da naiv.

Sin fundament dals studis ch'en vegnids fatgs èsi enconuscent che las activitads da sport e l'appartegnentscha da giuvens ad in'uniun da sport sa reduceschan cuntinuadamain a partir dal 13avel onn da vita. Tras la scolaziun da giuvnas manadras auxiliaras e da giuvens manaders auxiliars vulesse il Chantun impedir che commembras e commembers sortian gia baud da l'uniun, ed el vulesse furnir ina contribuziun per che giuvens da 14 fin 18 onns surpiglian responsabladad en lur uniun da sport.

En il sector dal sport da prestaziun ha la Regenza fixà la finamira da disponer d'ina buna rait da scolas da talents sco er d'ina purschida raschunaivla da scolas medias da sport e da scolas professiunalas che faciliteschan la cumpatibilitad da sport da prestaziun e scola. A medem temp vulesse il Chantun ademplir sia funcziun d'exempel sco manaschi d'emprendissadi e patrun che sustegna il sport da prestaziun. Per optimar las cundiziuns generalas e las structures per ina promoziun da talents giuvens sin in aut nivel da qualitat duain centers regionalis e naziunals da prestaziun vegnir sustegnids en l'avvenir cun contribuziuns da gestiun.

La dumonda per sport e per moviment vegn dirigida er sur infrastrukturas da sport adequatas. Qua po il chantun Grischun sa basar sin in concept per implants da sport che tutga en l'entira Svizra tar ils concepts precursurs. Ultra dals stabiliments d'impurtanza chantunala duain er star a disposiziun spazis per sa mover en ils quartiers ed en las vischnancas. Perquai duain ils interess dal sport e dal moviment ch'en relevants per il territori vegnir francads sco valurs da planisaziun en ils plans directivs chantunals e regionalis sco er en la planisaziun d'utilisaziun communal. Tar ils stabiliments da sport existents stoi vegnir guardà ch'els sajan bain accessibels e possian vegnir duvrads en differentas modas.

En il Chantun han lieu gia oz bleras occurrenz d'auta qualitat, e quai davent dal sport da massa fin al sport d'elita internaziunal. La Regenza vulesse optimar vinavant las cundiziuns generalas per realisar occurrenz naziunals ed internaziunals, er en il sector da giuventegna.

La preschentaziun:

Uffizi per la scola populara ed il sport. Sport en il Grischun – il cumportament sportiv da la populaziun grischuna / Concept per promover il sport dal chantun Grischun. Cuir 2014/15.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4185
www.chatta.ch

Il concept chantunal definescha 22 finamiras per promover il sport.

Dals origins a las refurmas

«Funtaunas – istorgia da la litteratura rumantscha», tom 1

Ils origins

Perditgas dal temp da crap, da bronz e da fier: Dal temp da crap tempriv, il paleoliticum, na datti strusch fastizs umans en il territori retic. El sa dividea en almain sis temps glazials: Danubi, Günz, Haslach, Mindel, Riss e Würm. Empirms fastizs en vischinanza dal Grischun odiern sa chattan en il «Drachenloch»/Vättis. Dal mesoliticum derivan ils fastizs a Tec Nev (Mesauc/Castello). En il neoliticum èn las perditgas pli frequentas: Tec Nev (Mesauc), Cuira/Welschdörfli, Cazas/Bot la Cresta (Petrushügel), Tumein/Crestis e Castaneda/Pian dal Remit. Da quel temp n'è il carstgaun betg pli rimnader e chatschader nomad, mabain agricultur ed allevatur da bie-stga.

Pievels en vischinanza: Las funtaunas archeologicas nunlinguisticas dattan in maletg relativamain cler da la derasaziun da culturas, betg dentant da la derasaziun da pievels e da linguas. Areguard ils pievels furman ils scripturs antics ina funtauna malsegira; areguard las linguas permettan relicts da lingua almain tscherstas supposiziuns. Vischins documentads eran Rets, Etruscs, Celts e Leponts, eventualmain Ligurs.

Rets e Celts: En il territori dal Grischun odiern abitavan ils Rets oravant tut en l'Engiadina Bassa. Els èn vegnids là dal Tirol dal Sid e dal Trentino, nua ch'els eran da chasa gia dal temp da bronz tempriv. Ils Celts abitavan en las vals dals Rains. Che questas duas culturas èn sa scuntradas è tant sco segir.

Ils Romans vegnan: L'imperatur Augustus reorganisescha administraziun ed armada. Ses dus figls adoptivs Drusus e Tiberius conquistan la Rezia l'onn 15 a.Cr. I suonda il temp da la «pasch romana» cun sias consequenzas positivs areguard il commerzi ed il svilup economic. Administrativamain vegn la Rezia dividida en l'emprima mesadad dal quart tschientaner en la Rezia prima cun la «Curia Retorum» sco chapitala e la Rezia segunda cun il center Augusta Vindelicorum. Suerter la migraziun dals pievels vegn la Rezia l'emprim sut ils Francs. Davent da l'onn 800 sa fan ils Alemans valair en Rezia.

Dal latin al retorumantsch: La Rezia furmava ina terra da transit e da recrutaziun da schuldada. Cun la cultura romana arriva il latin vulgar, cun la tecnica da Roma ils indrizs e lur nums. In'influenza latina da 500 onns vegn cuntinuada anc milli onns tras il cristianissem. Quellas duas forzas han segirà la latinitad ch'è dentant vegnida influenzada adina dapli er dal spiert german, dals Francs ed Alemans.

Pievels germans s'avischinan: Suerter la fin da l'Imperi roman emigreschan pievels germans nà dal nord. Ils Bajuvars che traversan las Alps fin en il cuntun da Trient spartan il territori linguistic en pliras partans (ils Rumantschs, Ladins e Furlans odierns). A partir dal 6avel e 7avel tschientaner occupan ils Alemans ils territoris dal Rain e da l'Aara. En ina terza etappa, a partir dal 12avel tschientaner, arrivan ils Alemans vallesans, ils Gualsers, sur ils pass en terra rumantscha.

La litteratura orala

La cristianisaziun: La cristianisaziun è vegnida en il Grischun dad oz sur Milaun, principalmain suenter l'Edict da Milaun da l'imperatur Constantin. Da l'onn 451 exista in mussament en scrit per in uestg a Cuira cun il num Asinio. L'onn 476 munta la fin da l'Imperi roman occidental. Missiunaris fundeschan

Il «Tropaeum Alpium» a La Turbie (Frantscha dal Sid) regorda a la conquista da las Alps tras ils Romans.

(FOTO: PD)

las emprimas claustras a Cazas, Mustér, Mistail, Müstair e Faveras. In document da muntada istorica e culturala tut speziala munta il testament dal l'uestg Tello da l'onn 765. Organisatoricamain vegn l'uestgieu da Cuira distatgà da Milaun e suttaless a Magonza. Tenor la sinoda da Clavenshoc è da resguardar la lingua dal pievel. Il medem pretendia tranter auter er Rhabanus Maurus da Magonza.

Relicts precristians: Relicts precristians survivan anc tschientaners en la cultura grischuna e rumantscha, per part fin al preschent. Da quai dattan perditga restanzas dal cult da l'aua, dal feu, dal crap e da la fritgaivladad sco er dad ervas e plantas; en pli cardientschas blauas.

Versets magics e da medischina: Il scopo da tals versets è da bandegiar il mal e clamar il bun. Restanzas èn bain er ils gieus d'uffants da dumbrar e traier la sort.

Da paraulas e ditgas: Ditgas e paraulas furman la part essenziala da la litteratura orala; ellas vegnivan dadas vinavant pli baud tras raquintaders populars. La ditga relata d'in eveniment surnatural, savens starmentus, ch'è localisà e che vegn raquintà a moda realistica. La paraula s'auza sin alas poeticas sur la realitad ora. Temp e lieu n'èn betg inditgads, las persunas èn figuras, l'acziun na sa sviluppa betg da ponderaziuns u madiranza da l'erox – quel vegn adina puspè mess davant ils fatgs e sto agir.

Da la chanzun populara: L'origin da la chanzun populara è preliterar; bleras da las chanzuns popularas rumantschas èn da provegnientscha estra. Quai vala per la chanzun religiosa sco er per la chanzun profana. Quest'ultima sa lascha parter en chanzuns politicas, ballades, chanzuns d'amur e d'olur e chanzuns da gieu e divertiment.

La chanzun da songa Margriata: Ina da las chanzuns rumantschas las pli veglias ed interessantas furma la ballada da «songa» Margriata ch'è stada «set stads main 15 dis» ad alp sco zezzen, vestigida dad um. Enconuschida dal paster pi-

tschen sco dunna, na po lez betg salvar il misteri, e la dila da fritgaivladad banduna chaldera e muntanera, pastgira e funtauna, uschia che tut pirescha. D'origin pajaun è la chanzun vegnida transfurmada pliras giadas durant ils tschientaners ed era enconuschenta er en il territori ladin.

Las emprimas perditgas en scrit

Emprova da plima da Würzburg: La pli veglia perditga rumantscha en scrit è in'emprova da plima en in codex da la claustra da Son Gagl che sa chatta oz a Würzburg.

La versiun interlineara da Nossadunnaun: Tar quella sa tracti d'in fragment d'ina versiun interlineara d'ina pregia da s. Pirmin or d'ina claustra, forsa Faveras, Mustér u Müstair.

La perditga da Müstair: A la fin dal 14avel tschientaner possedeava la claustra da Müstair dretgs d'astg e pastg a Fuldera. Per ch'il pievel chapeschia, vegnan quests dretgs explitgads l'onn 1389 er en in linguatg vulgar, vul dir en rumantsch.

Litteratura rumantscha avant e durant la refurma

Gian Travers e «La chianzun dalla guerra dagl Chiaste da Müs»: Gian Travers, naschì il 1483 u 1484, guvernatur en Vuclina, defenda ils dretgs da las Trais Lias cunter Gian Giacomo de Medici, il «Medeghin». Cunter fai e vardad croda el l'onn 1526 en praschunia dal «Medeghin», vegn liberà e crititgà dals agens. Perquai scriva el l'onn 1527 sia «Chianzun dalla guerra dagl Chiaste da Müs», en 700 vers, l'emprim'ovra rumantscha pli gronda ch'è sa mantegnida grazia a copias d'enturn l'onn 1600. I sa tracta d'ina scrittira da defensiu persunala.

Ils gieus biblics: Cun 50 onns ramassa Gian Travers la giuventetgna da Zuoz per dar sin piazza publica gieus biblics, uschia l'onn 1534 «La histoargia da Joseph», l'onn 1542 «La histoargia dal filg pertz». Durich Chiampell suonda

l'onn 1554 a Susch cun «Giuditta e Ho-lofern» e l'onn 1564 cun «Joseph, filg d'Israel», entant che Ardez dat il medem onn «Las dysch aeteds» da Bart Stuppan. La «Comedia da la praissa Babilonis» dal 1576 a Zernez dura dus dis. Amez quel svilup intensiv dal teater ladin relascha la sinoda evangelica il medem onn in scumond dals gieus. «Hecastus» vegn preschentà l'onn 1584, ma il 1590 suonda in nov scumond da la sinoda. Il drama profan percenter cuntinuescha, sco che demussan ils gieus da F. Wietzel.

L'umanissem – Simon Lemnius e Durich Chiampell: Da Constantinopel sur la Grezia e l'Italia vegnan l'umanissem e la renaschientscha fin en las Alps. Spiert, linguatg e furmas da la classica greca e latina sa fan valair danovamain e midan la cultura medievals. Simon Lemnius (1511–1550), naschì a Guat en Val Müstair, fa studis en Germania, a la fin a Wittenberg, nua ch'i vegn tar ina disputa cun Luther. Ulteriuras staziuns da la vita: Magister da latin a Cuira (s. Nicolai); poet encurunà a Bologna; autur da la «Raeteis» ed emprim translatur da l'entira «Odisea» dal grec en latin; mort a Cuira da la pestilenza. Durich Chiampell ha scrit duas grondas ovras latinas, restadas manuscrit fin en il 19avel tschientaner: «Raetiae Alpestris Topographica Descriptio», per incumbensa da J. Simler, e sia «Historia totius Raetiae», da l'origin da la Rezia fin l'onn 1582, l'onn da la mort da l'autur.

Funtaunas da dretg en manuscrit: Tschentaments e statuts da vischnancas e cumins, lentschatta scrits per latin, vegnan translats da l'16avel tschientaner en rumantsch, oravant tut en l'Engiadina che tgira quels bains cun quità. En las valladas dal Rain succeda quai pir suenter l'onn 1600. Quests documents dattan in purtret dal mintgadi en in linguatg cler e concis.

La refurma protestanta

Premissas spiortalas e tecnic: Emprimas emprovas da refurmar la baselgia sa mussan en la persuna da John Wiclif (1325–1384) ed en rom dals concils da Constanza (1414–1418) e Basilea (1431–1437). Plaun a plaun sa fa valair il nov spiert da la renaschientscha e da l'umanissem ch'è er collià cun impurtantas invenziuns (stampa) e scuvertas (l'America). I suondan ils pass decisivs da la refurmaziun cun Martin Luther (1483–1546) e sias tesas, Ulrich Zwingli (1481–1531) e sia refurma a Turitg sco er Johannes Comander, plevon a Cuira. Ils «Artitgels da Glion» dals onns 1524 e 1526 sustegnan la refurma en il Grischun.

Filip Gallicius (1504–1566): Naschì a Puntweil en Val Müstair predegia Gallicius la refurma gia l'onn 1524 sco emprim a Chamuesch. Plevon a Guarda ed a Lavin, lura bandegia, prenda el part a la «Dieta» a Glion l'onn 1526 e translatescha il babnoss il 1536. Sco plevon a Cuira scriva el in'introducziun per il Nov Testament da Bifrun e per il Cudesch da Psalms da Durich Chiampell. Gallicius è mort a Cuira da la pestilenza.

Jachiam Bifrun (1506–1572) e «L'g Nuof Sainc Testamaint»: Jachiam Bifrun u Tüschet, è l'emprim autur rumantsch cun lavurs stampadas – l'onn 1552 «Üna cuorta er christiauna furoma da intraguidar la giuventüna», l'onn 1569 «L'g Nuof Sainc Testamaint», si'ovra principala e fundamentala. In document linguistic-cultural furma si'introducziun en il Nov Testament «Alla christiauna giuventüna d'Agnedina».

Durich Chiampell (1510–1582) e ses «Cudesch da Psalms»: Naschì a Susch, figl da Chiaspar Chiampell, suonda el al quina Filip Gallicius. Plevon e refurmatu en pliras vischnancas, translatescha, stgaffescha per part ed edescha il «Cu-

desch da Psalms» a Basilea l'onn 1562. Ultra da psalms e chanzuns tenor il cudesch da Constanza publitescha el atgnas chanzuns spiritualas sco er da quellas da ses bab e da Gallicius; la fin furma in catechissem. Plevon a Cuira (1570–1574), lura a Tschlin enfin la mort.

Daniel Bonifaci e ses «Curt mussameint»: Naschì pauc avant l'onn 1574, figl da Jon Bonifaci da Farschno, translatescha ed edescha Daniel Bonifaci l'onn 1601 sco giuven magister il catechissem da J. Pontisella en rumantsch da la Tumblestga. Pli tard notar a Cuira, mort l'onn 1639 a Scharons.

Steffan Gabriel ed «Ilg Vêr Sulaz da pievel giuvan»: Oriund da Ftan, naschì ca. l'onn 1570, è el vegnì recepì en la sinoda l'onn 1593 ed è alura stà plevon a Flem sco er a Glion e cuntun. Gabriel è stà in impurtant refurmatu en Surselva ed è sa participà a moda activa a la politica avant e durant ils Scumbigls grischuns. El ha edì l'onn 1611 «Ilg Vêr Sulaz da pievel giuvan», ina summa da la cardientscha, in curt catechissem, psalms e chanzuns spiritualas. Pervi da ses engaschament politic ha el stuì fugir a Turitg (1623–1626). Dapi l'onn 1626 fin la mort è el stà decan da la Lia Grischa a Glion. Gabriel ha sviluppà ina gronda activitad apologetica, da la quala èn resortidas pliras ovras.

La refurma catolica

Ses fundament e s'influenza en il Grischun: Plirs concils sco a Constanza e Basilea restan senza il success giavischà. Pir suenter la refurma protestanta reusescha il Concil da Trient (Tridentinum, 1545–1563). I suonda la refurma catolica interna ed externa. Ils paders gesuits e chapuschins furman impurtantas pitgas en servetsch dal Tridentinum. Cun lur agid vegn empruvà da rinforzar e reconquistar terren malsegir e gia pers en Rezia (cuntrareforma).

Gion Antoni Calvenzano e ses «Curt mossament» da l'onn 1611: Prer oblat oriund da l'Italia dal Nord, publitescha Calvenzano il 1611 ed il 1615 a Milaun ses «Curt mossament» en sut- e sursilvan, l'emprim'ovra catolica stampada en rumantsch, per l'instrucziun da la giuventetgna. L'onn 1612 suonda la «Bref apologetica» da Frideric à Salis.

Gian Peider Schalchett e sia «Cuorta Ductrigna Christiauna»: Naschì a Bravogn, circa l'onn 1590, deriva Schalchett d'ina famiglia da mastrals e podestats. Sco convertit edescha el l'onn 1624 l'emprima e suletta «Cuorta ductrigna» catolica en puter, ina translaziun da l'ovra da cardinal Robert Bellarmin. L'onn 1626 suonda in «Racuogliamaint» d'uraziuns per il mintgadi, deditgà a si'onda Margretta Planta. El è stà administratur dal chastè da Razén, l'onn 1629 ambassadur a Puntina ed è mort l'onn 1630 a Milaun.

Ils cudeschs da ductrina regional: Quant difficila che l'instrucziun religiosa era, mussan ils catechissem u las ductrinas en ils differents idioms u dialects, uschia il «Bellarmin» e la «Ductrina da Brescia» en Sur- e Sutses, plinavant la «Cuorta ductrina» da Tarasp, il «Catechismus» da Sa. Maria en Val Müstair ed il «Cuort mussament» per rumantsch sursilvan e tudestg per las scolas da Domat.

La preschientaziun:

Gion Deplazes: Funtaunas. Istorgia da la litteratura rumantscha per scola e pievel. Tom 1: Dals origins a la refurma. Cuira 1987.

Dapli informaziuns:

chatta.ch/?id=1337&hiid=1223
www.chatta.ch

Da las refurmas a la Revoluziun franzosa

«Funtaunas – istorgia da la litteratura rumantscha», tom 2

Dad eresias ed apologias (1612–1700)

*Il*s Scumbigls grischuns e las tensiuns politicas e confessiunalas: Il cumbat per l'egemonia en l'Europa dat pli che mai grond'impurtanza als pass grischuns ed a la Vuclina. Da quests interess esters naschan ils Scumbigls grischuns cun cumbats politics e confessiunals. Quels influenzeschan er la cultura e litteratura rumantscha.

Gion Antoni Calvenzano e la «Brefapologetica» da Frideric à Salis: La correspundenza (per gronda part latina) enturn il convertit Frideric à Salis provochescha la discussiun davart la confessiun. 1609: Frideric à Salis, «Epistola apologetica», latin; 1612: Gion Antoni Calvenzano, «Brefapologetica» (translaziun da F. à Salis); 1614: Gian Peidar Schalchett, «Reputatio», e 1616 «Binae Epistolae» da F. à Salis (latin); 1617: Steffan Gabriel, «Storgae Salicae», correspundenza cun Frideric à Salis da 1593–1612 (latin).

Adam Nauli e l'«Anatomia dil sulaz»; *Steffan Gabriel e «Unna stadera»:* En consequenza da la politica e da las dretgiras nauschas daventa la discussiun tranter las confessiuns polemica e cumbattanta. 1618: Adam Nauli, «Anatomia dil sulaz dil Steffan Gabriel», adressada als «Ministers della

Treis Leias»; 1625: Steffan Gabriel, «Unna stadera da pasar qual seig la vera Cardientscha».

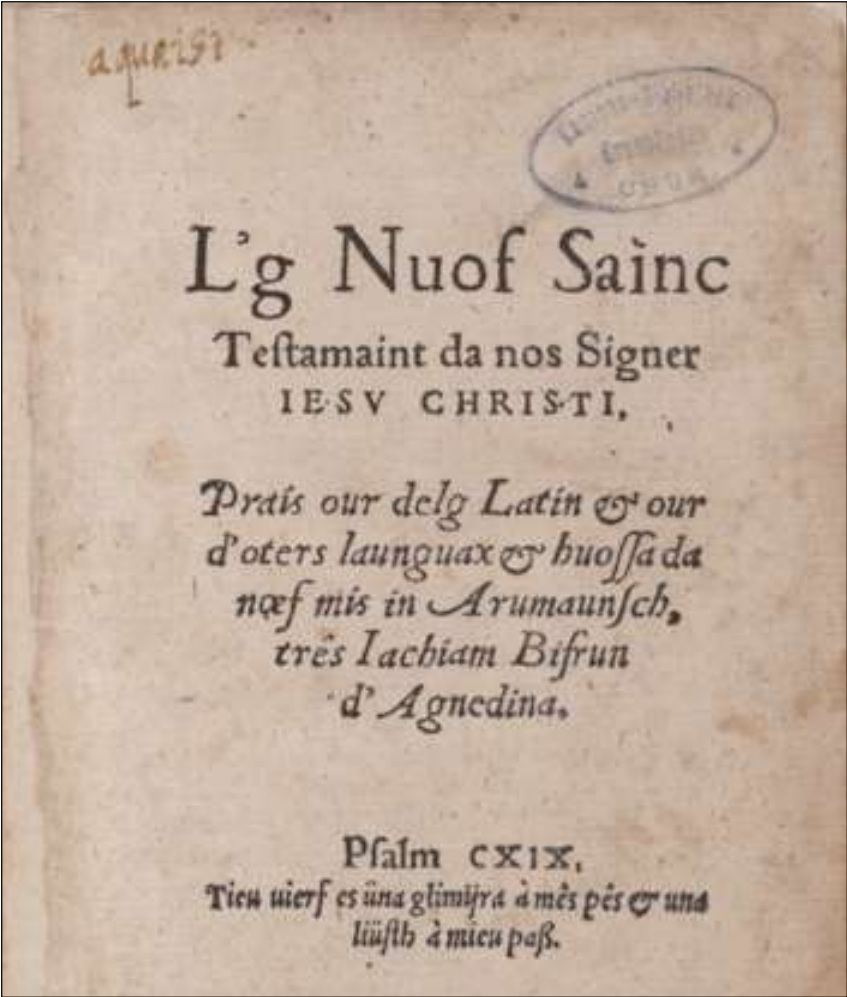
Ina disputaziun: In ulteriur text apologetic è la «Disputatiun», ina scena drammatica tranter quatter persunas, duas papistas e duas evangelicas, davart vuts e status sco er davart la veneraziun dals sontgs. Quest text ladin è integrà sco postludi ad «Unna saenchia et bella Histoargia dalls trais luvans», in drama religi.

Il pled da Dieu (1560–1720)

Las Biblas refurmadadas – puter: 1560: Jachiam Bifrun, «L'g Nuof Sainc Testamaint»; 1607: ina segunda ediziun dal Nov Testament da ses biadi Lüci Papa; 1613: Lüci Papa, «La sabgienscha da Jesu filg da Sirach...»; 1640: Joann Lucius Gritti, «L'nouf S. Testamaint».

Las Biblas refurmadadas – vallader: 1562: Durich Chiampel, «Un cudesch da Psalms»; 1657: Joan Pitschen Salutz, «Da la S. Bibla ilg prum cudasch dals Songk Profeed Moisis, nominad Genesis»; 1662: Joan Pitschen Salutz, «Da la S. Bibla ilg secuond cudasch, dals S. Profeed Moysis, nominad Exodus»; 1666: Nicolaus A. Vulpius et Jacobus A. Vulpius, «Biblia pitschna, Quai ais ils Psalms tots CL...» (psalms e chanzuns), 1679: Jacobus A. Vulpius et Jacobus Dorta, «La sacra Bibla; quai ais tuot la Sancta Scrittura, ...» (Bibla da Scuol).

Las Biblas refurmadadas – sursilvan: 1611: Steffan Gabriel, «Ilg Vër Sulaz da pievel giuvan»; 1648: Luci Gabriel, «Ilg Nief Testament da Niess Senger Jesu Christ»; 1717–1719: «La S. Bibla. Quei ei: tut la

Il Nov Testament da Jachiam Bifrun (1560).

Soinchia Scartira, ... tras Anchins Survients d'ilg Plaid da Deus...».

Il pled da Dieu da vart catolica: Balzer Alig (1625–1677), plevon da Vrin, edescha il 1672 «La Passiun de nies Segner Jesu Christi pridora dels quatter evangelichs à mess giu ent ramonsch della part sura tras... Balzer Alig» ed il 1674 «Epistolae ad Evangelis sin tuttas domeingias, a firaus, a gijs della quareisma, cun la Passiun de N.S.I Christi. Mess giu ent Ramonsch della Liga Grischa, tras igl S.R. Balthasar Alig Spiritual de Wrin.»

Il spievel da vita cristiana (1660–1710)

«*Spieghel de devotiun*» e «*La glisch sin il chandalier invidada*» da Pader Zacharias da Salò: Pader Zacharias da Salò (1615–1705), chaputschin talian, passenta ina gronda part da sia vita a Cumbel, emprenda rumantscha da la bucca dal pievel e daventa l'emprim autor rumantsch pli grond da la Surselva cun las suandantas ovras: 1663: «Doctrina christiana», Brescia; 1665: «Spieghel de devotiun diviis enten siis partz», Verona; 1685–87: «La glisch sin il candelier invidada», Cumbel; 1685: «Canzuns devotiusas da cantar enten baselgia sin las fiastas, a firaus de gl'on», Cumbel; 1695: «Devociusas chanzuns, psalmi, et hymnis, per las vespras», Bonaduz.

Il «Speculum Christianum» da Johan Jüst Ander e la «Praxis pietatis»: Era da vart evangelica èn vegnidas publicadas differents scrittiras per ina vita cristiana. Las principalas èn las suandantas: Johan Jüst Ander cun il «Speculum Christianum», il 1681; Lurainz Wietzel cun «La Pratica da Pietat», il 1668, tuttas duas ovras

en ladin. En Surselva translatescha Christian Gaudents la medema ovra sco Wietzel en sursilvan e l'edescha il 1670 cun il titel «Praxis pietatis».

Conradin Riola e sia «Trommeta spirituala»: La lavur fadiusa e las pregias lungas faschevas, sco ch'i para, cupidar e perfin runtgir insaquantas persunas en baselgia. Encunter tals putgants cumbatta Conradin Riola (1670–1740) cun si'ovra originala «Trommeta spirituala», 1709. Plinavant è el era il translatur dal grond «Martirologium» dal 1718.

Il baroc en terra rumantscha (1650–1750)

Il baroc, en il Grischun dal 1600 fin il 1750, croda en si'emprima fasa en il temp dals Scumbigls grischuns. Il carstgaun baroc tschertga il «kunst» da bain viver, e na lascha betg or da «mira» l'art da bain murir. La litteratura edifitganta al mussa la via tranter Dieu ed il diavel. Il carstgaun tschertga la cumpagnia, giada la cuminanza e chanta en quatter linguas. Chanzuns, passiuns e dretgiras nauschas, processions ed usits enritgeschan la vita culturala sco anc mai.

«*Ventiraiulamain viver e beadamain murir*»: Fomazs, guerras e murias confruntavan il carstgaun cun il viver e murir, cun la vita e cun quai che vegn suenter. Ina ritga litteratura edifitganta ha preschentà al pievel la vita e mort da Cristus ed al regurdà er a l'atgna vita e mort. Las ovras las pli enten stand de sanadat, de malsognia e de malmort suenter il exempel dil Jesus vid la crusch morient» (amplifitgà, redigi e stampà 35 onns suenter sia mort, 1751). *Las «Passiuns»:* Las represchentaziuns da la mort da Cristus èn stadas derasadas en l'entir territori rumantsch. Remartgas davart Passiuns datti era da l'Engiadina. Texts da Passiuns èn avant maun oz ils suandants: Passiun da Savognin, in fragment dal 1741; Passiun da Lumbrein tenor ils 4 evangelis, texts dal 1862 e dal 1882; Passiun da Sumvitg, in drama d'in

process cunter Cristus tenor il dretg da la terra, represchentada a Sumvitg il 1801. *Las «Dretginas nauschas»:* En la democrazia grischuna era il derschar e tegnair dretgira chaussa publica e consequentmain bain enconuscenta. Ils Rumantschs han adina puspè documentà in'inclinaziun per dumondas da dretg. Quai mussan las ritgas funtaunas da dretg, ma era ils gieus da dretgira sco la «Dertgira nauscha» da Rueun 1764, da Sumvitg 1772 e da Breil 1795.

La chanzun spirituala (1562–1800)

La chanzun spirituala refurmada en Engiadina: 1562: Durich Chiampel, «Un cudesch da Psalms» (1562, 1606); 1661: Lurainz Wietzel, «Ils Psalms da David» (1661, 1733, 1776, la davos ediziun cun notas e melodias per 4 vuschs); 1684: Johannes Martinus, «Philomela» (1684, 1702, 1751, 1797); 1765: Giovanni Battista Frizzoni: «Canzuns spirituelas davart Cristo Gesu» (1865, 1840).

La chanzun spirituala refurmada en Surselva: 1611: Steffan Gabriel, «Ilg Vër Sulaz da pievel giuvan» (1611, 1625, 1649, 1683, 1740, 1768); 1749: Conradin Riola, «Musica spirituala da l'olma» (1749, 1782); 1756: Conradin Riola, «Il part da la Mus. Spirituala...» e «Canzuns spiritualas...» (cun notas); 1784: Matli Conrad, «Novas chanzuns spiritualas» (1784, 1825, 1830).

La chanzun spirituala catolica: 1674: Balzer Alig, «Enzacontas canzuns spiritualas sin las principalas fiasta[s]»; 1685: P. Zacharias da Salò, «Canzuns devotiusas da cantar enten baselgia sin las fiastas, a firaus de gl'on»; 1690: P. Carli Decurtins, «Consolazioni della Olma Devoziusa» (1690, 1702, 1703, 1731, 1749, 1796, 1831, 1856, 1941 – l'emprima cun notas –, 1945); 1695: P. Zacharias da Salò, «Devociusas chanzuns, psalmi, et hymnis, per las vespras».

Il «Saut dals morts»: Il «Saut dals morts» è sa sviluppà or da la confruntaziun dal carstgaun cun la mort, e quai sco pictura murala (Dürer, Holbein) e sco dramatisaziun chantada. Jan Polin Jecklin copiescha sco scolar in tal giu en ladin (1605). Johann Moeli, in plevon, edescha in «Saltar d'ls morts» en sursilvan il 1680. Johannes Martinus translatescha il giu sursilvan en ladin il 1724.

Da la litteratura spirituala e pratica ad ina litteratura poetica (1700–1800)

En il 16avel e 17avel tschientaner è la litteratura rumantscha prevalentmain spirituala: religiosa, apologetica e morala. Sporadicamain s'occupa ella cun la vita e cun il mund secular. Adina pli frequenta daventa era ina lectura poetica transladata. *Viadis per il mund:* Jacob Bundi, «Il viadi a Jerusalem», 1591/92, translata da frater Antoni Soliva il 1703; Casper Collemberg, «Viadi, che jau, G.C. Collemberg vai faig il onn 1765. En l'isla de Frontscha» (Madagascar); Gion Paul Tomaschet, «Ina cuorta Descriptiun dil Viadi» (cunter ils Franzos en Egipta, 1800).

Furmas da dretg e lur executiun: Da la disa e da l'isanza nascha il dretg oral e plitard quel scrit per latin e per tudestg fin enturn il 1550. Da quel temp cumparan las furmas da dretg scrittas per rumantsch en Engiadina. En Surselva èn documentadas furmas da dretg rumantschas pir en il 17avel tschientaner. 1659: «Fuorma da menar il dreitg ... Comin da lomnezia», suandada dals auters cumins da las vallas renanas; 1797: Duitg Balletta da Breil relata davart l'execuziun dal dretg. *La tgina dal corp e cudeschs da medischna:* Il quità per il bainstar corporal sa manifestescha en l'existenza da medis ambulants ed en differents scrittiras da medischna, derasadas en manuscrits en las cuntradas rumantschas per rumantsch. Exempel: «Cudisch da medischnas» en la claustra da Mustér, probabel da frater

Antoni Soliva (1671–1740); «Cudesch da maschdinas», copià da Curadin e Clo Stupaun, 1747.

Il svilup dal drama en l'Engiadina: Jan Perin, «Histoargia davart Saenchia Cicilia», 1644; Fadrich Wietzel, «Tragicomedia hagida in Zuotz ano 1673» e «Resolutiun et grand Constantia da duos Femnas», 1674.

Il svilup dal drama en Surselva: Maurus Wenzin (?), «Treis ga perfeitg S. Plazi», 1744; Meinrad Moos (?), «Comediaetta ... Gion Guarinus igl penitent puccont», 18avel tschientaner; N.N., drama da s. Gieri, 18avel tschientaner, imitaziun da «Leben und Tod des ... Ritter Georgius». *Vers la prosa bella en Surselva:* «Historia da Barlaam et Giosafat»; «Della Beada vetta e beada mortt digl venerabel soing Alexius» (Crist. Antoni Caduff, 1781); «La Veta da Sointgia Genoveva» (Gion Antoni de Canthieni); «Ina Bialla Historia de Lionnora» (1784); «Ina historia de ina inozenta ... Grova» (Durisch Capaul, ca. 1750).

Vers la prosa bella en Engiadina: L'istorgia dall chavalier Peter et da la bella Magullonia»; «Üna bella Historia da Alexander Ig Pischan» (John H. Zodrell, 1746); «Alchiünas bellas et nüzaihlas histoargias».

A la sava d'in temp nov (1750–1815)

In temp e spiert nov s'annunzia: Las ideas da l'illuminessem che vegnan da la Frantscha mettan la paisa sin la sauna raschun e propageschan il princip dal bun e dal nizzaivel. I vegn appellà d'observar il mund e far diever da l'intelletg, da crair al bun dal carstgaun e da scolar quel. Ina nova relaziun da l'uman cun la natira, la scienza, cun l'economia e la scolaziun maina ad ina nova cuminanza secularisanta.

La raspada generala u la cumissiun dals stans dal 1794: La raspada generala dal 1794, cun la revolta ch'entschaiva en Lumnezia, daventa ina dretgira nauscha dals patriots cun ils aristocrats enturn Ulysses de Salis. I vegnan fixads il tudestg, il talian, il sursilvan ed il ladin sco linguas uffizialas ed instradadas novaziuns sin ils champs da la scola e da la construcziun da vias, per ils paupers ed a favor d'ina regenza centrala.

Profets dal temp nov: Tar quels tutgan ser Matli Conrad (1745–1832) e sia finamira dal bainstar general; pader Placi a Spescha (1751–1833) cun sias ideas davart ina lingua dals scienziads ed ina naziun retorumantscha; president Georg Anton Vieli (1745–1830), in chantadur e prosaist politic.

Ils amis da la tradiziun

Tar quels sa tracti d'auturs che stattan tranter dus temps. D'ina vart èn els ferm ragischads en la tradiziun ed oravant tut en las furmas politicas e socialas da las Trais Lias, da l'autra vart enconuschan els las ideas da l'illuminessem e san ch'il temp nov pretenda midadas. Dus enconuschents amis da la tradiziun èn Theodor de Castelberg (1748–1818), land-rechter, oratur ed autor dramatic e Peder Anton de Latour (1778–1864), politicher, translatur da dramas e poet politic. Da la medema tempra èn ils dus cudeschs da gieus da Trun che cuntegnan translaziuns da plirs dramas talians e tudestgs (ch'èn per part vegnids edids en las Anallas).

La preschentaziun:

Gion Deplazes: Funtaunas. Istorgia da la litteratura rumantscha per scola e pievel. Tom 2: Da las refurmas a la revoluziun franzosa. Cuir 1988.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?id=1337&hiid=1222
www.chattà.ch

Charta da Madagascar dal 1765 – l'onn che Casper Collemberg l'ha visità e descrit.

Strategia da clima dal Grischun: Sfidas e champs d'acziun per il Chantun

■ Il clima sa mida, quai sa mussa dapertut. E bler pli svelt che fin ussa. Perquai cumbattan la cuminanza mundiala, la Svizra ed il Chantun cunter ils gas cun effect da serra, en emprima lingia cunter l'emissiun da CO₂. Dapi ils onns 1950 sa mida il clima tar nus zunt svelt. Ils ultims 8 fin 10 onns tutgan tar ils pli chauds dapi il cumenzament da las registrazziuns da las temperaturas l'onn 1864. Il protocol da Kyoto da l'onn 1997 metta la basa per l'intervenziun sin l'entir mund cunter l'emissiun da gas cun effect da serra. En quest document internaziunal èn definidas valurs maximalas liantas. Igl è necessari d'agir svelt e sur ils cunfins ora. Mo uschia pon s'adattar la societad, l'economia, ils sistems ecologics ed ils organismes.

En sia legislaziun davart il CO₂ ha la Confederaziun fatg cleras prescripziuns: minus 20 pertschient CO₂ fin l'onn 2020 (cumpareglià cun l'onn 1990). Vitiers vegnan novas leschas en il sectur da l'energia, da la protecziun da l'ambient e dal mantegniment da l'aria pura.

Er la regenza grischuna è s'occupada dal tema. En sia strategia da clima dal 2015 ha ella enumerà 10

puncts centrals concrets per agir. Quels prevesan en emprima lingia ina reducziun da l'emissiun da gas cun effect da serra, il diever da novs purtaders d'energia sco er en general la reducziun da las ristgas per la populaziun, per l'economia e per l'ambient. Ma i sa preschentan er novas schanzas ch'i vala da trair a niz. In'attenziun particulara vegn drizada sin la sanadad da l'uman, sin las cundiziuns generalas per il turissem e sin il svilup da la natira. Ed i dovra er ina moda e maniera cumplessiva per vegnir a frida cun ils privels da la natira. En l'agricultura ed en l'economia forestala èn dumandadas autras furmas da producziun ch'èn adattadas a las novas cundiziuns localas. Soluziuns consensualas tranter las differentas gruppas da pretensiun èn necessarias, sch'i dat ina stgarsezza d'aua durant la stad. E betg sco ultim sto la midada dal clima vegnir documentada cun quità ed i sto vegnir infurmà davart tala.

Strategia da clima dal Chantun: in'analisa da la situaziun

El è en ina situaziun difficila, il clima en il Grischun. Betg mo per 2 grads, mabain schizunt per 3 grads duai s'augmentar la temperatura tar nus fin l'onn 2060, sch'i vegn emess vinavant uschè bler gas cun effect da serra.

Cun consequenzas massivas per il Chantun: dapli undas da chalira e dapli umans malsauens, dapli auras extremas e main naiv durant l'enviern. Ina situaziun spinusa per il Grischun sco chantun turistic. La strategia da clima chantunala enumerescha champs d'acziun concrets

– en il cumbat per in clima saun per l'uman, per la natira e per l'ambient.

Il chantun Grischun prenda primar-main per mauns il consum d'energia – ed indirectamain natiralmain er l'igiena da l'aria. I vegn preni en mira ina societad da 2000 watts – quai vul dir: mintga burgaisa e mintga burgais dal Chantun reducescha fin l'onn 2050 sia emissiu da gas cun effect da serra a maximalmain 1,5 tonnas per onn.

Vast fundament: program naziunal da mesiras e studis

Per il Cussegl federal èsi cler: L'adattaziun al clima è ina da diersch sfidas cardinalas per noss pajais. Perquai ha el mess sin sia agenda la realisaziun da mesiras correspundentas. Ils chantuns duain vegnir integrads en ina moda e maniera adequata.

Ina rolla centrala gioga qua la lescha da CO₂ – ella na regla betg mo las responsabladas en la protecziun dal clima, mabain circumscriba er las competenzas tar l'adattaziun al clima. En quest connex ston ils chantuns infurmar periodica-main la Confederaziun davart lur activitads pertutgant l'adattaziun a la midada dal clima.

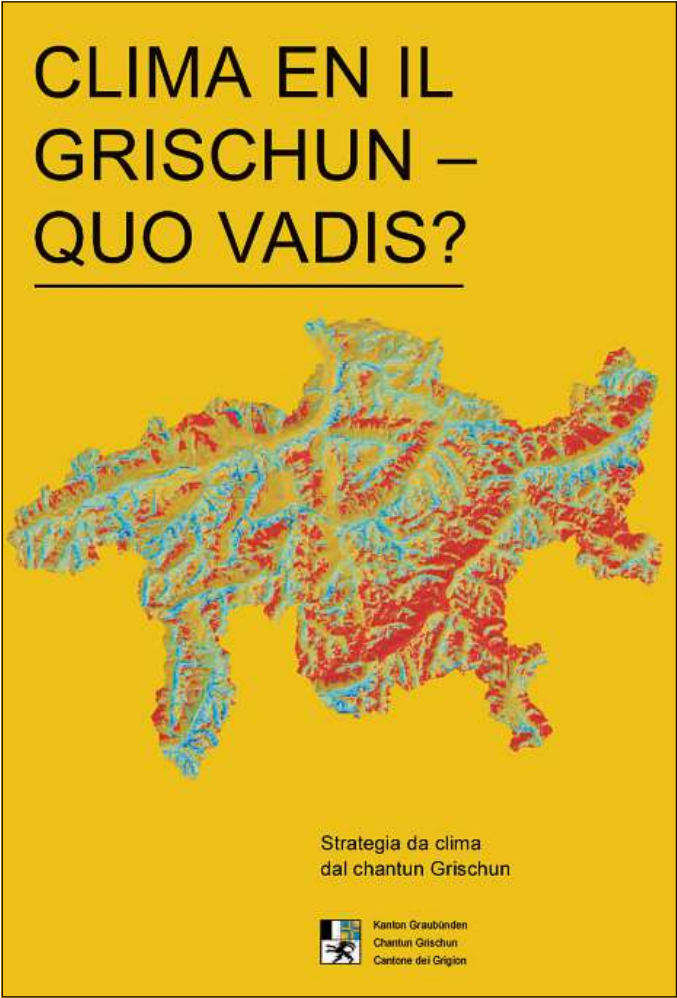
Per ch'il chantun Grischun possa ademplir quest'incumbensa cun cleras intenziuns, dovri directivas strategicas. Quellas sa basan sche pussaivel sin la strategia da la Confederaziun. Plinavant po il Chantun profitar da numerusas atgnas lavurs preparatoricas, uschia dals rapports da clima da Meteo-Svizra, dals rapports d'activitad da l'administraziun chantunala pertutgant la midada dal clima sco er dals documents da lavur pertutgant la protecziun dal clima, pertutgant l'adattaziun al clima e pertutgant las ristgas e las schanzas da la midada dal clima. La strategia da clima chantunala sa basa sin ils resultats e sin las enconuschientschas da quests rapports. Uschia furma ella in instrument, cun il qual il chantun Grischun po far frunt efficientamain a las sfidas da la midada dal clima.

Duas direcziuns: protecziun dal clima ed adattaziun al clima

Il chantun Grischun concentrescha ses agir pertutgant la midada dal clima sin 10 secturs. Quels cumpiglian mesiras pertutgant la protecziun dal clima respectivamain la reducziun da l'emissiun da gas cun effect da serra d'ina vart – e da l'autra vart sa basa il Chantun sin activitads, da las qualas resultan adattaziuns sco respostas a la midada dal clima.

Pli pauc è dapli: reducir il consum, augmentar l'effizienz

Relativamain blers gas cun effect da serra vegnan emess en l'aria en il Grischun – dapli che en auters chantuns. Var dus terzs derivan dal stgaur localitads, dal traffic sco er da l'industria. La finimira po mo esser quella: consumar main energia – e meglierar cleramain sia effizienz. Concretamain vali d'augmentar l'effizienz energetica sco er da duvrar sistematicamain la chalur persa. Quai vegn er

Frontispizi da la broschura d'informaziun.

sustegnì da la legislaziun d'energia dal Chantun.

Empè d'energia fossila: duvrar purtaders d'energia regenerabla

Per bundant dus terzs consumescha il chantun Grischun fin ussa purtaders d'energia betg regenerabla per cuvrir ses basegn d'energia, vul dir: petroli, benzin u uran. Il Grischun è en cas da producir sez ina part considerabla da l'energia consumada, e quai en furma d'energia regenerabla. Questas funtaunas indigenas vali da trair a niz pli savens. Il Grischun na dispona betg mo da forza idraulica, mabain er da grondas reservas da laina e da surproporzional-main bleras uras da sulegl. Quests purtaders d'energia duain remplazzar pass per pass las energias betg regenerablas.

Restar calm: prevegnir a la chalira sco ristga per la sanadad

I daventa adina pli chaud en il Grischun. La chalira po chaschunar problems per il sistem cardiovascular e per las vias respiratorias. Pertutgadas èn oravant tut persunas pli veglias e persunas che basegnan tgi-ra. Perquai che la populaziun daventa adina pli veglia, s'accentuescha quest problem supplementarmain. La reacziun cunter quai: crear ina conscienza per las ristgas tar ils pertutgads e lur cuntorns. I dovra lavur da scleriment davart las consequenzas da la chalira e davart las pussaivladads per vegnir a frida cun ella. Tur tenor il motto: Prevegnir è meglier che guarir.

Minimar ils donns: proteger cunter novs agents patogens e cunter parasits

Sch'i daventa pli chaud, sa derasan pli fitg organismes ch'han fin ussa stuì capitar pervi dal frid. Tranter quels èn er spezias betg giavischadas che conquistan novs territoris – sco per exempel plantas sco l'ambrosia cun flechia d'artemisia u animals sco er bulieus e.u.v. Quellas infetteschan umans ed animals cun malsognas, donnegeschan culturas da plantas e stgatschan spezias indigenas. Il Chantun observa sistematicamain, tge organismes nuschaivels che sa derasan co. Ed intervegn baud avunda, sche quels prendan suramaun.

Ristgas dapertut: necessaria è ina vista cumplessiva

La situaziun dals privels s'accentuescha: i dat pli savens auras grondas e bovas, da

pli crudada da crappa ed incendis da guaud sco consequenza da la setgira. Il medem mument s'augmenta la valur dals edifizis e da l'infrastructura. I vala d'observar e d'analisar ils svilups dals privels da la natira che vegnan chaschunads da la midada dal clima. En il rom d'in manaschament integral da las ristgas ston vegnir prendidas – sche necessari – mesiras adequatas. Tgi ch'enconuscha la chadaina dals effects, quel ha ad ura meglier en maun las consequenzas potenzialas da privels da la natira. Latiers tutgan intervensiuns en il guaud da protecziun, mesiras architectonicas, organisatoricas e da planisaziun sco er ina meglra segiranza pertutgant la vart finanziaia e la vart assicuratoria cunter donns elementars.

Decisiv è il lieu: per l'agricultura e per l'economia forestala

Ellas èn spezialmain dependentas dal clima: l'agricultura e l'economia forestala. Entant che temperaturas chaudas sur ina perioda pli lunga pon promover la vegetaziun da plantas, po la racolta esser pli pitschna pervi da paucas u pervi d'extremas precipitaziuns sco er pervi da chalira u da setgira. Novs organismes nuschaivels periclitescan la racolta. Er en in clima che sa mida na duai la prestaziun da l'agricultura e da l'economia forestala dal Grischun betg sa reducir. Il cuntrari: La prestaziun duai schizunt crescer grazia ad ina moda e maniera prudenta dad ir enturn cun las novas cundiziuns generalas. Perquai èsi necessari da stgaffir in urden intelligent dals spazis. Quai vul dir: Il potenzial vegn – accordà perfetgamain cun il lieu respectiv – exaurì uschè bain sco pussaivel. Las ristgas che dependan da l'aura èn minimadas a lieus betg uschè exponids.

La stad sco l'enviern: il turissem sco motor

L'augment da las temperaturas dat da far a las regiuns da sport da naiv. La stagiun vegn pli curta, plazzas da lavur e pussaivladads da gudogn en il turissem d'enviern classic van correspundentamain a perder. Las cuntramesiras da fin ussa sco l'ennavada artificiaia arrivon er a lur cunfins pervi dal clima che daventa pli chaud. Igl è necessari da midar il pensar. La purschida turistica en il chantun Grischun duai survegnir in nov fundament. Oravant tut sto il turissem da stad vegnir promovì pli fitg. I vala da metter en il fo-

cus naziunal ed internaziunal ils avantatgs strategics ch'il Grischun ha en vista a novas relaziuns climaticas durant la stad. Per quest intent dovri las purschidas attractivas correspundentas.

Funtauna da mintga vita: tractar l'aua cun quità

Senza aua na gira nagut en il chantun Grischun: Il provediment d'aua da baver, la forza idraulica, l'agricultura e la diversità da las spezias en las zonas umidas vivan da quest aur liquid. La dumonda cardinala en temps d'ina stgarsezza d'aua vegn a sa tschentar oravant tut tar la distribuziun da questa resursa. Decisivas per l'avegnir èn la segirezza dal provediment – er en periodas sitgas pli lungas durant la stad – e collià cun quai in'utilisaziun da l'aua spargnusa e reglada cleramain da vart da tut ils utilisaders. Conflicts d'utilisaziun datti er tar las purschidas turisticas durant l'enviern (ennavada, hotels, purschidas spa). In pachet da mesiras che regla quantitativamain e qualitativamain las quantitads d'aua e lur utilisaziun duai vegnir elavurà. Cun quel duain vegnir cuvids raschunaivlamain ils differents basegns dals divers utilisaders. En quest connex gioga la biodiversità ina rolla impurtanta.

Spazi per ina diversità variada: maschaida da plantas e d'organismes

La natira determinescha sezza sias reglas da gieu en il cas normal. Ils organismes pon – premess ch'els hajan temp e spazi avunda – s'adattar a las novas cundiziuns. Perquai che la midada dal clima s'accelerescha e perquai ch'il squitsch sin il spazi e sin las resursas crescha, arriva l'abiltad natirala da s'adattar a sias limitas, en spezial en zonas umidas ed en spazis da viver sur il cunfin dal guaud. Per la biodiversità duai vegnir stgaffi spazi avunda. En quest connex vali da tegnair la ballantscha tranter la dinamica natirala e las intervensiuns directivas. Per quest intent analiseschan spezialists dal Chantun co ch'els spazis da viver ed ils organismes sa sviluppan en la midada dal clima, particularmain er areguard autras prentensiuns territorias. Sche quels èn smatnatschads, vali d'instradar mesiras da correctura correspundentas.

Adina à jour: infurmà davart il tema da la midada dal clima

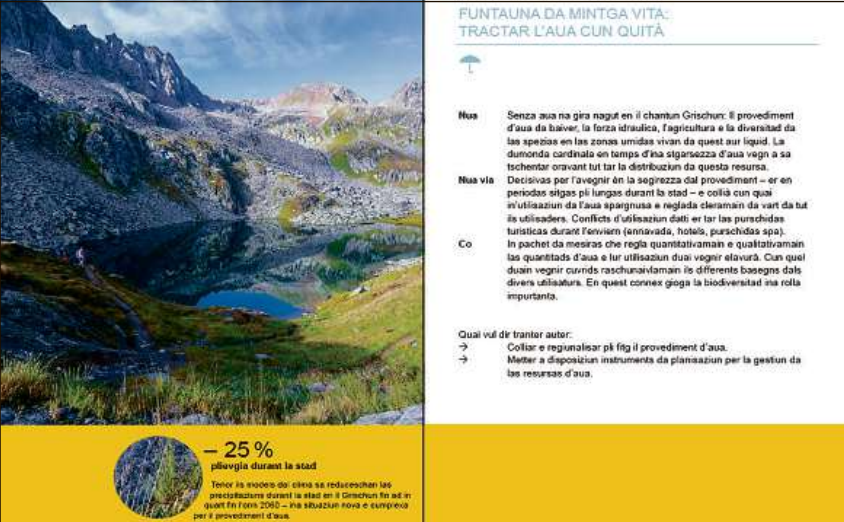
En blers cas na vegn ella betg remartgada directamain: la midada dal clima. Bliers privels e blers effects na vegnan betg scuverts. Quels pon però tuttenina er s'accelerar. I vala da percorscher ad ura las tendenzas per minimar uschia las ristgas e per profitar uschè bain sco pussaivel da las schanzas. Il Chantun vul tegnair permanentamain en egl quests process cumpless ed infurmar la populaziun en moda cuntinuada e transparenta davart els. Per quest intent endrizza el in monitoring cumplessiv dals svilups che dependan dal clima. Cun quest instrument vegnan survegliads ils effects da mesiras. Tgi che observa cuntinuadamain ils svilups che dependan dal clima, po instradar ad ura mesiras raschunaivlas. La populaziun è al current tge ch'il Chantun fa per la protecziun dal clima e per l'adattaziun al clima. Uschia en tuts sensibilisads per questa tematica e contribueschan lur part en l'atgna responsabladad.

La preschentaaziun:

Uffizi per la natira e l'ambient. Clima en il Grischun – quo vadis? Strategia da clima dal chantun Grischun. Cui-ra 2015.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4194
www.chatta.ch

Sguard a l'intern.

L'applicaziun dal rumantsch sco linguatg giuridic

Observaziuns e conclusiuns dal Program naziunal da retschertga 56

■ **Tranter il 2005 ed il 2010 è vegnì realisà il Program naziunal da retschertga 56 «Diversidad da linguas e cumpetenzas linguisticas en Svizra».** En rom da quel han collavuraturas e collavuraturs da pliras universitads svizras er analisà l'applicaziun da las linguas naziunalas sco linguatg giuridic. Chatta.ch preschenta in extract dal rapport final correspondent che datescha dal 2008.

In exempel or da la pratica: La versiun rumantscha da la Lescha davart la furmaziun professiunala

L'analisa da la Lescha davart la furmaziun professiunala e davart purschidas da furmaziun cuntinuanta dals 17 d'avrigl 2007 dal chantun Grischun mussa ch'ina translaziun n'è betg simplamain ina copia da l'original. Il translatur sto transponer il cuntegn dal text legislativ cun ils meds e las pussaivladads linguisticas che sia lingua porscha. Da la versiun rumantscha resorta dentant cler e bain la finamira da stgaffir in text che corresponda nà

dal furma e dal cuntegn uschè fitg sco pussaivel al text da basa. Il translatur è pia bain conscient dal fatg che si'ovra survegn vigur legala e che l'adressat sto pudair sa fidar da quella. A favur d'ina translaziun bain legibla e chapavla sto el en tscherts cas dentant era s'allontanar d'ina translaziun orientada memia fitg al text da basa. La ballantscha tranter ina translaziun verbala ed ina translaziun pli u main libra n'è dentant betg adina simpla da chattar. Era sch'ina transposiziun verbala è l'ideal per translatar in text legislativ, faschessi mintgatant bain al text rumantsch da ristgar ina translaziun pli libra.

L'act da translaziun pretenda da sa confruntar a moda pli profunda cun il text original. Qua tras pon vegnir scuvertas eventualas insuffizienzas da quel. Era en la lescha analisada n'è il text da basa tudestg betg adina formulà cuntentaivlamente. En la versiun rumantscha sa sprova il translatur da meglierar tals deficits. Quai gartegia il pli savens. I restan dentant cas nua ch'ina formulaziun pauc favuraivla en il text da basa tudestg è la fin finala responsabla per ina translaziun rumantscha pauc favuraivla. La translaziun na po pia betg gulivar tut las insuffizien-

La collecziun sistematica dal dretg grischun en versiun rumantscha.

zas. Ina buna translaziun pretenda in text da basa bain formulà e translatabel. In impurtant factur da la translaziun d'in text legislativ è sia congruenza normativa. Gia per motivs linguisticos èsi dentant strusch pussaivel d'adina cuntanscher ina congruenza absoluta. Quai n'è betg auter tar la versiun rumantscha da la Lescha davart la furmaziun professiunala. Magari fissan incongruenzas normativas evitablas. En ils pli blers cas d'ina incongruenza normativa vegn la formulaziun rumantscha datiers u schizunt fitg datiers dal messadi normativ intendi. Talas divergenzas èn acceptablas. Cas da vairas incongruenzas normativas, pia cas nua che la translaziun divergescha cleramain dal cuntegn normativ intendi e nua ch'i fiss pussaivel da far ina translaziun pli precisa èn strusch da chattar en la translaziun rumantscha.

Remartgabel èsi che la translaziun rumantscha è in toc pli lunga ch'il text da basa tudestg. Entant che la versiun tudestga da la Lescha davart la furmaziun professiunala dumbra 2851 plects, dumbra la versiun rumantscha 3898 plects. Franc è questa differenza da contribuir almain per part a la differenza dals sistems linguisticos. Ch'il text rumantsch è dentant tant pli lung resulta era dal fatg che las construcziuns substantivadas vegnan evitadas, che l'artitgel vegn agiuntà là nua ch'el manca en il text tudestg, ch'il

text rumantsch lavura fitg cun construcziuns relativas e ch'el repeta magari pliras giadas in pled en la medema construcziun. Tratgs tipics dal linguatg giuridic tudestg vegnan pia gulivads ed adattads en la versiun rumantscha. L'ideal d'in text legislativ curt e concis vegn pia sacrificà a favur d'in text meglier legibel e pli explicit. Questa concepziun da translatar po vegnir giustifitgada cun l'argument che la lectura duai vegnir facilitada al destinatar rumantsch ordinari che n'è betg fitg disà da leger texts complexs en sia lingua. Al lectur spezialisà u al lectur giuridic para questa moda da formular plitost nunusitada. La consequenza da quai po esser ch'el fida plitost al text tudestg e lascha dal maun la versiun rumantscha. Ins sto pia sa dumandar, tge muntada che l'ideal da formular texts legislativs curts e concis ha per il linguatg giuridic rumantsch e co che quest ideal pudess vegnir cuntanschì meglier.

Rumantsch grischun – sin via ad in linguatg giuridic cumplain?

Il rumantsch grischun è anc in fitg giuven linguatg. A prima vista fai perquai surstar ch'il sectur giuridic è in impurtant champ d'applicaziun per il nov linguatg da scrittira rumantsch. Segir han oravant tut motivs pratics favurisà quest svilup. I dat dentant era autras raschuns per applitgar il rumantsch grischun en quest sectur. Cunquai ch'il linguatg giuridic è in linguatg particular che sa differenziescha dal linguatg da mintgadi, na disturban las particularitads dal nov linguatg da scrittira betg uschè fitg en quest sectur. Il linguatg giuridic para perquai spezialmain adattà per introducir in nov linguatg da scrittira. Per differentas linguas vegn ultra da quai pretendi che la translaziun da la legislaziun haja gi in effect impurtant per la standardisaziun da la lingua.

Sin nivel federal han ins gia entschavi l'onn 1988 a translatar differentes decrets en rumantsch grischun, tranter auters il Cudesch civil svizzer (cumpari il 1989) ed il Dretg d'obligaziuns (cumpari il 1992). Il schlantsch inzial è dentant tschessà in pau dapi lura, bleras da questas translaziuns n'èn betg pli dal tut actualas. L'onn 1996 ha il chantun Grischun entschavi a duvrar uffizialmain il rumantsch grischun e dapi l'onn 2001 vegnan tut ils texts legislativs redigids en quest linguatg. Pass per pass èn era ils decrets existents dal chantun Grischun vegnids transferids en rumantsch grischun, uschia che l'entir cudesch da dretg grischun stat oz a disposiziun en rumantsch grischun.

Il volumen da texts giuridics en rumantsch grischun è pia considerabel. Entaifer paucs onns èsi reussi da sviluppar ina fitg vasta terminologia giuridica per l'entira Rumantschia. Cun il servetsch da translaziun dal Chantun èsi era garantì ch'ils texts legislativs rumantschs

stattan – almain sin nivel chantunal – adina actuals. L'implicaziun pratica da quest nov linguatg giuridic è dentant pli difficultusa. Las persunas rumantschas creschidas n'èn anc betg vegnidas scolarisadas en rumantsch grischun. Per la pli part dad ellas è il nov linguatg da scrittira anc plitost nunusità. Per propi chapir tut bain e far la segira vegnan bleras da questas persunas probablmain a preferir ils texts giuridics en lingua tudestga. Perquai èsi necessari da stgaffir in'attractiva purschida da texts giuridics rumantschs. Per augmentar il diever dal nov linguatg giuridic rumantsch en la pratica dovri era pli bleras persunas che domineschan il rumantsch grischun. Qua pudessan offerfas da scolaziun per persunas rumantschas che lavuran en il sectur giuridic-administrativ gidar. Las schanzas ch'il rumantsch grischun daventia in linguatg giuridic cumplain e che funcziunescha en la pratica èn pia intactas. Quai dovra dentant anc in pau temp.

Conclusiuns e recumandaziuns

Stgaffir directivas da translaziun
La translaziun è in act creativ. Las libertads dal translatur èn dentant limitadas, quai surtut cura ch'i sa tracta da translatar texts legislativs. Dentant era en questa sparta sto il translatur prender decisions, datti adina puspè differentas schliaziuns pussaivlas. Nua che pliras persunas translateschan, sto quai succeder tenor ils medems principis. Igl è perquai d'avantatg da fixar directivas per la translaziun. Quellas na garanteschon betg mo la constanza da la translaziun, mabain fan era transparent vers anora suenter tge principis e tenor tge ponderaziuns che la translaziun succeda.

Ina convenziun davart la furma da la lingua giuridica rumantscha, en spezial da la lingua rumantscha tar texts legislativs, n'exista fin oz betg. L'analisa da la Lescha davart la furmaziun professiunala ha mussà che la lingua da la lescha rumantscha è bler pli explicita e ch'il text daventa qua tras in toc pli lung ch'il text da basa. Sche quella furma da linguatg è vairamain giavischabla u sch'ins stuess intender in auter svilup, fiss d'examinar en in discurs tranter las differentas disciplinas pertutgadas. Er ils resultats da questa discussiun stuessan vegnir integrads en las directivas da translaziun postuladas.

Far dal servetsch da translaziun in servetsch linguistic

Il fatg ch'il Chantun redigia ses texts legislativs en tut las trais linguas chantunalas pretenda gronds sforzs, è dentant era ina schanza unica per meglierar la legislaziun dal puntg da vista linguistic. L'act da translaziun gida adina puspè a scuvrir insuffizienzas dal text da basa. En il rom da la legislaziun chantunala profiteschan ins fin oz dentant anc pauc da quest fatg.

Forsa è il motiv persuerter ch'il servetsch da translaziun ha da translatar e ch'ina intervenziun da quel en la redacziun na vegn per ordinari betg tolerada gugent. Ina buna translaziun pretenda ch'il text da basa saja formulà a moda translatabla. Gia tar la redacziun d'in text legislativ sto l'autur perquai tegnaire en egl che ses text sto vegnir translà en rumantsch e talian ed evitar formulaziuns complexas u schizunt nuntransferiblas. Auters chantuns plurilingvs pretendan quai explicitamain.

Per optimar la legislaziun chantunala ord puntg da vista linguistic, stuess il servetsch da translaziun vegnir integrà pli baud en il process da legislaziun ed avoir in pled consultativ gia cur che la versiun da basa vegn formulada. L'emprim sbos stuess perquai vegnir suttamess al servetsch per ina examinaziun linguistica. Questa collavuraziun tranter departaments, uffizis e servetsch furniss en il medem mument era preziusas infurmaziuns per far pli tard la translaziun. Dal status e da la funcziun ennà stuess il servetsch betg vegnir titulà sco servetsch da translaziun, mabain sco servetsch linguistic.

Promover il diever dal linguatg giuridic rumantsch

Cun installar in servetsch da translaziun en l'administraziun chantunala e cun translatar la collecziun da dretg dal chantun Grischun era en rumantsch, ha il linguatg giuridic rumantsch pudì vegnir sviluppà essenzialmain vinavant. In impurtant pass è era stà da duvrar il rumantsch grischun sco lingua da dretg. Quai pussibilescha da sviluppar in linguatg giuridic unifurm e da buna qualitad per l'entira Rumantschia. Malgrà ch'ls fundaments essenzials per applitgar il rumantsch sco linguatg giuridic èn avant maun, è il diever dal rumantsch en quest sectur modest. Sclerir ils motivs persuerter è grev. Da menziunar è dentant d'in maun il fatg ch'il singul Rumantsch e la singula Rumantscha chapeschan fitg bain il tudestg, da l'auter maun il fatg che l'administraziun chantunala è natiralmain disada bler pli bain da duvrar il tudestg ch'il rumantsch. En il mintgadi è ina clera dominanza dal linguatg tudestg qua tras programmada. Per regla survegn la Rumantscha ed il Rumantsch perquai en ina procedura mo lura ina decisiun en sia lingua, sch'el giavischa quai explicitamain.

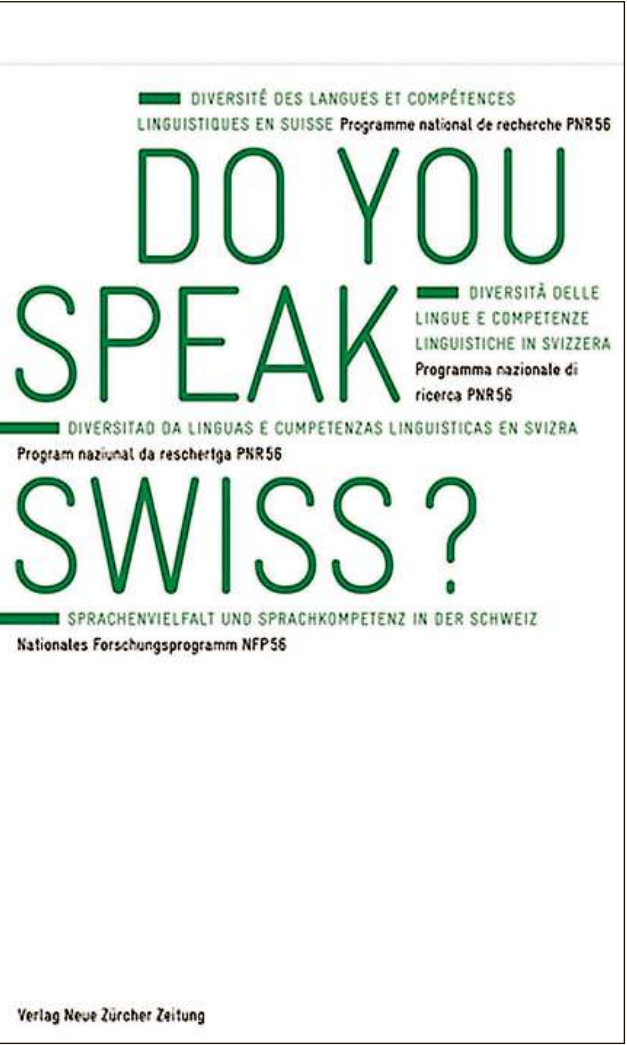
Senza in tschert diever dal linguatg giuridic en la pratica na po in tal betg sa sviluppar per propi. Novas terminologias pon mo far ragisch, sch'ellas vegnan duvradas e qua tras recepidas dals adressats. Promover il diever dal linguatg giuridic rumantsch en acts concret è grev. Il linguatg giuridic po dentant er vegnir promovì e sviluppà vinavant cun duvrar el en texts cun funcziun da model. En quest sectur è da numnar la novissima translaziun rumantscha dal cudesch da documents grischun. In ulteriur pass ed in postulat prioritari per sviluppar vinavant il rumantsch sco linguatg giuridic e per promover ses diever pratic, fiss da rediger las regestas da las decisiuns publicgadas da la regenza e da las dretgiras chantunalas per rumantsch.

La preschentaziun:

Program naziunal da retschertga PNR 56 «Diversidad da linguas e cumpetenzas linguisticas en Svizra». Rapport final dal project parzial «Juristisch-linguistische Untersuchungen von Rechtstexten der schweizerischen offiziellen Mehrsprachigkeit». 2008

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4196
www.chatta.ch

Il Program naziunal da retschertga 56 ha resguardà tut las quatter linguas naziunalas.

Equilibrà e muventà – per in cumportament saun en l'alimentaziun ed en il moviment d'uffants

■ Per in svilup saun basegnan uffants avunda moviment ed in nutriment equilibrà. Divers programs naziunals e chantunals duain gidar a sensibilisar geniturs, scolars, uffants e giuvenils per questa tematica. «La rudella svizra da nutriment» è in project che la Societad svizra da nutriment ha lantschà il 2016 ensem cun partenaris federalis. Ed il program «Es ti fit? – Scola en moviment» ha il Chantun Grischun mess ad ir il 2009 cun sustegn da la Promoziun Sanadad Svizra.

La rudella svizra da nutriment

La rudella svizra da nutriment resume-scha ils messadis ils pli impurtants per in cumportament saun en l'alimentaziun ed en il moviment d'uffants da 4 fin 12 onns. Ella cuntegna recumandaziuns per mangiar e baiver en moda equilibrada.

Ultra da quai gogan ina rolla impurtanta la tenuta dals geniturs e da las persunas da referiment sco er la cultura a maisa: In'atmosfera patgifica a maisa promova il bainstar ed il giudiment cun mangiar. Calma, umor e pazienza chaschunan ina buna luna a maisa, entant che critica u squitsch ruinan l'appetit. Envidar uffants da sagiar novas chaussas ed esser in exempel per els als fa scuvrir la multifariadad dals gusts e promova ina tscherna variada dal nutriment.

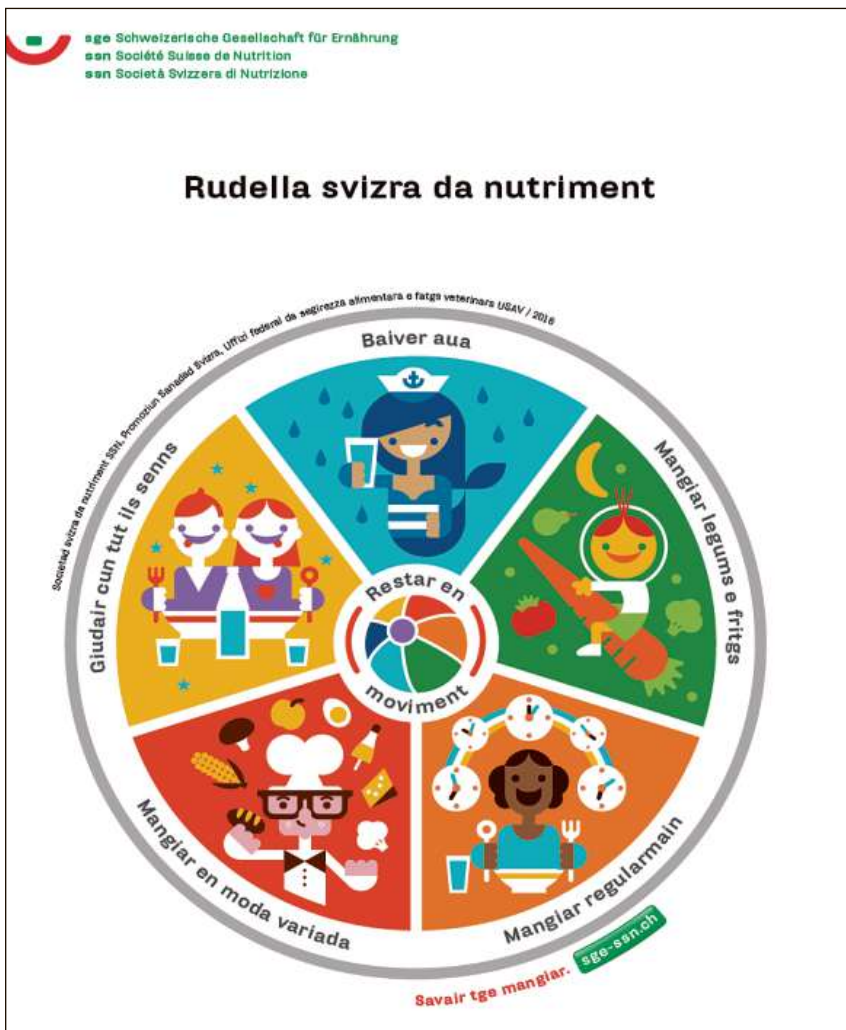
Uffants èn da natira anora activs e sa movan gugent. Da quai fan part activitads en il mintgadi ed en il sport, omduas sche pussaivel al liber. Far suffizientmain pausas gida ch'ills uffants pon puspè tancar energia.

Baiver aua

Aua è l'emprim med per stizzar la said. Per di vegn recumandà da baiver 4 fin 5 magiels. Aua n'ha naginas calorias, è senza zutger e senza acids che fan donn als dents. Aua da spina è netta, burnartgada e disponibla dapertut en Svizra..

Mangiar legums e fritgs

Legums e fritgs enritgeschan mitga past e gustan tar tut las tschaveras principalas e tar tut las marendas. L'Uffizi federal da sanadad publica recumonda da mangiar tschintg purziuns per di. I vegn cusseglia da giudair legums e fritgs en differentas colurs, perquai che mintga legum e mintga fritg cuntegna substan-

«Equilibrà e muventà» – il motto da la rudella svizra da nutriment.

zas nutritivas preziasas. E betg il davos èsi convegnent d'elegir legums e fritgs regionalis e da stagium.

Mangiar regularmain

Pasts regulars e repartids durant il di promovan la capaciad da prestaziun e la concentrasiun. In ensolver equilibrà e/u ina marendada equilibrada procuran per ina partenza optimala dal di. Marendas cumpletteschon ils pasts principals e pon prevegnir da magliuccar permanentmain. Ed en general vala: Prendai temp per mangiar a la maisa da famiglia. Stizzai il monitur e mettai davent ils telefonins. Il mangiar da cuminanza duai esser in punct culminant en il decurs dal di!

Mangiar en moda variada

Variaziun e multifariadad tar la tscherna dal nutriment e tar la preparaziun dals pasts gidan a proverer bain cun substanzas nutritivas. Ils creschids èn responsabels per tscherner e per preparar il nutriment. Ed ils uffants decidan, quant ch'els vulan mangiar. Ils uffants han in bun senn per fom e sazieta; ils creschids pon sa fidar da quel. I na dat betg virtualias saunas e malsaunas, tut è ina dumonda da la quantitad e da la frequenza.

Giudair cun tut ils senns

Sa prender temp per ils pasts e mangiar uschè savens sco pussaivel ensem, uschia gusti pli bain.

Ins duai discurre in cun l'auter durant il past senza sa laschar distrair dal telefonin, dal tablet, da la televisiun u da gasettas, quai promova il plaschair ed il gust a maisa. E mangiar è er in'esperienza sensuala: Quai che nus vesain, savurain, gustain, palpain ed udin po provocar tant gust sco er disgust. Ils uffants n'èn perquai betg adina averts per novas virtualias. Pazienza e fidanza sa pajan.

Co che geniturs mettan buns accents

Voss uffant fa gieu cun il da mangiar en ses plat? Laschai far el! Ses basegn da sa mover è quasi illimità? Al sustegnai! Forsa daventa vossa figlia dentista. U voss figl navigatur dal mund. Ils geniturs na pon betg planisar la via da lur uffants. Els pon dentant dar in agid da partenza optimal. Nutri voss uffant en

emprovan, savuran, taglian e truschan gugent quellas.

Betg far memia fitg attenziun da l'uffant; el fa bler dapli sbagls ed è bler pli maladester sch'el sa senta observà permanentmain. Metter en urden discretemain pitschnas disfortunatas.

Las persunas creschidas decidan per regla tge che vegn mess sin maisa. Ils uffants dastgan dentant decider quant ch'els vulan mangiar da tge.

Sclauder il telefonin ed il telefon! I na vegn betg legi a maisa ed er betg guardà televisiun. Igl è bel sch'ins po cumenzar a mangiar cun in pitschen ritual sco per exempel cun giavischar in «bun appetit».

Cumpromiss tar las manieras a maisa: mintgant dastgan ins mangiar cun la detta ubain virtualias ch'ins na po simpelmain betg mangiar senza tschufagnar tut..

Restar en moviment

Uffants e giuvenils duessan esser en moviment durant almain 1 ura per di. Profitai da la purschida da las uniuns da sport en vossa vischnanca e giai ensem cun velo u faschai ensem sport d'enviern.

Giudai voss temp liber cuminaivel en la natira. Cun la famiglia u cun amias ed amis fai anc dapli plaschair!

Er ils conturns d'abitar e la chombra d'uffants duain vegnir concepids uschia ch'igl ha plazza per sa mover e ch'ins po sa mover da tut temp. Laschai far voss uffant novas experientschas cun moviments. Hajas confidenza ch'el è bun da dumagnar er situaziuns precaras.

Moviment fa furber e ferm!

Nus essan fits: Il moviment rinforza ils musculs, stabilisescha l'apparat motoric e sminuescha la ristga da donn da postura e da mals cronics.

Nus essan fermes: Il moviment promova la confidenza en sazez e procura per in corp saun.

Nus essan furbes: Il moviment augmenta la circolaziun dal sang en il tscharvè e rinforza l'abiltad da sa concentrar.

Nus ans divertin: Il moviment fa gust e promova il contact social. Cun giugar e sa sfugar emperdan ils uffants ultra da quai da respectar in l'auter.

Ir a pe a scola

Adina pli savens vegnan ils uffants manads da lur geniturs cun l'auto en scolina u en scola. Custaivel temp per sa mover e contacts socials crodan davent.

E per cas ch'il viadi a pe a scola para nunpussaveil per motivs da segirezza è il pedibus, in bus da scola sin pes, l'alternativa perdita tar il taxi dals geniturs. Sut la sorveglianza da la «chauffeusa» u dal «chauffeur» (insatgi dals geniturs) vegnan ils uffants accompagnads da «fermadats» definidas a la scolina ed enavos. Quai vegn fatg senza rodas ed è neutral areguard il clima: in arranschament flexibel cun success che vegn realisà en l'entir mund.

Tips per marendas saunas

Las pausas èn interrupziuns impurtantas dal mintgadi. Voss uffant duai sa mover e tancar energia. Grazia ad ina marendada equilibrada che proveda l'uffant cun novas substanzas nutritivas e cun liquid pon vegnir evitadas difficultads da sa concentrar e stancladad.

Marendas adattadas

Scuvri cun voss uffant la diversitad da fritgs e legums, da products da graun e products da latg (cf. illustraziun) e faschai attenziun che l'uffant baivia avunda (aua u té senza zutger). La marendada vegn transportada il meglier en ina chaschetta ch'ins po serrar. Sch'ins

metta in pèr daguts suc da citrona sin las sniclas da la fritga, na vegnan quellas betg brinas e la marendada resta gustusa.

Las suandantas marendas po voss uffant mintgant er prender cun sai sco alternativa. Ellas èn dentant main adattadas che quellas menziunadas survat: suc da fritgs schlunganà, paun alv u mez alv, bananas, fritga tosta. Cunquai ch'ellas cuntegnan zutger e tatgan vi dals dents, vegni recumandà zunt fitg da lavar suenter ils dents u almain da der-schentar la bocca cun aua.

Nagins dultschims e snacks

Bavrondas cun zutger, dultschims e snacks che cuntegnan bler grass n'èn betg adattadas sco marendas. Ils messadis en las reclamas mainan en errur: Quests snacks na saziesschan betg avunda, cuntegnan memia bler grass e memia paucas substanzas preziasas. Ultra da quai pon els chaschunar caries e surpais. Perquai na vegnan betg recumandads: bavrondas dultschas sco cola, té fraid u suc da fritgs cun zutger, bavrondas energeticas, bavrondas maschadadas da latg e zutger, dultschims sco tschigullatta, ursets da gomma, biscuits u bastunets da graun sco er pommes chips, nuschnas saladas u cornets.

Inschignus, ferm ed intelligent

Tgi che na sa mova betg, stat eri. Questa scuverta logica vala er per las prestaziuns en scola. A la tendenza, nua che la scola limitescha considerablmain il basegn da sa mover da l'uffant e nua ch'il plaschair vi dal moviment sa reducescha visiblmain en la vegliadetgna da teenager, stoi vegnir dà cuntrapausa cun scolars che promovan il moviment sco er cun uffants e cun giuvenils che sa movan gugent. Perquai che avunda moviment promova il svilup e la confidenza en sazez, augmenta la circolaziun dal sang en il tscharvè e promova uschia l'abiltad da concentrasiun.

Moviment – betg be durant gimnastica

La promoziun dal moviment en scola sa restrenscha per regla sin l'instrucziun obligatoria da gimnastica e da sport, sin singuls dis da sport e sin champs da sport. Ma quai na basta betg – il moviment duaja er avair avunda spazi en l'ulteriur mintgadi da scola.

Durant l'instrucziun

Durant l'instrucziun sa lascha questa finamira realisar cun ina concepziun ergonomica da la stanza da scola che contribuescha ad in seser «en moviment» sco er cun pausas da trais fin tschintg minutas per augmentar la prontadad d'emprender e la capaciad da recepziun. Ubain cun ina instrucziun orientada al moviment ch'intermediescha la materia tras plirs senns uschia ch'ills cuntegns restan pli bain en memoria.

En las pausas

En las pausas èsi impurtant ch'i stettian a disposiziun differentas pussaivladads da sa mover che tegnan quint da la vegliadetgna e cun materials raschunavels per il moviment che transfurman la plazza da pausa en in spazi da gieu, d'experientschas e d'aventura. En il center stat qua il plaschair vi dal moviment e betg il squitsch sportiv da prestaziun.

La preschientaziun:

Dossier «Equilibrà e muventà».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4197
www.chatta.ch

Tips per marendas saunas da la champagna «Es ti fit?».

Carl Spitteler – titular dal Premi Nobel da litteratura dal 1919

■ **Carl Spitteler è naschi ils 24 d'avrigl 1845 a Liestal e mort ils 29 da december 1924 a Lucerna. Tar ses contemporans era el enconuscent surtut per trais motivs: Pervi da ses epos legendar da 20 000 vers «Olympischer Frühling» (1905), pervi da ses pled «Unser Schweizer Standpunkt» dal 1914 – ch'ha gidà ad unir la Svizra ch'era dividida tranter las partidas da guerra – e pervi dal Premi Nobel da litteratura ch'el ha retschet il 1919.** Spitteler ha frequentà il gimnasi a Basilea, nua che ses magister Jacob Burckhardt al ha influenzà grondamain. Silsuerter ha el studegià giurisprudenza a Lucerna e teologia protestanta a Turitg e Heidelberg, e quai cumbain ch'el era ateist (en ses agens plets pratigava el ina «teologia sco antiteolog»).

Ils onns 1871–1879 ha l'autur pasentà a St. Petersburg ed en Finlanda. Ina «patria en l'ester» ha el surtut chatrà sco magister da chasa en ina famiglia nobla finlandaisa-svedaisa. Sias exponents en Finlanda n'ha el betg be elavurà en sias brevs als geniturs, en artitgels da gasetta ed en referats, ellas han er chattà expressiun en

si'ovra litterara. Tschintg dals texts recepids en la collecziun da sias ovras raquantan entirain u parzialmain d'eveniments en Finlanda.

Returnà en Svizra è Spitteler – sper sia lavur poetica – stà engaschà sco magister a Berna e La Neuveville. Pli tard, a Basilea, ha el scrit contribuziuns schurnalisticas, tranter auter per il feuilleton da la «Neue Zürcher Zeitung».

L'ovra cumpletta da Spitteler è vegnida edida tranter il 1945 ed il 1958 en dudesch toms; oz vegn surtut anc legi il pitschen roman psicologic «Imago» (1906) ch'ha influenzà da ses temp Sigmund Freud e C.G. Jung.

La recepciun ambivalenta da l'ovra da Spitteler

Carl Spitteler, il sulet Svizzer (d'origin) sco purtader dal Premi Nobel da litteratura; in scriptur, dal qual in aug da Jean Rudolf von Salis ha manegià concernent ses raquints: «Jau sper che la poesia da quest signur saja meglra che sia prosa»; in poet che ses promotur Jonas Fränkel aveva per moda da numnar en sias scrituras be cun El (maiuscla); ina persunalitad, da la quala Robert Walser ha ditg ch'ella saja in «medi da narramenta che sesa sin il tron sco in pitschen dieu sur la narramenta»; in talent universal, festività da Romain Rolland sco «peintre, poète et penseur (...) un des derniers grands créateurs de mythes, de légendes épiques, de paraboles philosophiques»; in um betg politic undrà da Oskar Reck

sco «Säulenheiliger der Neutralität». En l'istorgia da la recepciun d'in uschenumnà «grond» scriptur èn ils giudicats da la critica e da la scienza litterara ed era dals collegas scripturs ed artists darar stads uschè divers, cuntravers e vasts sco en il cas da Spitteler.

La recepciun spezialmain da ses epos («Prometheus und Epimetheus», «Olympischer Frühling», «Prometheus der Dulder») è già stada reservada dal temp ch'el viveva. I sa tracta dad ovras che n'eran ed èn betg simplas da leger, er per il lectur che dispona da la savida teoretica e mitologica davart questa poesia sco er da perspectivas istoricas commensuradas.

Paradoxamain ha il poet svizzer cuntanschì in post pli impurtant en l'ierarchia dals poets svizzers ed ina pli gronda popularitad, malgrà ch'el s'occupava struschamain da la politica quotidiana, betg il davos cun ses discurs dal 1914 a Turitg davart «Noss puntg da vista svizzer», en il qual el appellescha als Svizzers d'observar dapli neutralitad e prudientscha vers ils stadis vischins ch'eran cumpigliads en la guerra.

L'undrientscha cun il Premi Nobel da litteratura l'onn 1919 è stada per el il punct culminant da sia vita sco scriptur; ma quai n'ha betg già necessariamain per consequenza ina pli intensiva recepciun da sias ovras. En ils onns 1930 e 1940 ch'èn stads segnads da la defensius spiertala dal pajais, han ins pensà plitost a Spitteler sco bab spiertal dal pensar neutral che al poet renconuschì.

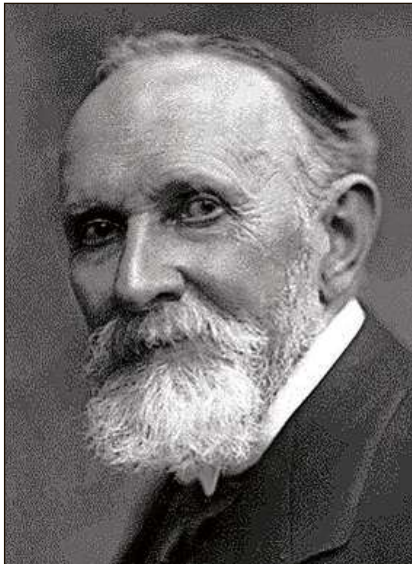
L'ediziun da la collecziun da sias ovras, instradada dal Departament da l'intern a l'entschatta dals onns 1940 è in mussament per l'emprova d'auzar Spitteler sper Keller en la posiziun d'in poet nazional. Quest'ediziun ch'è vegnida concludida l'onn 1952 munta il davos eveniment pli grond concernent la publicaziun da texts da Spitteler. Dapi lura èn cumparids las «Scrituras esteticas» ed in tom cun raquints sco er il roman «Imago».

En la medema maniera sco la recepciun da sias ovras, sa mova la cuntraversa scientifica e critica perturgant l'ovra litterara da Spitteler. L'interess da la perscrutaziun è detg intensiva en ils onns 1920 e 1930 e proceda vinavant fin en ils onns 1940, però en ina furma degressiva. Lura dentant èsi da constatar be singulas externaziuns concernent sias ovras ed er dals plans d'instrucziun da las universitads è Spitteler praticamain svani dapi pli lung temp.

Dal puntg da vista da l'autur

Spitteler e la moderna litterara

La critica e l'istorgia da la litteratura han adina già difficultads d'ordinar Spitteler en la litteratura da sia epoca. Spitteler è sa mess da bell'entschatta cunter las tendenzas generalas, cunter la litteratura realistica e neutralistica, er sch'el sez è stà sutta-post al naturalissem en varasquants da ses raquints, surtut en «Con-

Fotografia da l'autur dal 1919, l'onn ch'el è vegni onurà cun il Premi Nobel.

rad der Leutnant». Sco furma da preschientaziun poetica ed antirealistica per propi vesa Spitteler, sco er ses contemporan pli giuven Alfred Döblin, l'epos ch'el ha realisà en «Olympischer Frühling». Quel duai dar spazi a la fantasia en il mund dals dieus, ch'èn atgnamain er umans, senza che nus ans rendian en in mund irreal.

Tschertas remartgas exprimadamain satiricas laschan parair Carl Spitteler sco adversari resolut da la moderna litterara; auters texts mussan ch'el era medemamain uschè critic vers las tradiziuns litteraras dal 19avel tschientaner. En realitad appartegna Spitteler als precursurs dal grond moviment da renovaziun ch'ha cumenzà en ils onns 1880. Si'opposiziun vers il naturalissem pli u main poetic sco er vers il naturalissem consequent, si'opziun tempriva per il stil epic sin aut nivel, sia predilecziun per temas mitics e structuradas simbolicas che stat en connex cun la posiziun numnada, ses pessimissem filosofic-ideologic al mettan en la vischinanza da tendenzas litteraras da blier pli tard. En consequenza da sia izolaziun entaifer sia generaziun, per part vulida e per part inevitabla, han quests aspects ch'eran en lur totalitad «progressivs» pudì sa far valair be per part a moda persuadenta.

Legitimaziun da l'idealissem estetic

La posiziun da Spitteler vers la poetica da l'epos en vers vegn discutada tradiziunalmain a moda cuntraversa en la teoria da quest gener da poesia. D'ina vart argumentescha Spitteler cunter il criteri central da l'era mistica en la poetica hegeliana da Vischer; da l'autra vart sa lascha ses agen puntg da vista manar enavos sin ina critica da la filosofia da l'emancipaziun ch'è vegnida iniziada da Burckhardt. Spitteler refusa il verdict da l'epos en la litteratura moderna e quai tras ina teoria antropopsicologica dal subconscient ed el radicalisescha uschia l'opposiziun istorica cunter l'estetica filosofica da l'emancipaziun. Sia legiti-

maziun da l'epos sa basa sin Lotze, von Hartmann, Strauss, Herbart e Carrière, per uschia insumma restaurar il giudizi pratic tras in idealissem estetic ed en l'estetica renovar l'epos en vers a moda antinaturalistica cun promover la voluntad da cuntanscher in stil ideal.

Litteratura versus schurnalissem

A basa d'in artitgel da gasetta davart Fontane ed il schurnalissem, en il qual in bun artitgel da gasetta vegn taxà per pli impurtant ch'in drama da pauca valita, scriva Carl Spitteler in feuilleton cun il titel «Journalist und Poet». En quel undrescha el la prestaziun da la vita da ses ami Josef Viktor Widmann, il qual – malgrà ch'el è stà poet ed autur da raquints, rapports da viadis ed ovras dramaticas – ha pasentà ina lunga e persuadenta vita professiunala sco schurnalist. Spitteler renconuscha bain quai, ma el è cunter la svalitaziun da la lavur poetica en favur da la «critica spiertusa» e concluda cun ils plets: «Ovras d'art survivan, entant ch'era ils feuilletons ils pli spiertus èn be fegls en il vent.»

Vegnind Spitteler varasquants onns pli tard sez activ sco criticher, ha el magari già difficultads cun sia rolla sco «intermediatur» litterar. Or da ses artitgels en las gasettas aud'ins la vusch d'in poet che sa senta degradà en sia funcziun da litterat. El è da l'avis dals «maisters» che san sulets tge ch'è granezza e bellezza. En in da ses concepts discorra el dals «poets» e dals «farisers», dals «cartents» e dals «nuncartents», e quai en quest senn, ch'i dovria la «cretta» per vegnir commuventà da quai ch'in maister haja creà. Il dun da «crair» han tenor Spitteler surtut las dunnas, perquai che lur giudicat sa basia sin l'instinct. Per ina critica che differenziescha ed examinescha ha Spitteler perencunter pauc simpatia.

Relecturas – novas avischinaziuns – desiderata

La figura litterara da l'ester

En l'epos «Prometheus und Epimetheus» (1881) da Spitteler vegn la figura da l'ester funcziunalisada narrativamain en plirs regards. In'attenziun speziala obtegna la figura dal gidieu che sa patrunda dal regal refusà da la Pandora e che vegn qua tras transformà corporalmain. Relaziuns cun discurs contemporans concernent l'emancipaziun dals gidieus n'èn betg da survesair. C.G. Jung perencunter interpretescha en ses cudesch «Psychologische Typen» (1921) la differenza etnica tranter purs e gidieus sco ina differenza psichica interuira tranter cuntegns psichics conscients ed inconscients. En «Prometheus der Dulder» (1924) eliminescha Spitteler sez la figura dal gidieu or da si'ovra. Partind da quest fatg pudess ins s'avischinar a quest complex tematic cun s'occupar da la suandanta dumonda: Co èsi da chapir e valitar questa scumparsa da la figura litterara da l'ester en il context cun la discussiun actuala concernent la funcziun culturala da las imaginaziuns da tut l'ester?

Relecturas dal roman «Imago»

A chaschun da la relectura dal roman «Imago» (1906) para blier sco tipic per la midada dal tschientaner: la problematica spiert/natira ed artist/burgais, il gest profetic nietzschean, las fantasias dals umens davart ils tratgs generals da la «dunna», la reducziun da la dunna en la vita burgaisa sin la rolla da consorta e mamma, l'idealissem estetic sco substituziun da la religiun. «Imago» è surtut ina psicopatologia da l'amur e da la fantasia furmada cun la sabientscha da la vegliadetgna ed ultra da quai incunparabla concernent l'illustraziun da process psichics.

In'otra pussaivladad da s'avischinar al roman è da leger quel sin il detur sur las translaziuns da l'ovra, per exempel sur las duas traducziuns franzosas dal 1917 e 1984. Ils aspects autobiografics e psicoanalitcs dal roman n'èn en quest

cas betg da muntada primara. I va plitost per il potenzial ester dad «Imago» che n'è betg vegni dissolvi da las traducziuns, mabain daventà legibel en furma da divergenzas tranter ils texts: Tras la vista da questas traducziuns daventa uschia gist l'aspect convenziunal ed enconuscent da la «patria» pli avert e transparent e l'eterogenitad e l'incoerenza da la definiziun da Spitteler vegnan en questa moda pli visiblas.

Recepciun francofona da l'ovra

La recepciun francofona da las ovras en prosa da Spitteler è succedida en trais fasas. L'originalitad dal scriptur è l'empir stada segnada da varasquants criticas che sa faschevan quitads per ina litteratura nazionala. Il discurs «Unser Schweizer Standpunkt» ha effectua ina ferma perioda d'activitad critica vers l'autur (1914–1920). Deplorond d'avair sconuschì in grond poet e represchendant dal spiert svizzer, han ils Romands augmentà las traducziuns dond a questas in merit civic e litterar. Questas ovras èn vegnidas legidas be pauc. Il temp contemporan demussa il medem dischinteress. Spitteler ha pia be pudì s'allegrar d'in success da curta durada, d'in success cumponi d'elements litterars, politics ed ideologics.

Effects posteriurs dad «Unser Schweizer Standpunkt»

Ils 14 da december 1914 ha Carl Spitteler tegnì sut l'egida da la secziun turigaia da la Nova societad helvetica ses renumà discurs davart «Unser Schweizer Standpunkt». L'emprim è quest discurs vegni beneventà a moda fitg cuntrastanta; suenter la fin da la guerra è el daventà ina da las pitgas da la cultura politica federala.

Ils princips implicits da l'estetica da Spitteler, che structureschan «Noss puntg da vista svizzer», han inconscientamain determinà la recepciun dal discurs, sco els determineschon schizunt l'identitad da la Svizra. L'idea da l'eroissem e la reverenza al mitus mainan Spitteler a la creaziun d'ina Svizra en in spazi, nua che vegnan mantegnidas valurs civilisatoricas betg liadas al temp. La forza che quest dispositiv ha conservà, schizunt en in context politic ch'è sa sviluppà grondamain, sa mussa en il text il pli perscrutà che, suenter la Segunda Guerra mundiala, sa fundescha sin il discurs da Spitteler: «Noss puntg da vista svizzer» da Hans W. Kopp (1964). Tscherts lioms stattan en connex cun la votaziun davart la participaziun a l'ONU (1986) e cun la festivaziun dal 700avel anniversari da la Confederaziun (1991), dus eveniments ch'han contribuì a divider il model mitologic d'ina Svizra «allant de soi».

Il cas Fränkel

Tar las dumondas betg elavuradas en connex cun Carl Spitteler e tar la recepciun da si'ovra appartegna er il «cas Fränkel» respectiv la moda e maniera fitg problematica, co che l'ami da Spitteler durant blers onns e stretg collavuratur, il scienzià Jonas Fränkel (1879–1965), è vegni stgatschà or da sia rolla sco biograf ed editur da Spitteler e remplazzà d'in gremi da germanists academics svizzers. A medem temp cun il holocaust nazional-socialistic ed analog a la suppressiun da Fränkel sco editur da Gottfried Keller, sto er questa campagna cunter il scienzià e filolog gidieu irreproschabel vegnir messa stringentamain en connex cun motivs antisemitics u almain cun la pressiu da l'adattaziun ch'existiva vers la Germania.

La preschientaziun:
Dossier «Carl Spitteler».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=4201
www.chatta.ch

Ferdinand Hodler:
Purtret da Carl Spitteler
(1915).

Il presidi da la Confederaziun – incumbensas ed istorgia

■ En ses onn d'uffizi ha il president u la presidenta da la Confederaziun incumbensas spezialas. Quai vala tant per la collavuraziun entaifer la regenza sco er per la represchentaziun vers anora. La presidenta u il president da la Confederaziun vegn elegì da l'Assamblea federala plenara mintgamai per in onn d'uffizi. Er sche la denominaziun da l'uffizi sugerescha quai: Il president da la Confederaziun n'è betg schef da stadi – questa funcziun na surpiglia en Svizra betg ina

persuna singula, mabain l'entir Cussegl federal, che retschaiva per exempel en cas da visitas uffizialas il schef da stadi da l'exteriur. Il president da la Confederaziun vegn designà sco «primus inter pares». El maina las sesidas dal Cussegl federal e pacifitgescha en dumondas dispaivlas. En cas urgents ordinescha il president da la Confederaziun mesiras preventivas. E per il cas improbabel che ni ina tractativa ordinaria ni ina tractativa extraordinaria dal Cussegl federal è pussaivla, decida il president da la Confederaziun sulet.

Uffizi dal vicepresident

Ultra dal president da la Confederaziun elegia l'Assamblea federala plenara mintgamai er la vicepresidenta u il vicepresidente dal Cussegl federal. Il vicepresident vegn activ, sch'il president da la Confederaziun è impedì d'ademplier ses uffizi e surpiglia alura er las obligaziuns presidialas. Ultra da quai po il Cussegl federal surdar al vicepresident cumpetenzas presidialas.

Obligaziuns da represchentaziun

Durant ses onn d'uffizi surpiglia il president da la Confederaziun obligaziuns da represchentaziun spezialas. Per exempel salva el, sco ch'igl è tradiziun, ils discurs al radio ed a la televisiun per Bumaun e per il di da la festa naziunala, il 1. d'avust. Ultra da quai beneventa el mintgamai il corps diplomatic – quai en las diplomatas ed ils diplomats esters en Svizra – per il bainvegni da Bumaun en la Chasa federala. Dapi ils onns 1990 èsi daventà regla ch'il president da la Confederaziun fa viadis uffizials a l'exteriur. Er las relaziuns cun ils chantuns tgira il president da la Confederaziun en moda speziala.

Monument a Winterthur che regorda a Jonas Furrer, l'emprim president da la Confederaziun. (Fotografia dal 1900).

Il Cussegl federal

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Il Cussegl federal
Il portal da la regenza svizra

Contact | DE | FR | IT | RM | EN

Q Tschertgar

Tematicas A-Z

Cussegl federal

Presidi da la Confederaziun

Departaments

Chanzlia federala

Dretg Federal

Documentaziun

Onn presidial 2017

Doris Leuthard è vegnida elegida ils 7-12-2016 sco presidenta da la Confederaziun. Suenter l'onn 2010 è ella incaricada per la segunda giada sco presidenta da la Confederaziun.

Incumbensas dal presidi da la Confederaziun

En ses onn d'uffizi ha il president da la Confederaziun incumbensas spezialas. Quai vala tant per la collavuraziun entaifer la regenza sco er per la represchentaziun vers anora.

Istorgia dal presidi da la Confederaziun

Dapi la fundaziun dal stadi federal l'onn 1848 è l'uffizi dal president da la Confederaziun sa midà pliras giadas considerablamain. Bleras chaussas – che sa chapeschan oz da sez – n'eran pli baud insumma betg regladas uschia.

La pagina uffiziala dal Cussegl federal porscha er vastas infurmaziuns davart l'istorgia da la regenza svizra.

Istorgia dal presidi da la Confederaziun

Il presidi da la Confederaziun svizra ha in'istorgia alternanta. Entant che l'uffizi valeva en ils emprims decennis dal stadi federal pli difficils sco ina distincziun per ils cussegliers federals ch'eran spezialmain buns cumandants, è s'establì a partir dals onns 1890 il princip da rotaziun.

Cunter ina concentraziun da la pussanza Ils babs da la Constituziun svizra eran «commembers da la regenza e represchentants da singuls chantuns che pensavan en moda pragmatica e che tschertgavan cumpromiss», sco ch'i stat scrit en il Lexicon istoric da la Svizra. Targlinaders n'eran els betg: Perquai che la situaziun politica ha permess quai la primavaira 1848, en els sa mess decididamain a l'ovra ed han skizzà en paucas emnas l'emprima Constituziun dal stadi federal. Ils babs da la Constituziun vulevan evitar da concentrar la pussanza en paucas mauns. Betg en dumonda vegniva pir da dretg ina concentraziun da las cumpetenzas executivas mo tar ina persuna. Il presidi da la Confederaziun è pia vegnì concepì correspundentamain e la durada d'uffizi è vegnida limitada ad in onn.

Dus records

L'emprim president da la Confederaziun è stà ils onns 1848 e 1849 il liberal turitgais Jonas Furrer. En l'ulteriur decurs dal 19avel tschientaner en vegnids elegids cussegliers federals ch'avevan savens gronda influenza. Ils records han tegnì Karl Schenk (BE) ed Emil Welti (AG) cun occupar l'uffizi durant sis periodas. Omadus en stads participads a la regenza dal pajais durant in temp fitg lung: Welti 24 onns, Schenk schizunt 31 onns. El è uschia fin oz il cusseglier federal cun la perioda d'uffizi la pli lunga.

Princip da rotaziun dapi ils onns 1890

Il princip da rotaziun ch'è usità oz, tenor il qual il cusseglier federal cun la pli auta vegliadetgna d'uffizi daventa mintgamai il vicepresidente e vegn elegì sco president da la Confederaziun in onn pli tard, è s'establì pir durant ils onns 1890. Avant elegeva l'Assamblea federala en spezial cussegliers federals spezialmain stimads sco presidents da la Confederaziun. Tgi ch'era main bainvis tar ils parlamentarìs, stueva per part spetgar ditg: Uschia è Wilhelm Matthias Naeff da Son Gagl daventà – malgrà in temp d'uffizi da 27 onns – mo ina giada president da la Confederaziun (1853).

Per lung temp er minister da l'exteriur

Ils emprims decennis suenter la fundaziun dal stadi federal eri usità ch'il president da la Confederaziun manava a medem temp il Departament politic, l'ante-

cessur dal Departament federal d'affars exteriurs (DFAE). L'onn 1888 han ins per l'emprima giada separà ils uffizis. Dal 1897 fin il 1920 è l'uniun dals uffizis puspe vegnida activada.

Set giadas presidenta da la Confederaziun

Set giadas è fin oz vegnida elegida ina presidenta da la Confederaziun. Sco emprima dunna per questa carica è quai stà Ruth Dreifuss l'onn 1999. Suenten en vegnidas elegidas Micheline Calmy-Rey (2007 e 2011), Doris Leuthard (2010 e 2017), Eveline Widmer-Schlumpf (2012) e Simonetta Sommaruga (2015).

Dumondas en connex cun l'istorgia dal presidi

En las elezziuns dal president da la Confederaziun adina stadas correctas?

Ils emprims onns dal stadi federal aveva l'elecciun dal president da la Confederaziun savens lieu sut circumstanzas bunamain caoticas. La stad 1858 per exempel valeva l'Argovian Friedrich Frey-Herosé sco elegì – fin ch'igl è vegnì purtà plant. Ina cumissiun ha lura examinà las circumstanzas da l'elecciun e la finala è il Bernais Jakob Stämpfli vegnì declerà sco president da la Confederaziun per l'onn 1859. En ses rapport ha la cumissiun tranter auter menziunà che cedels electorals sajan simplamain vegnids bittads en il chanaster da palpiri. Tenor il Fegl uffizial federal è stà il motiv per la cumissiun la prescha da singuls dumbnavuschs, in'intenziun fraudulenta n'è betg vegnida supponida. Frey-Herosé, che valeva sco adversari da Stämpfli en il Cussegl federal, è lura daventà president da la Confederaziun l'onn 1860.

Pertge n'è l'emprim cusseglier federal tessinais mai daventà president da la Confederaziun?

Stefano Franscini è stà commember dal Cussegl federal a partir da l'onn 1848 fin sia mort l'onn 1857. El ha prestà lavur fitg meritaivla per la Confederaziun ch'era fitg povra durant il 19avel tschientaner e che vegniva contemplada dals stadis vischins conservativs cun gronda disfidanza pervi da sia constituziun moderna. Franscini ha rimnà bleras datas, ha organisà l'emprima dumbraziun dal pievel ed ha cooperà a projects da leschas impurtantas. Sco um introvertì, che perdeva pli e pli ferm l'udida e ch'era ultra da quai contestà en ses agen chantun, n'era el dentant ord vista da l'Assamblea federala betg la persuna adattada per l'uffizi da president da la Confederaziun. A sia reputaziun n'ha quai dentant fatg nagin donn.

Per tge motivs è il presidi da la Confederaziun vegnì separà dal Departament da l'exteriur?

Il Turitgais Wilhelm Hertenstein era schef dal Departament da militar cur ch'el dueva vegnir elegì sco president da la Confederaziun per l'onn 1888. Quella giada eri usità ch'il president da la Confederaziun manava a medem temp er il Departament politic, ch'è lura daventà il Departament federal d'affars exteriurs (DFAE). Hertenstein, ch'aveva emprendì selvicultur, era dentant da l'avis che ses franzos saja manglus, pertge che franzos era la lingua diplomatica principala da quel temp. Uschia èsi lura vegnì decedì da terminar la colliaziun tranter presidi da la Confederaziun e ministeri da l'exteriur. Er suenter sia elecciun sco president da la Confederaziun ha Hertenstein dastgà manar vinavant il Departament da militar. Tuttina ha el già disfortuna durant ses onn d'uffizi. Il november 1888 è el daventà fitg malsan ed è mort suenter l'amputaziun d'in ventrigl. Fin ussa n'ha Wilhelm Hertenstein sco sulet president da la Confederaziun betg pudì terminar ses onn d'uffizi.

Co è s'establì il princip d'anzianitad tar l'elecciun dal presidi da la Confederaziun? Cun il catolic-conservativ lucernais Josef Zemp è vegnì elegì l'onn 1891 en il Cussegl federal per l'emprima giada in politer che n'appartegneva betg a la fracziun liberal-radicala. Suenten questa concessiun, cun la quala ils liberals – che dominavan il giuvn stadi federal – han impedì ina crisa da la regenza, dueva il noviz l'emprim ina giada vegnir examinà, avant ch'el possia surpigliar l'uffizi da president da la Confederaziun. Sin quai è il princip d'anzianitad s'establì sco lescha nunschritta.

Cura è il princip d'anzianitad vegnì violà l'ultima giada a chascun d'ina elecciun d'in president da la Confederaziun? L'onn 1918. Quel onn è il Genevrin Gustave Ador vegnì elegì sco president da la Confederaziun per l'onn 1919, e quai paucs mais suenter si'elecciun en il Cussegl federal. Ils motivs chattain nus en la politica exteriura. Il fatg che Ador, ch'aveva già passa 70 onns e ch'era commember da la pitschna Partida liberala, è insumma daventà cusseglier federal, ha pudì vegnir chapì sco signal a la Frantscha ed a l'Engalterra, suenter che la regenza svizra – ed en spezial il minister da l'exteriur Arthur Hoffmann – simpatisavan durant l'Emprima Guerra mundiala cun la Germania. L'elecciun da Gustave Ador ch'era enconuscent dapi decennis sco ami da la Frantscha è stada ina gronda fortuna suenter la guerra e suenter la sconfitta da l'Imperi tudestg. Tranter auter èsi d'engraziar ad Ador che Geneva è daventada la sedia principala da la Societad da las naziuns,

l'organisaziun precedent a l'ONU. La fin da l'onn 1919 ha Ador già bandunà il Cussegl federal ed è puspe daventà president dal Comité internaziunal da la Crusch Cotschna.

Tgi ha fatg il meglier resultat da l'istorgia tar sia elecciun sco president da la Confederaziun?

En cifras absolutas en dus socialdemocrats da la Svizra Nordorientala a la testa: Hans-Peter Tschudi (BS) e Willi Ritschard (SO) han mintgamai survegnì 213 vuschs da l'Assamblea federala plenara, cur ch'els en vegnids elegids en l'uffizi dal president da la Confederaziun per ils onns 1970 resp. 1978. Ils onns 1970 resortan en general sco fasa, nua ch'ils futurs presidents da la Confederaziun han fatg buns fin fitg buns resultats. La cumparegliaziun cun l'entira istorgia dal stadi federal è difficila, perquai ch'il dumber da cussegliers naziunals è vegnì fixà pir l'onn 1967 a 200 ed era pli baud per part blier pli bass. In resultat sensaziunal è dentant reussì avant blers decennis ad in auter represchentant da la Svizra Nordorientala: Il cusseglier federal Ernst Brenner (PLD, BS), ch'è stà l'onn 1908 per la segunda giada president da la Confederaziun, ha survegnì tar sia elecciun 186 da las 192 vuschs ch'eran pussaivlas da quel temp (96,9 pertschient). En vista a ses onn presidial 1903 ha il sanester liberal turgovian Adolf Deucher pudì s'allegrar da 173 da 180 vuschs (96,1 pertschient).

Visitas uffizialas e visitas presidenzialas

In president da la Confederaziun na va mai en visita uffiziala, po dentant vegnir envidada ad ina visita uffiziala. Co è quai pussaivel?

Adina puspe datti confusiun davart la dumonda da las «visitas uffizialas» a l'ester. Tant gia a l'entschatta: In president da la Confederaziun n'è betg in schef da stadi co ch'el exista en auters pajais; questa rolla ha en Svizra l'entir Cussegl federal che na viagia dentant bunamain mai «in corpore» a l'ester (las paucas excepziuns en l'inauguraziun dal tunnel dal Simplon a Domodossola dal 1906 e curtas excursiuns per il viadi dal Cussegl federal).

Perquai ch'in president da la Confederaziun n'è betg in schef da stadi, n'è la formulaziun sco per exempel «el fa ina visita uffiziala» ord vista da la Svizra betg correcta. En quests cas stuess ins discurre d'ina «visita presidenziala».

Ina dumonda da la perspectiva

Ord vista dal pajais ospitant è quai in'autra chaussa. Malgrà che la Svizra n'ha numnadamain betg in schef da stadi, ston esser pussibels ils inscuters dal president u da la presidenta da la Confederaziun cun represchentants d'in auter pajais.

Ils auters stadis pon percenter envidar ils presidents da la Confederaziun ad «ina visita uffiziala» u als «retschaiver per ina visita uffiziala»; questas formulaziuns en damai correctas. Definir definescha mintgamai il stadi ospitant, sch'el envida ad ina visita da lavur u ad ina visita uffiziala cun tut las onurs protocollichas ch'in tal prescriba.

Tut è ina dumonda da la perspectiva. Las presidentas u ils presidents da la Confederaziun fan «be» visitas presidenzialas, vegnan dentant beneventadas e beneventads dals stadis esters «ad ina visita uffiziala». Nagins problems chaschuna la terminologia tar visitas uffizialas en Svizra, nua ch'il giast vegn beneventà dal Cussegl federal cumplet.

La preschentaziun:
Dossier «Cussegl federal».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1622
www.chatta.ch

Chastè da Marmels – ruina medievale al Lai da Murmarera

■ Il chastè da la signuria dals de Marmels vegn menziunà l'emprima giada il 1193. Il complex è vegnì costruì sut in grip surpendent, aut sur il Lai da Murmarera odiern. Remartgablà è la chapella, da la quala la miraglia è sa mantegnida fin oz. Situà intgins kilometers avant il spartavias da Bivio, serviva il complex a controllar il traffic tant sur il Pass dal Güglia sco er sur il Pass dal Set. Ina conservaziun cumplexiva da la ruina dal chastè ils onns 1987/88 è stada il motiv per analisas architectonicas vi da las restanzas dals edificis e per exchavaziuns archeologicas sin l'areal.

Il chastè

Las ruinas dal complex fortitgà da Marmels sa chattan bunamain tschient meters sur il lai da serra da Murmarera sut in immens nas da grip. Il chastè tutgava durant il temp autmedieval e temp medieval tardiv als signurs de Marmels ch'eran ministerials da l'uvestg da Cuira. Ina chaplutta cun edificis cunfinants, in tract dal portal ed ina tur d'abitare rappresentativa cun almain quatter plans faschevan pli baud part da la construcziun situada sin in'auzezza snuavla a 1710 m s.m.

Sin l'emprim stgalim en sa mantegnidas in per restanzas d'in mir da tschinta che suandava l'ur dal grip. Il tract dal portal disponiva d'in edifici d'economia che serviva er sco fravia. Sin la terrazza meridunala sa chattava alura il palas, vul dir la tur d'abitare dal chastè. Cura che Rudolf Rahn ha disegnà il 1893 l'implant steva quest palaz anc. Sco ch'i vegn raquintà en la regiun è quel i en muschna la saira da Nadal 1905 pervi d'in terratrembel. La chaplutta, situada sin la terrazza vers nord che sa chattava il pli ad aut, è sa mantegnida vaira bain. L'apsida mez radunda è integrada en il mir vers ost, pia sin la vart da la val. Il plan orizzontal da la chaplutta cumpara en Rezia gia en temp carolingic, dastgass però esser vegnì applitgà en la regiun fin en il 12avel tschientaner tempriv. Sin in pitschen plateau en il nord da la baselgia han ins chattà restanzas d'in edifici ch'è vegnì costruì pli tard (evtl. l'abitaziun dal plevon). Sin l'avantterren, in pau survart il lai dad oz, è vegnida a la glisch restanzas d'in claus e d'in pitschen edifici. Probablmain sa tractavi qua d'in manaschi puril che provediva ils abitants dal chastè cun victualias.

Il chastè da Marmels è restà durant tut si'istorgia en possess da la medema famiglia, quai che furma plitost l'ecceziun. Il 1550 cumpara il complex l'ultima giada en las funtaunas. Rudolf de Marmels, il figl da Conradin, ha vendì il chastè ensem cun la tur da Tinizong ed il chastè Spliatsch a ses nev Hans; quel è però vegnì en retard cun pajar il pretsch da cumpara, uschia che Rudolf ha tegnì enavos il chastè sco pegn. Da quel temp para l'implant anc d'esser stà en in bun stadi ed abitel.

Probablmain è il chastè vegnì bandunà vers la fin dal 14avel u l'entschatta dal 15avel tschientaner; chats pli novs na

Chastè da Marmels.

FOTO MARTIN SCHEEL/AZOOM

datti betg. L'onn 1620 figurescha l'implant er en las funtaunas sco ruina.

La famiglia

Tar ils de Marmels sa tractavi d'ina famiglia da chavaliers e ministerials cun residenza sin lur chastè-fortezza sper Murmarera. L'emprim member attestà è Andreas (1160), ministerial da l'uvestg da Cuira, dal qual el possedeava en feud ina part dal chastè da Tarasp. Il 1193 ha el (u ses figl cun il medem num) rapinà en num da l'imperatur il legat cardinal Cinti sin la ruta dal Set ed empraschunà el sin ses chastè. Cun plirs members influents da la noblezza retica ha Nannus concludì il 1219 la pasch tranter l'uvestg da Cuira e la citad da Com. Il 1293 cumpara Andreas sco terza perditga tranter ils *nobiles et barones* che conferman l'alleanza d'amicizia tranter l'uvestg da Cuira ed il ducadi da Milaun.

Dal 14avel fin il 16avel tschientaner èn stads activs numerus exponents da la famiglia Marmels sco interpretiders, ministerials, politichers e spirituals. Els controllavan per gronda part il traffic da transit sin il Pass dal Set, possedeavan las minieras dal Surses e dapi il 1338 ils implants per l'extracziun da mineral da fier cun galarias e furns en la Val d'Err sper Tinizong. Els èn stads chastellans da l'uvestg da Cuira en diversas valladas, oravant tut a Riom e Greifenstein e cumparan ultra da quai sco derschaders, uffiziers u mess. Johannes era canonì da Cuira il 1350. Dietegen presidiava ina dretgira da cumpromiss episcopala a Cuira il 1396; el ha renovà en pli il contract d'alleanza da la Lia da la Chadé il 1406, ha cumandà l'emprima conquista da Clavenna il 1407 ed è daventà cont sin la Fürstenburg en il Vnuost il 1411. Il 1459 han ils de Marmels obtegnì il dretg da burgais da Cuira. Nicolaus è stà avat da Mustér dal 1439 al 1448. Tranter il 1461 ed il 1511 han sis members

da la famiglia studegià ad universitads europeicas, tranter auter Conradin, decan dal chapitel catedral da Cuira 1471–1504, Ulrich, l'emprim Grischun ch'ha predegià la nova cardientscha (enturn il 1523) a Scharons, e ses frar Georg, reformatur dad Eigias (enturn il 1532). Catharina è stada abadessa da Cazas enturn il 1541.

L'exponent il pli influent da la famiglia è stà Conradin ch'ha acquistà enturn il 1500 il signuradi da Razén ed è vegnì nominà in dals trais chaus feudals da la Lia Grischa. La pussanza dals de Marmels è anc s'augmentada cun l'acquist dal signuradi da Lantsch Sut e l'occupaziun da l'uffizi da burgamester da Cuira tras Rudolf e da la podestataria da Castels tras Hans e Hans Jörg 1523–96. La vita pum-pusa sin il chastè da Razén ha mess la famiglia en difficultads finanzialas ch'han sfurzà ella da vender il signuradi (1553). En Lumnezia han Conradin (1511) ed Ulrich (mastral Risch) occupà sis giadas l'uffizi dal mastral tranter il 1532 ed il 1556, e Rudolf è stà activ sco landrehter da la Lia Grischa 1625–26 e 1640–41. En il 16avel tschientaner han ils de Marmels mess trais guvernators, in cumissari e tschintg podestats en las Terras subditas, en il 17avel tschientaner in vicari (Rudolf). La lingia restada en il Surses (Demarmels) è s'impoverida ed ha alura fatg part dal stan puril. Ils de Marmels èn stads tranter las familias reticas las pli influentas dal 15avel e 16avel tschientaner.

Conradin de Marmels

*ca. 1440, † 1518, da Murmarera e Cuira. Figl da Hans, chavalier, e dad Ursula nata NN. ∞ 1) Anna von Villenbach nata von Ems, 2) Barbara nata von Sax. Numnà Stelzfuss pervia da sia chommalain. Il 1484 ha Marmels obtegnì en feud da l'uvestg ils regals da chatscha e da las minieras en il Surses. Il 1491 è el stà marschal ereditar da l'uvestg da Cuira e da las claustras da Faveras, Mustér e Maria-munt, ultra da quai vizdum dals bains episcopals sin il Pass dal Set (ospizi da S. Peder). El ha possess ils dretgs e las entradas dal chastè-fortezza e dal signuradi de Marmels (Murmarera), d'ina curtis ad Alvaschagn e da la chasa dal chapitel a Cuira. Il signuradi da Razén, ch'el aveva survegnì en pegn, ha augmentà sia influenza dapi il 1483. Durant l'invasiun da la Vuclina (1486) è Marmels stà in dals chapitanis da las truppas grischunas ed in dals signataris da l'armistizi cun Milaun. Politicamain oscillava el tranter Milaun e l'Austria ch'han accordà ad el pensius. Suenter il passagi (tras barat) dal signuradi da Razén a l'imperatur Maximilian (1497), ha Marmels rappresentà pli fitg

ils interess imperials. Uschia è el era s'opponì il 1497–98 a las alianzas da la Lia Grischa e da la Lia da la Chadé cun ils Confederads. El è tuttina daventà il cumandant principal da las truppas grischunas (8000 schuldads) en la Guerra svabaisa dal 1499. Cunter la voluntad dal cussegl da guerra ha el dentant negozià, ensem cun l'uvestg, cun l'inimi per in armistizi ch'avev signiftgà la capitulaziun dals subditi da la Chadé da Cuira visavi l'Austria. Ils Grischuns èn sa sentids tradids ed han mess Marmels temporar-

In chat extraordinari: ina pergamina medievale anc legibla.

main en fermanza. Marmels è uschia vegnì privà da sia rolla da manader politic e militar. En la Battaglia a la Chalavaina (1499) han auters chapitanis, sco Fontana e Capol, ma era ils figls da Marmels, Rudolf e Hans, surpiglià il commando da las truppas. Sco arbiter en dretgiras da cumpromiss ed administratur dal signuradi da Razén ha Marmels gudagnà pli tard nova stima.

La perscrutaziun

Ina sanaziun cumpletta da la ruina dal chastè ha pussibilità al Servetsch archeologic dal Grischun da realisar ils onns 1987/88 perscrutaziuns da l'istorgia da construcziun vi dals rests da l'edifici ed exchavaziuns sin quel territori. Igl è ina rarità en il chantun Grischun ch'ins chava sin in areal da chastè. Ma gist ils resultats da las exchavaziuns a Marmels èn impurtants per la perscrutaziun da chastels en Svizra areguard plirs aspects.

Grazia a la posiziun dal chastè sut in immens nas da grip è la gronda part da la construcziun adina stada protegida da l'aura – in cas da fortuna per la perscrutaziun. Ils chats èn uschia restads en il sitg durant tut ils tschientaners. Ultra da la grondezza dal material chattà èn la dimensiun dal chastè e ses stadi da mantegniment excepziunals.

Surtut ils chats organics ch'existan normalmain mo a maniera marginala tar exchavaziuns dal temp medieval èn stads numerus a Marmels: var 1000 parts da laina, tranter auter guaffens, parts da mobiglias e laina da construcziun e da rumment che cumprovan il process da construcziun èn vegnidas chattadas en las stresas exchavadas. Plinavant èn vegnids a la glisch fragments da tgirom e chalzers, rests da pergamina, per part perfin cun text, passa 21 000 oss d'animals e 18 000

singuls rests da plantas. Ulteriur material chattà èn stads objects da metal e numerus luadiras che cumprovan la producziun ed elavuraziun da metal, in pau cheramica ed in grond ensemble da vaschs da lavetsch.

Divers objects da laina (laina da construcziun e guaffens) han ins pudì datar segiramain grazia a la dendrocronologia. Qua tras èsi stà pussaivel da datar il cumenzament da la construcziun dal complex fortitgà enturn l'onn 1140 e sia finiziun vers la fin dal 14avel respectivamain l'entschatta dal 15avel tschientaner. Ma er eveniments capitads durant il temp ch'il chastè era abità han pudì vegnir definids temporalmain a moda pli precisa cun questa metoda.

Notizia per in futur passà

In post-it vi da la frestgera, in'agenda cun funcziun da regurdanza sin il smartphone. Enconuschan ins. Ma co han ins fatg quai en il passà per tegnair endament ch'ins avess anc da liquidar insatge en il futur? Ina sort da messadi regurdativ è vegnì chattà en la ruina dal chastè-fortezza da Marmels. Sin ina pergamina da l'emprima mesadad dal 14avel tschientaner vegn regurdà, scrit cun tinta, ch'in tschains stuess anc vegnir incassà. L'adresat e l'emettur na vegnan betg numnads, il document è i a perder u è vegnì bitrà davent. Or da l'optica archeologica è questa pergamina però ina pitschna sensaziun. Nagliur en il Grischun n'è sa mantegnì in manuscrit cumparegliabel. Ma pertge gist en questa ruina? La pergamina è crudada da ses temp en la sfessa dal grip che furmava en il vair senn la «adella da lavadiras» dal chastè-fortezza. Ed en il clima sitgischem da questa sfessa è sa mantegnida – sper bleras autras restanzas organicas – er la pergamina cun il suandant cuntegn: «Sage ouch

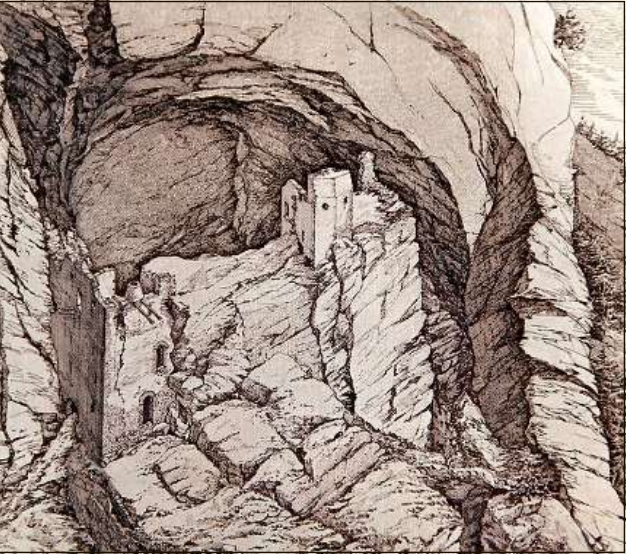
Hansen Haseler, das er Alberten von Fontana die zwai phunt pheffer sende, alder er ime das gut ungenutzt lase, wan der phaffe von Salugx [Salouf] hat noch den cinse, die der Alberten vseher sante, vnd wils Alberte bi niht nemen an den pheffer.»

Mess sin palpiri las retschertgas

En collavuraziun cun l'Universitad da Turitg ha il Servetsch archeologic dal Grischun preschentà il 2012 in'evaluaziun cumplexiva da la perscrutaziun archeologica areguard la construcziun dal complex fortitgà Marmels. La publicaziun «Die Burg Marmels. Eine bündnerische Balmburg im Spiegel von Archäologie und Geschichte» è cumparida en la collecziun «Contribuziuns da la Svizra davart l'istorgia culturala e l'archeologia dal temp medieval» da l'Associaziun svizra da chastels. Sa basond sin lur lavur da perscrutaziun dattan diesch auturas ed auturs impurtantas invistas en la vita en il chastè dal temp medieval, ils transports, l'import ed export da mercanciz sur ils pass, l'exploraziun e la producziun da minerals durant il temp medieval en il Surses ed er en l'istorgia dals signurs de Marmels. La publicaziun vegn cumpletta cun ina contribuziun davart la perscrutaziun archeologica ed antropologica da la fossa da famiglia supponida dals signurs de Marmels a Tinizong.

La preschentaziun:
Dossier «Chastè da Marmels».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=3491
www.chatta.ch

Disegn dal 1895. Il tract d'abitare (a sanestra) n'è betg pli avant maun.

Vaschella da terracotga – da l’object da diever a l’art popular

■ Da la fin dal 17avel a la mesadad dal 19avel tschientaner nascha, flurescha e svanescha en l’Emmental ed en il Simmental Bernais ina cheramica purila cun ina ritgezza da furmas ed ina libertad cromatica e decorativa senza paregl en Svizra. Questa producziun rusticala è zunt scharmanta e sia qualidad excellenta. Perquai resta ella la suletta producziun ch’ha già la fortuna da pudair surpassar ils cunfins dal chantun. Questa preschentaziun illustrescha a l’empegl bernais co che la vaschella da terracotga ha sviluppà qualitäts d’art popular, ma dat er in sguard a l’ulterius svilup en Svizra.

Cheramica – cuntinuitad da la preistorgia al temp preschent

Il vaschler e ses furn; il fravi e sia maza; quai è bain ils mastergns ils pli vegls dal mund, e Prometheus ch’ha engulà il feu dal tschiel avess tenor la logica atgnamain dad esser lur patrùn cuminaivel. Ma il tschiel è stà vaschler ditg avant che d’aver fravi: en la gronda part dals mitus da fundaziun vegn l’uman creà d’in mantun da terra umida. I na vegn betg precisà, sch’ella era cotga, ma mintga giada che Adam vegn cità en las «Milli ed ina notgs» al descriva il text original sco «Adam il cotschen» per ans regurdar quest’arschiglia «matriziana».

En l’Egipta dals faraons han ins dà a la vasa, a la cuppa, a la cria ed a la stgadella in’impurtanza talmain gronda che l’expressiun «mias crias» muntava il medem sco «mes patrimoni». Ma era sch’ins guarda traiaimilli onns pli tard sin ils murdieus da Hieronymus Bosch che sautan sco utschels da plum en la lozza cun lur cria en maun ed il tschadun sut il bindel dal chapè, pon ins, sch’ins agiungesch anc il cuntè che penda vi da lur tschinta, senz’auter far in inventari da tut lur bains movibels. Ma anc ozendi sto insatgi, independentamain dal donn che vus avais u n’avais betg chaschunà, «pajar ils vaschs ruts». Qua regia pia anc la lescha da la «pars pro toto».

La vaschlaria en Svizra avant che quella daventia rusticala

Tenor l’iconografia dal 15avel tschientaner è la vaschlaria chasana stada pli u main la medema tant sin il bain puril sco al chastè. La vaschella da maisa è fitg simpla: insaquants tschaduns, intginas crias cun viertgel ed ina gronda stgadella platta da furma plitost grop-pa e senza decor, plazzada amez la maisa e da la quala mintgin mangia, per part cun ils mauns, e ch’ins bitta davent, uschespert ch’ella è donnegiada, per la remplazzar a chaschun da la proxima fiera cun ina nova che na custa gea anc betg l’entir mund. Ins stima che main che dus pertschients da l’entira producziun da la Germania dal Sid èn sa mantegnids fin a noss dis. Quai munta ch’era mo in simpel «cuppin» nairentà dal chamin meritass oz ina vaidrina mo per sazez... ed ins na savess gnanc co al numnar perquai ch’ils terms èn svanids ensemen cun ils objects.

Ils paucs tocs da quest’epoca conservads en Svizra n’èn betg fitg interessants. I sa tracta da crias monocromas emagliadas cun oxid da plum per garantir in aut grad d’isolaziun. Per part èn ellas decoradas cun motifs geometric. Sper questas crias datti anc insaquants biduns plats da cavaliers en furma circulara e varsaquants lavandins policroms, pitschens reservuars

«Blagunzs e patrizians nars» – la cheramica bernaisa constituescha ina veritabla commedia dell’arte. (Taglier da Langnau dal 1735).

FOTO: AH

cun ina spina nua ch’ils giasts pudevan lavar ils mauns avant u suenter il mangiar.

En il 16avel tschientaner vegnan las stgaffas e las maisas svizras embellidas cun cheramias policromas savens producidas en l’Italia dal Nord u dals cheramichers da Nürnberg. Questa nova moda dovra in tschert temp per fitgar pe: en las ustarias, che vegnan ludadas da Montaigne pervi da lur luxus e lur generusadad («Voyage en Suisse» dal 1580), baivan ins anc or da magiels da zin u d’argient e mangia or da tagliers da lain cun ina glasura alva.

Ch’i saja sco ch’i veglia; ins na po en scadin cas, per quai che riguarda il 16avel tschientaner, strusch tschant-schar d’ina vaschlaria rusticala, e las excellentas crias da Winterthur, conservadas en il Museum naziunal da Turitg, èn vegnidas fatgas per la credenza d’in president da citad u per il vin d’onur d’ina ritga corporaziun citadina. Ellas n’èn betg adattadas per la maisa d’in bain puril, gnanc da quels bains nua ch’ins serva mintga di charn. Questas emprimas manufacturas èn dal reminent citadinas, savens interpresas chapitalistas fundadas da patrizians, ma ellas furneschon ils models dals quals l’art popular vegn a s’inspirar pli tard.

Uschia producescha Winterthur a partir dal 17avel tschientaner sper ils magnifics quadrels da pigna ed ils tagliers u gronds plats ornads cun vopnas, products d’emprima qualidad, era vaschella decorada cun flurs d’in stil main perfecziunà per la champagna. Ma la champagna, en via da s’enritgir, na vul betg pli esser dependenta da la citad.

La decentralisaziun da la producziun cheramica

Vers la fin dal 17avel tschientaner nascha ina producziun originala parallela a Blankenburg (Simmental) e pli tard a Langnau (Emmental), Heimberg (regiun da Thun) ed a Bärswil (Emmental). Nus faschain qua spezialmain attent a la cheramica rusticala bernaisa (la pli bella e pli enconuschenta da l’entir pajais) perquai ch’ella è per l’istoricher d’art popular in veritabel exempel classic che merita intgins patratgs.

Tut ils elements necessaris per il svilup e la fluriziun d’ina producziun d’art rustical, cleramain delimitada tras il spazi geografic e temporal, èn qua reunids sco exempels excellents. Il Sim-

mental e l’Emmental valan, almain dapi la fin dal 15avel tschientaner, sco microculturas ritgas ed inschignusas. L’arschiglia u la marna sa chattan gist davant chasa. I dat avunda laina pinada ch’è pir anc in toc pli bunmartgada ch’en citad. Dapi la fin dal 17avel tschientaner possedan blers bains purils in agen furn per la vaschella da mintgadi. Blers vitgs han lur vaschler che dispona d’in furn pli productiv, e per consequenza èn era ils products pli elavurads. Sch’i fa da basegn al port’ins ils tocs ch’ins ha gia preparà a chasa e che ston, tenor la terra u la glasura tschernida, vegnir cotgs a pli autas temperaturas.

Questa decentralisaziun n’è betg propi ina particularitad bernaisa. En l’entira Europa dal Nord emigrescha la producziun cheramica dals centers urbans vers ils lieus da fiera champagnards. Quai ha pliras raschuns: ins vul s’avischinar a las funtaunas da l’arschiglia ma era al traffic fluvial main char e pli segir che la via. Ma surtut perquai che las pajais èn pli bassas, la vita e la laina pli bunmartgadas ch’en citad e che la meglieraziun da las cundi-zions da vita ha augmentà senza fin las dumondas locales. Questa sparpagliaziun geografica sa manifestescha linguisticamain tras ils differents terms per designar il mastergn dal vaschler: «Hafner», «Töpfer», «Kannenbäcker».

En il linguatg bernais fiss «Hafner» plitost il term per il tschentaplattas, entant che «Töpfer» è il pled per il vaschler. En ils vitgs vegnan questas duas funcziuns savens maschadadas: ils quadrels da terracotga da las grondas manufacturas citadinas (Bern, Winterthur) èn memia churs, els vegnan da lunsch ennà ed èn, cun lur Ganymeds u lur unicorns, forsa memia «erudits» per il gust d’in bain puril. Ins sa drizza pia al vaschler local che sto improvisar sco tschentaplattas, creond a moda naiva in’atgna iconografia u s’inspirond da models, furmas u schablonas ch’in cumpogn da passagi ha engulà en ina manufactura, cuntent d’als pudair metter a disposiziun cunter dunsena, albiert ed in pau vinars.

Stils e motifs da la vaschlaria bernaisa

Tranter ils quatter centers da la cheramica rusticala bernaisa datti sa chapescha in stgomi da modas u motifs. Dinastias sa fundan, sa cruschen ed emig-

reschan cun in entir patrimoni professiunal dal qual ins sa liberescha però per crear in nov stil. Malgrà questa sauna interenziun ha mintga center da vaschlaria ses stil particular ch’ins po identifitgar vaira bain.

Per dar mo in exempel: a la fin dal 18avel tschientaner abandunan las famiglias Herman e Flückiger Langnau per sa domiciliar a Heimberg, a l’ur dal Simmental. Durant il temp d’ina generaziun fitg curta mantegnan ellas las glasuras ed il stil da lur lieu d’origin – stgadellas da schuppa e tagliers d’in ro-coco champagnard detg pulpi –, ma lura al bandunan ellas ed adopteschon in gener pli lev e dal tutfatg different. Numnadamain il taglier decorà cun temas anecdotics e figuras satiricas, savens destinadas tras ina devisa beffegianta ad ina persuna privata.

Questa galaria cun husars, muliners, cochetts, vegliurds cun chapitscha da notg, Romeos e Giulias en il vitg, acrobats, blagunzs e patrizians nars constituescha ina «commedia dell’arte» bernaisa tant divertenta sco instructiva per l’istoricher da las isanzas. Questa societad demaschada sin la glasura da la vaschella tras in penel che gaida tut la libertà è per gronda part identica cun la clientella dal vaschler al qual ella dictescha in pau ils gusts che sa midan d’ina vallada a l’autra.

Avant che exportar la vaschella a Basilea, Turitg, Genevra e perfin a Lyon ston las stgaffas da vaschella, las maisas e las cumodas dals bains purils u da las ustarias bernaisas vegnir embellidas cun vaschlaria per satisfar ad ina clientella extremamain pretensiusa. En Svizra franzosa èsi usit da far beffas da la plaunezza bernaisa. Senza nauschs patratgs. Forsa ch’il pur bernais discorra plaun e fa spe-tgar ina resposta, ma sch’el chatta ina surfatscha per decorar na targlina el betg ina secunda: fiers da sigir, monis d’utensils, schlieusas, satgs da graun, truclas, tginas, fatschadas – tut è in pretext per frastgas, ghirlandas, rosettas, matgs, bestiariis e mirvegliusas calligrafias exequidas cun in’allegria quasi eruptiva. Ins na fa stim da nagut cura ch’i sa tracta da decorar la chasa e ses conturn; i basta da studegiar las ovras da Lory, Freudenberger u Anker per engiavinar l’impurtant.

Sch’ins sa tge rolla essenziala che la «tschavera» gioga tar quests ritgs u paupers che lavuran cun ils mauns, fissi ina vaira surpraisa, sche tut quai che fa part dal mangiar (dal broc da paintg brava-main taclà a la cuppa da latg u a la cria da vin) na vegniss betg decorà uschè bain sco l’ulterius mobigliar chasan. Ma la decoraziun da la vaschella è perfin anc pli perfetga: la vaschlaria rusticala era a l’epoca da Gotthelf insatge dal pli plaschaivel dals bains purils bernais che n’han mai spargnà per la bellezza.

Questa producziun, fascinanta tras sia libertad, ha entschavà a flurir vers il 1720 ed ha fatg en il decurs d’in tschientaner nundumbraivlas ventiraivlas metamorfosas.

Il fatg che millis exemplars èn vegnids conservads en famiglias e museums è ina gronda ventira per nus perquai ch’els dattan perditga d’ina pasiun, d’in umor, d’in senn plastic, d’ina prusa bainstanzada e d’in hedonissim ch’èn dal tutfatg autentic e che valevan tant per il producent sco per l’utilisader. Ina ritgezza ed abundanza restada intacta malgrà la Revoluziun dal 1789 e l’invasiun franzosa ch’han schizunt anc «colorà» la producziun cun in pau beffa «egalitara», sco quai ch’i sa mussa cler e bain vi dals tagliers anecdotics e vaira maligns ch’ins ha turnà a decorar a Heimberg a l’entschatta dal 19avel tschientaner.

Vers il 1850 vegn questa producziun condemnada a la mort per las medemas

raschuns che, en l’entira Europa industrialisada, han remplazzà l’art popular cun la producziun en seria u al han reduci al simpel «souvenir».

Ulterius svilup en Svizra

Be cun suandar la cronologia dals exemplars datads u databels e cun citar ils nums da Blankenburg, Langnau, Heimberg e Bärswil, n’han ins sa chapescha anc betg ditg tut quai ch’ins po dir da la cheramica populara svizra. Ultra la producziun bernaisa surmenziunada hai dà in grond dumber da producziuns pli discretas e main enconuschentas. Quellas ans interessan dapli. Jau tschantsch da las stgadellas, dals «cuppins», dals tagliers, da las pitschnas crias e da las crias per la fuaina da Bonfols u da Porrentruy cun devisas ch’expriman fitg bain la tenuta a medem temp spiertusa e dira dal Giura.

Ma ins sto era menziunar il «boccalino» tessinais ch’è oramai daventà in simbol da status naziunal ma era in simbol per la «brama suenter il sid» – in dretg cafetier na serva mai in Merlot en ina caraffa d’in mez liter. Ma nus na vulain er betg emblidar la cheramica da Carouge che demussa a medem temp ina seducziun catolica ed ina tempranza genevrina, u ils tagliers segnads da Johannes Bartholomäus Thäler (1806–1850) exposts en ils museums da Turitg e Son Gagl. E finalmain las ritgas stgadellas da schuppa e las crias da «Vieux Bulle», tacladas cun nair sin fund brin-mellen che fan immediat pensar als «Ten-moku» giapunais.

Vaschlarias en il Grischun

Tranter il 17avel ed il 19avel tschientaner hai er dà en il Grischun pliras vaschlarias; ils products da quests pitschens lavuratoriis indigens èn dentant pauc enconuschents. Be la producziun da duas vaschlarias è pli u main d’eruir: la vaschlaria Lötscher da St. Antönien en il Partenz e la vaschlaria Deragisch da Tujetsch/Bugnei sisum la Surselva.

A S. Antônia Ascharina ha la famiglia gualsra Lötscher manà en il 19avel tschientaner per quatter generaziuns ina manufactura da vaschella e pignas da cheramica. Peter (1750–1818) ha fundà il manaschi enturn il 1790, suenter avair fatg daners sco mercenari en l’Olanda e cun gestir in agen affar da transport e da transit. Ses figl, Andreas (1787–1852), ha transferì l’interpresa dal bain da Roneggen en in edifi-zì construi dad el ad Ascharina il 1809–1810. Ses figl, Christian (1821–1880), e ses biadi, Andreas (1857–1933), han manà vivand la vaschlaria fin a la liquidaziun da la firma il 1898. S’inspirond da models formals ed ornamentals da Heimberg e da Langnau en l’Emmental, han ils artists da S. Antônia creà novs motifs, furmas e colurs per decorar vaschella e pignas.

Sep Antoni Deragisch (1815–1882), oriund da Tujetsch, ha fatg l’emprendissadi da vaschler tar Fidel Wölfla a Wangen en l’Allgäu/D. En ses lavuratori a Bugnei/Sedrun ha Deragisch, numnà Sep Antoni Hafner, produci dapi il 1834 sia tipica vaschella cun simpels ornaments sco era vaschella da baselgia senza decoraziuns. Ses figl e successur, Sep Antoni, ha sistì la producziun il 1918.

La preschentaziun:

Nicolas Bouvier: Vaschella da terracotga. En: L’art popular. (Ars Helvetica, tom IX). Mustér 1991, p. 206–213.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4206

www.chatta.ch